

51.
033

514.762.54(071)

И. РАҲМОНОВ

ЧИЗМА ГЕОМЕТРИЯДАН ГРАФИК ИШЛАР

*Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги
педагогика институтларининг талабалари
учун ўқув қўлланма сифатида тавсия
этилган*

2032811

ЧИТАЛЬНЫЙ ЗАЛ

TEAI KUTUBXONASI
№ 359.535

Қўлланма педагогика институтларининг бадий-графика ва индустриал педагогика факультетларининг талабалари учун мўлжалланган. Унда чизма геометрия курси бўйича талабалар томонидан мустақил чизиладиган график ишларнинг мазмуни, ҳажми ва уларни чизиш тартиби тўла баён қилинган. Ҳар бир график ишни чизиш учун қисқача назарий билим ва амалий машғулотлар ҳамда такрорлаш учун савол ва машқлар берилган. Сиртдан ўқийдиган талабалар ҳам ҳисобга олинган ҳолда, ҳар бир график ишни чизишлари учун индивидуал вариантлар берилган.

Ушбу қўлланмадан чизма геометрия ва чизмачилик фанлари ўқитиладиган барча олий ва ўрта махсус техника билим юртлари талабалари ҳам фойдаланишлари мумкин.

ЧИЗИШ

2004020000 — 182
353(04)—96

Р 2004020000 — 182
353(04)—96 135—95

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1996.

ISBN 5-645-02402-8

СУЗ БОШИ

Ўқув-график ишларни мустақил чизиш педагогиканинг муҳим талабларидан бири — ўқувчиларга индивидуал ёндашишни амалга оширишдир. Маълумки, ўқувчилар билан индивидуал иш олиб борилганда уларнинг фанга бўлган муносабатига катта таъсир кўрсатиш мумкин. Ўзлаштириши қийинроқ бўлган айрим талабалар билан қўшимча машғулотлар ўтказиш, фанни чуқурроқ ўрганишни хоҳлайдиган талабаларга эса ўзига хос илмийлик томонидан ёндашиш мумкин. Шундай қилиб, индивидуал ёндашишни ўқув-график ишлари орқали амалга ошириб, талабаларнинг берилаётган билимларни ўзлаштиришидаги нуқсонларга чек қўйиш мумкин бўлади.

Ушбу қўлланма талабалар томонидан бажариладиган ўқув-график ишларни тартибга солиш мақсадида ёзилди. Унда ҳар бир график иш учун ўнта индивидуал вариант мисол тариқасида берилди. Бу вариантлардан сиртқи бўлимда ўқийдиган талабалар фойдаланишлари мумкин. Қундузги ва кечки бўлимларда ўқиётганлар учун эса ҳар бир ўқув кафедраларида етарли даражада индивидуал топшириқ вариантлари мавжудлиги ҳам ҳисобга олинди.

Қўлланмада ҳар бир график ишни бажариш тартиби тушунтирилгандан кейин, такрорлаш учун саволлар ва мустақил ечиш учун машқлар берилган.

Мазкур қўлланмада баён қилинган ўқув-график ишлар Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг Чизма геометрия ва чизмачилик кафедрасида кўп йиллардан бери ўқитиш жараёнида муайян тизимга келтирилган. Қўлланмани ёзишда билдирган қимматли фикрлари учун қўлланма муаллифи мазкур кафедра ўқитувчиларига, шунингдек, Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтининг доценти Э. Собитовга, Тошкент қишлоқ хўжалигини ирригациялаш ва механизациялаш инженерлари институтининг профессори Ш. Муродовга, республика Таълим марказининг чизмачилик фани бош методисти А. Умронхўжаевга миннатдорчилик билдиради.

УМУМИЙ МАЪЛУМОТ

Чизмачиликка оид дарсликнинг услубий тузилиши ўқув материалларини ўзлаштиришга, идрок қилиш активлигини оширишга, мустақил билим олишга, хотирани ўстиришга, қизиқувчанликни тарбиялашга қаратилган бўлади. Лекин ўқув-график ишлар системасини белгилаш дарсликнинг вазифасига кирмайди. График ишлар ўқув программасида белгиланган бўлиб, ҳар бир ўқув жойидаги тегишли кафедра илмий-методик кенгаши уларнинг ҳажми ва мазмунини аниқлаб, системага солади. Ҳар бир график ишни чизишга сарф қилинадиган вақт ва топшириш муддатини белгилайди.

График иш нима? Графика сўзининг маъноси бажарилган расм, чизма демакдир. Чизма геометрия ва чизмачиликда чизиладиган барча ишлар *график ишлар* дейилади. График ишларга дарс жараёнида мавзуну тушунтиришдаги чизмалар, масалани ечишдаги чизмалар, савол-жавоб давридаги чизмалар, чизманинг графикавий шартини кўчириб чизиш, талабанинг узи мустақил бажарадиган чизмалар киради.

График ишларни индивидуал бажариш талабаларда чизиш маҳоратини ўстиради, дарсларда олган билимларини такомиллаштиради. Чизмаларни чизиш пайтида чизиш асбоблари соз бўлишини таъминлаш билан бирга, улардан унумли фойдаланиш, ҳар бир геометрик ясашларни ўзлаштирилган билимларни татбиқ қилган ҳолда кунт билан чиза билиш талаб қилинади. Демак, график иш талабада қўл маҳоратини ўстиради, чизиш асбобларидан оқилана фойдаланишни ўргатади, фикрлаш, сезгирликни ривожлантириш билан бир қаторда фазовий тасаввур қилиш қобилиятини тарбиялайди.

Чизмаларни чизишда улар ифлосланиб кетмаслиги учун озодалик ва эҳтиёткорликка риоя қилиниши лозим. Чизмаларни аниқ чизиш талаб қилинади. Чизик турлари, ўлчамлар ва бошқа стандарт талабларни тўғри қўллаш муҳим ҳисобланади. Шу йўсинда озодаликка риоя қилиш, сезгирлик, аниқ ва кунт билан ишлаш каби хислатлар тарбияланади.

Чизма чизиш мураккаб жараён ҳисобланиб, чизувчидан сабр-тоқат ва кунт билан ишлашни талаб қилади. Чизманинг сифати чизувчининг қўл сезгисига боғлиқ бўлади. Чизмаларни тоза ва чиройли қилиб чизишда, асосан, қўл сезгиси катта аҳамиятга эга. Чизиладиган бир хил турдаги чизиклар бир хил йўғонликда, бир текис қилиб чизилиши керак. Инсонда қўл сезгиси яхши ривожланган бўлса, қўлига олган қаламинни қоғоз

устида маҳорат билан юргиза олади. Инсоннинг қўл сезгисини текшириш учун қалам учи ингичка қилиб чиқарилади ва чизгич ёрдамида бир нечта чизик чизиш сўралади. Шунда чизилган чизикларнинг кўпчилиги бир хилда чиқса, унинг қўл сезгиси яхши ривожланган бўлади.

Баъзи одамларнинг қўл сезгиси нисбатан ривожланмаган бўлади. Улар қаламнинг учи ингичка ёки йўғонроқ қилиб очилганидан қатъи назар, қаламни бир хилда босиб чизишади. Шунда ингичка қилиб очилган қаламнинг учи синиб кетади. Бу ерда ингичка қаламни оҳиста босиб чизиш кераклигига аҳамият берилмайди. Мунтазам равишда ингичка учли қалам билан чизишни машқ қилиб туриш орқали қўл сезгисини ошириш мумкин.

Турли жисмоний меҳнат жараёнидан кейин қўл сезгиси пайсаиб кетади, бунда чизмаларни чизиш бирмунча қийинлашини ҳам ҳисобга олиш тавсия этилади.

Талабаларда график билимларни шакллантириш ўқув жараёни билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Ўқув жараёнида талабаларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб дарс ўтиш имконияти ўқув-график ишларни бажаришга индивидуал ёндашишдагидан юқори бўлмайди. Шунинг учун ўқитувчи талабалар билан дарс жараёнида фойдаланолмаган имкониятларини график иш даврида амалга ошириши мумкин. Лекин, кўпчилик кузатишларга асосланиб шуни таъкидлаш мумкинки, талабалар асосий билим ва кўникмаларни ўқув-график ишларни бажариш орқали эгаллайдилар. Шунингдек, талабалар кўшимча билим ва кўникмаларни фақат график ишларни мустакил чизиш орқали эгаллашади деб дарс жараёнини унутиб қўймаслик ҳам керак. Талабалар назарий билим асосларини дарсларда ўзлаштиришлари лозим. Чунки ҳар бир мавзунинг ўзига хос нозик томонлари график ишларни чизишда талабалар томонидан бир хилда идрок қилинавермайди. Бунинг асосий сабаблари сифатида кўпчилик ўқитувчилар дарсни график ишларни қандай бажариш кераклиги тўғрисидаги тушунча бериш билан бошлаши, сўнгра қолган вақтни фақат график ишларни текшириш билан ўтказишини, битта индивидуал график иш ўтилган мавзудаги барча маълумотларни ўз ичига ололмаслиги ҳамда билим асосларини ҳар бир дарсда мукамал бериб боришдек одатдаги тамойил бузилганлигини кўрсатиш мумкин.

Дарслар талабаларга фан асосларини бериш, уларда билим ва кўникмаларни идрок қилишга одатлантиришдан иборат бўлиши, график ишларни эса дарсдан ташқари вақтда текшириш ва маслаҳатлар бериш лозим. Шундай қилинганда талабалар асосий билимларни дарс жараёнида эгаллаб, уларни мустаҳкамлаш учун индивидуал график ишларни қийналмай бажаришади.

Энди ўқув-график ишларни текширишни ташкил қилиш тўғрисида фикр юритамиз. График ишларни текширишни боскич-

ма-босқич амалга ошириш яхши натижа беради. Талабалар график иш ҳажмини ингичка чизиқларда (хомаки) бажариб келганларидан кейин биринчи текширишни ўтказиш мумкин. Бунда талаба чизмани қоғозга қандай жойлаштирганлиги, формат чизиғи, асосий бурчак ва ундаги ёзувлар, сўнгра чизма текширилади. Барча стандарт талабларига риоя қилинган бўлса, қаламда имзо қўйиб, текширилган сана белгиланади ва чизмага «тахт қилишга рухсат» деб ёзиб қўйилади. Агар стандарт талаблари бузилган ва чизмада хатоликлар бўлса, талабага иложи борича тўлиқ тушунча бериш лозим. Талабаларнинг ўзлаштиролмаган билимларини қўшимча машғулот ёки консультация йўли билан ўргатишни ҳар бир ўқитувчи ўзининг бурчи деб тушунмоғи лозим. Хато чизилган чизмага «тузатилсин» деб ёзиб, текширилган сана белгиланади. Мазкур чизма яна бир марта кўздан кечирилиши керак. Шу тартибда талабанинг чизмаси хатодан холи бўлгунча қайта-қайта текшириш, унга хатосини қандай тузатиш мумкинлигини тушунтиришдан эринмаслик керак. Навбатдаги текширишдан кейин имзо қўйиб, текширилган санани белгилаб боришни ҳар бир ўқитувчи ўзига одат қилиб олса, талабалар билан индивидуал иш олиб боришда қайси талабага қандай муносабатда бўлиш, қайси бирига қандай мураккабликдаги график иш вариантини тавсия қилиш, мавзунини умумлаштириб ёки майдалаб тушунтириш имкони яратилади.

Талабаларнинг чизмалари тахт қилингандан кейин иккинчи текширишни ўтказиш мумкин. Бунда стандарт талабларнинг тўлиқ амалга оширилганлиги асосий мақсад қилиб олинади. График иш текширилганда бутун чизма бўйича чизиқ турларига, масалан, контур чизиқларнинг йўғонлиги ва тўқлиги бир хил бўлишига аҳамият берилади. Марказ ва ўқ чизиқларни кўпчилик талабалар стандарт талаби бўйича чизишмайди. Уларни деталь контуридан истаганча узунликда чизиб қўйишади, яъни 3—5 мм дан ортқчасини ўчиришмайди. Ўлчам ва чиқариш чизиқларини ҳам кўпинча стандарт талабида чизишмайди. Шу тартибда чизма диққат билан текширилади ва охирида асосий бурчак ёзуви қандай тўлатилганлиги текширилиб, график ишга баҳо қўйилади.

Чизмаларнинг хатоларини текширишда ва уларни тузатишга ёрдам беришда қаламдан фойдаланилгани маъқул. Чунки талабалар баъзи ўқитувчиларнинг қўлида сиёҳли қаламни кўриб, чизманинг бўялиб кетишидан хавотирда бўлишади. Хато чизилган график ишларга «қайта чизилсин» деб эмас, «тузатиб келинсин» деб ёзиб, имзо ва текширилган санани белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ бўлади.

График ишларни баҳолаш пайтида чизманинг ўз вақтида, яъни белгиланган муддатда топширилганлиги, унинг сифати эътиборга олинади. Хато чизмалар тузатилгандан кейингина баҳоланиши мумкин. Хатолари бор чизмаларни баҳолаш учун қабул қилмаслик тавсия этилади.

Барча ўқув-график ишлар баҳолангандан кейин, альбом кўринишида тикилади ва ўқитувчи томонидан яна бир марта кўздан кечирилади. Шундан кейингина талабалар чизма геометрия ёки чизмачиликдан бўладиган имтиҳонга қўйилади. Бунда ўқитувчи альбомнинг биринчи бетига «имтиҳонга рухсат» деб ёзиб, имзо ва текширилган санани белгилаб қўйишни унутмаслиги керак.

Ҳозирги вақтда имтиҳонлар сонини фанни тўлиқ ўтиб бўлгандан кейин ўтказиш ҳисобига камайтириш талаб қилинмоқда. Шундай бўлса-да, талабалар ўқув-график ишларини ўз вақтида чизиб топширишлари лозим.

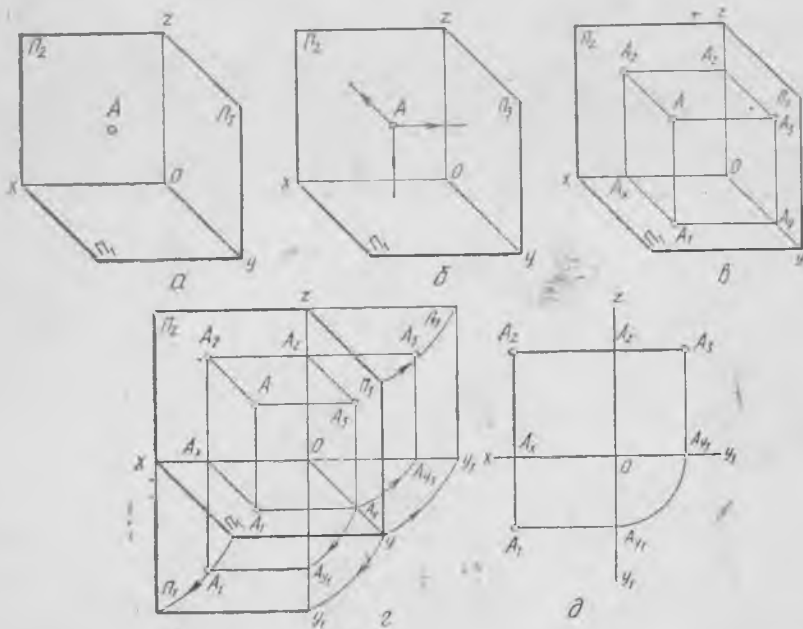
Чунки талаба график ишларни ўқув йили давомида тўлиқ чизмаган бўлса, имтиҳонга киритилмайди. Шунинг учун ҳар бир нарсани ўз вақтида бажаришга одатланиш керак.

ЧИЗМА ГЕОМЕТРИЯДАН ГРАФИК ИШЛАРНИ ЧИЗИШГА ОИД МЕТОДИК КЎРСАТМАЛАР

1. НУҚТАНИНГ ПРОЕКЦИЯЛАРИ

Маълумки, ҳар қандай жисм сиртлардан, сиртлар ўз навбатида тўғри чизиқлардан, тўғри чизиқлар эса, нуқталардан ҳосил бўлади. Шунинг учун биринчи график ишни чизишни бошлашдан олдин нуқталарнинг проекцияларини тасвирлашни кўриб чиқамиз.

Фазода ўзаро перпендикуляр жойлашган учта проекциялар текисликлари: горизонтал — Π_1 , фронтал — Π_2 , профил — Π_3 текисликлардан ташкил топган системада (1-шакл) бирор нуқта берилган бўлса, унинг проекцияларини аниқлаш учун шу нуқтадан проекциялар текисликларига перпендикулярлар ўтказилади. Шу перпендикулярларнинг Π_1 , Π_2 ва Π_3 текисликлари билан кесишган нуқталари фазодаги нуқтанинг проекциялари ҳисобланади. Масалан, A нуқта Π_1 , Π_2 ва Π_3 системада берилган бўлса (1-шакл, а), A дан Π_1 , Π_2 ва Π_3 ларга перпендикуляр чизиқлар ўтказилади (1-шакл, б).

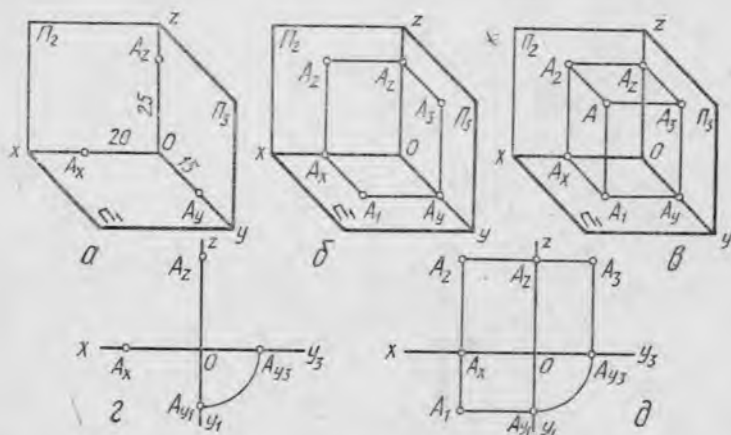
1-шакл.

А дан Π_1 га туширилган перпендикуляр Π_1 билан A_1 нуқтада кесишмоқда деб белгилаб олинади. A_1 дан x ва y ўқларга перпендикуляр чизиқлар ўтказиб, мазкур ўқлар билан кесишадиган нуқталарни A_x ва A_y деб белгиланади (1-шакл, в). Энди A_x ва A_y лардан Π_2 ва Π_3 текисликларда z ўқига параллеллар чизиб, A дан Π_2 ва Π_3 ларга ўтказилган перпендикулярларда A_2 ва A_3 проекциялар аниқланади (1-шакл, з). Бу ерда A_1 — нуқтанинг горизонтал, A_2 — фронтал ва A_3 — профил проекцияси.

Π_1 , Π_2 ва Π_3 текисликлар системасининг фазовий кўринишини текис чизма, яъни эпюрга ўтказиш учун Π_2 текислик ўз ўрнида қўзғалмас деб қабул қилинади ва Π_1 ни x ўқ атрофида юқоридан пастга, Π_3 ни z ўқ атрофида чапдан ўнгга 90° бурчакка Π_2 билан битта текислик ҳосил қилгунча айлантирилади (1-шакл, д). Шунда A_2 нинг остида A_1 , унинг ўнг томонида A_3 ётади. Одатда, эпюрда проекциялар текисликларининг чегаралари тасвирланмайди, проекциялар текисликларини координата ўқлари ажратиб туради. Бунда y ўқи шартли равишда иккига бўлиниб, улардан бири Π_1 билан, иккинчиси Π_3 билан бирга айланади. Шунинг учун ҳам Π_1 билан қолгани y_1 , Π_3 билан ўтиб кетгани эса y_3 деб белгиланмоқда.

Π_1 , Π_2 ва Π_3 системада нуқта координата ўқларининг қийматлари орқали берилиши мумкин. Масалан, A нуқтанинг координата ўқлари бўйича қийматлари ($x=20$, $y=15$, $z=25$) берилган бўлса, бу сонларни мм ларда координаталар боши O дан тегишлича x , y ва z ўқларга ўлчаб қўйилади ва ҳосил бўлган нуқталар A_x , A_y , A деб белгиланади. Ушбу (A_x , A_y ва A) нуқталар нуқтанинг иккиламчи проекциялари дейилади (2-шакл, з). Энди A дан z га, A_x дан x га параллел чизиқлар ўтказамиз, бунда A нинг горизонтал A_1 проекцияси ҳосил бўлади. A_x дан z га, A_y дан x га параллел чизиқлар чизилса, A нуқтанинг фронтал A_2 проекцияси, A_y дан z га ва A_z дан y га парал-

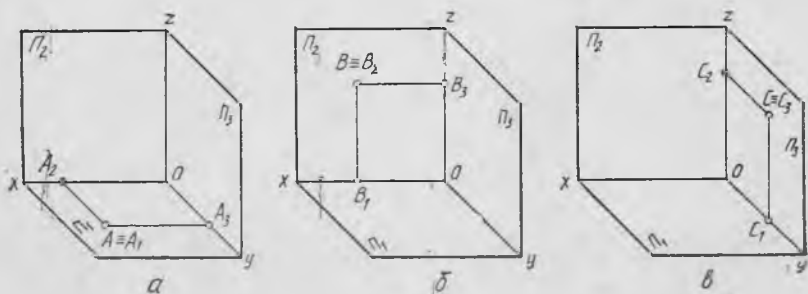

2-шакл.

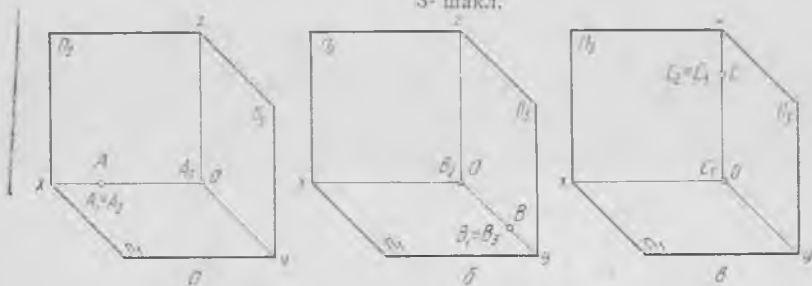
леллар ўтказилса, нуқтанинг профил проекцияси A_3 аниқланади. (2- шакл, б). A_1, A_2 ва A_3 лардан ўз текисликларига нисбатан перпендикуляр чизиқлар чиқарилса, улар битта нуқтада кесишиб, нуқтанинг фазодаги вазияти A ҳосил бўлади (2- шакл, в).

A нуқтанинг проекцияларини эпюлда аниқлаш учун O дан x, y_1, y_3 ва z ларга берилган қийматлар ўлчаб қўйилади (2- шакл, г). A_x дан x га, A_y дан z га перпендикуляр ингичка чизиқлар, A_{y_1} ва A_{y_3} лардан ҳам y_1, y_3 ларга перпендикуляр чизиқлар, проекцияларни боғлайдиган чизиқлар ҳосил қилинади. Бу чизиқлар ўзаро кесишиб, нуқтанинг горизонтал (A_1), фронтал A_2 , профил A_3 проекцияларини ҳосил қилади (2- шакл, д).

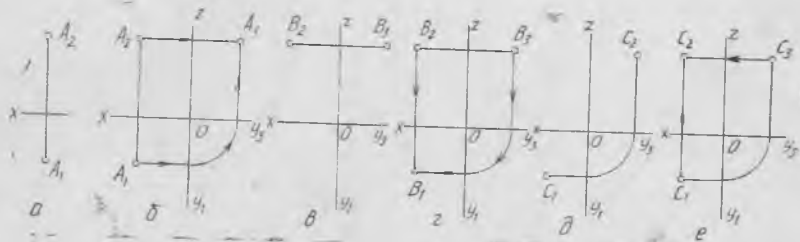
Агар нуқта проекциялар текисликларидан бирида ётса, унинг ўша текисликдаги проекцияси нуқтанинг ўзи билан биргаликда

3- шакл.

4- шакл.

5- шакл.

тасвирланади ва қолган проекциялари тегишли координата ўқларига проекцияланади (3- шакл, а-в).

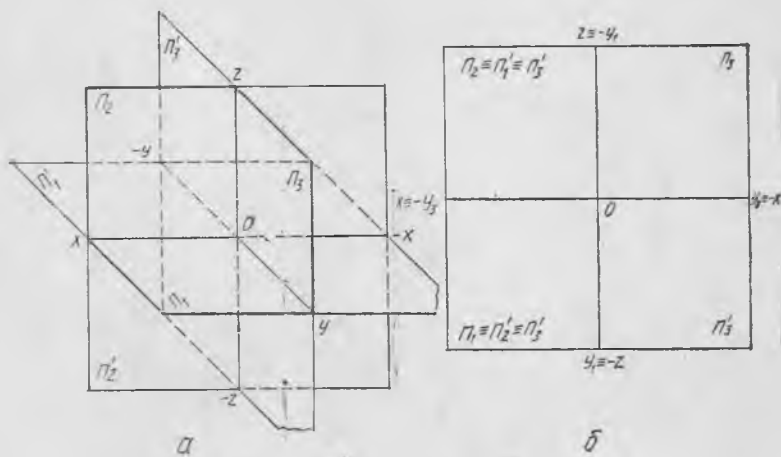
Агар нуқта координата ўқларидан бирида жойлашган бўлса, унинг иккита проекцияси шу нуқтанинг ўзи билан қўшиб тасвирланади ва учинчи проекцияси эса координата боши O нуқтага проекцияланади (4- шакл, а-в).

Эпюрда нуқтанинг иккита проекцияси берилган бўлса (5- шакл, а), унинг учинчи проекциясини аниқлаш учун олдин координата ўқлари y_1 , y_3 ва z лар ўтказиб олинади. A_1 дан y_1 га ча проекцияларни боғловчи чизиқ ўтказилади ва бу чизиқ y_3 га олиб ўтилади ҳамда z ўққа параллел чизилади. Шунда бу чизиқ A_2 дан z га перпендикуляр чизилган чизиқ проекцияларни боғловчи чизиқ билан кесишиб изланаётган A_3 проекцияни ҳосил қилади (5- шакл, б). 5-шакл, в, г ларда B_2 ва B_3 берилган, 5-шакл, д, е ларда C_1 ва C_3 лар берилган бўлиб, B_1 ва C_2 лар қандай топилиши кўрсатилган.

1.1. Октантлар

Π_1 , Π_2 ва Π_3 системадаги текисликларни 6- шакл, а да тасвирлангандек давом эттирилса, фазо 8 қисмга бўлинади. Бунда ҳар бир қисм *октант* дейилади. x ўқ горизонтал ва фронтал проекциялар текисликларини ярим текисликларга, y ўқ профил проекциялар текислигини юқори ва пастки ярим текисликларга ажратади, z ўқ эса профил проекциялар текислигини олд ва орқа ярим текисликларга ажратади. Орқа ярим текисликлар Π_1' , Π_2' , Π_3' каби белгиланади.

Биринчи октант Π_1 , Π_2 ва Π_3 текисликлардан ҳосил бўлади. Бунда x , y , z ўқларнинг ишоралари мусбат. Иккинчи октантда Π_1' , Π_2 ва Π_3' лар қатнашади. Бунда x ва z ўқларнинг ишора-

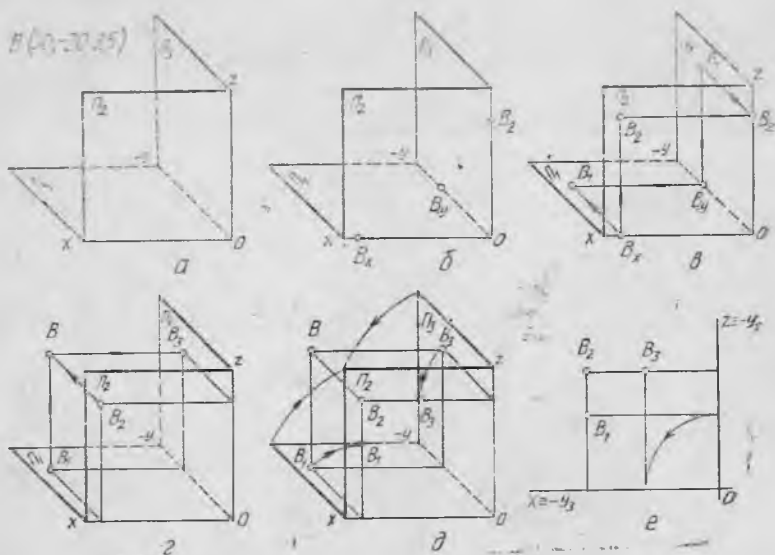
6- шакл.

си мусбат, y ники эса манфий бўлади. Учинчи октант Π_1' , Π_2' ва Π_3 текисликлардан ҳосил бўлиб, z , y лар манфий, x ўқ эса мусбат бўлади. Тўртинчи октант Π_1 , Π_2' ва Π_3 текисликлардан иборат бўлиб, z ўқ манфий ва x , y лар мусбат бўлади.

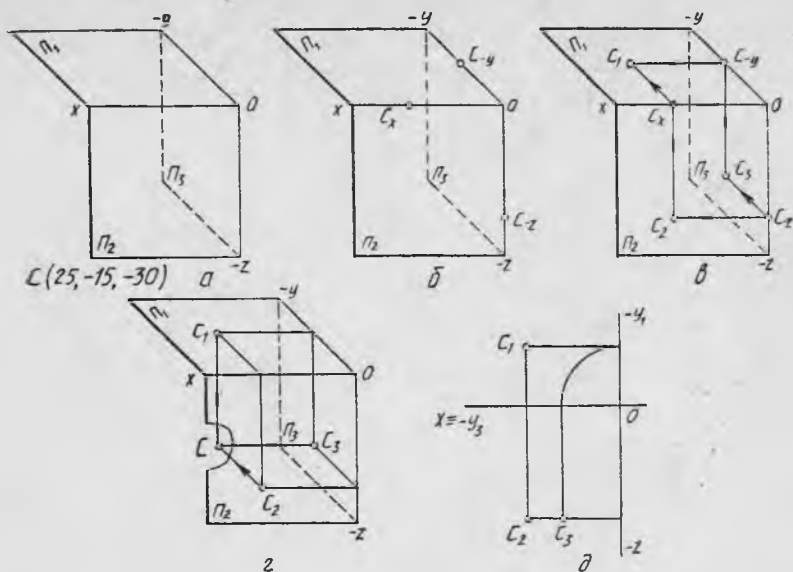
Одатдагидек, Π_2 ни ўз ўрнида қолдириб, Π_1 ни x ўқ атрофида пастга, Π_3 ни эса z ўқ атрофида ўнгга айлантирсак, Π_2 билан қўшилган битта яхлит текислик ҳосил қилади (6-шакл, б). Шунда орқа ва олдинги ярим текисликлар устма-уст тушади.

Энди иккинчи, учинчи ва тўртинчи октантларни алоҳида-алоҳида ўрганиб чиқамиз. 5—8-октантлар 1—4-октантларнинг ўзгинаси, фақат бунда x ўқнинг ишораси манфий олинади.

Иккинчи октант (7-шакл, а) биринчи октантнинг орқа томонида жойлашган бўлиб, уларни Π_2 текислиги ажратиб туради. Иккинчи октантдаги, масалан, B нуқта қуйидагича B ($x=30$, $y=-20$, $z=25$) белгиланади. Мазкур нуқтанинг берилган координата қийматларини тегишли ўқларга қўйиб чиқсак, унинг иккиламчи (B_x, B_y, B_z) проекциялари ҳосил бўлади (7-шакл, б). Бу нуқталардан координата ўқларига параллел чизиқлар чизиб, уларни ўзаро кесиштирсак, B нуқтанинг B_1 горизонтал, B_2 фронтал B_3 профил проекциялари топилади (7-шакл, в). B_1, B_2 ва B_3 лардан ўз текисликларига перпендикулярлар чиқарилса, улар B нуқтада ўзаро кесишади (7-шакл, г). Бу ерда ҳам эюр ҳосил қилиш учун Π_2 ни ўз ўрнида қолдириб, Π_1 ни x ўқ атрофида, Π_3 ни эса z ўқ атрофида айлантирсак, учала текислик битта яхлит текислик ҳолига келади (7-шакл, д, е). Бунда Π_1

7-шакл.

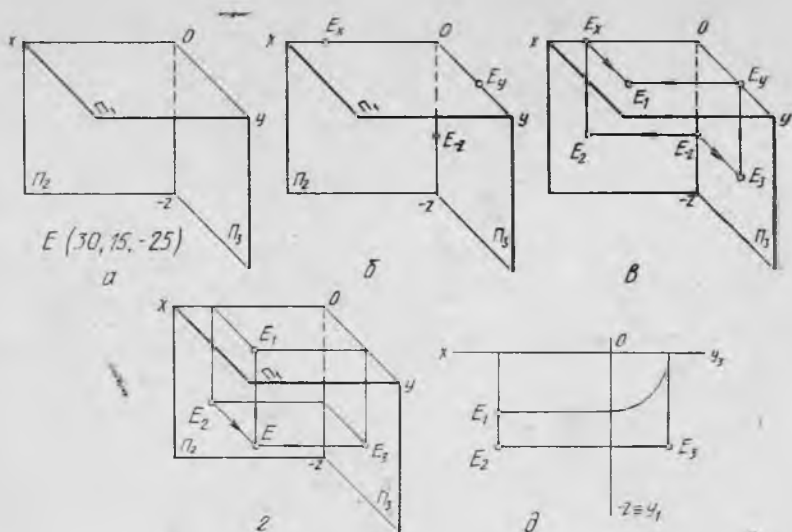
8-шакл.

олдинги ярим текисликни одатдагидек, пастга айлантирганимиз учун Π_1' орқа ярим текислик юқорига кўтарилди. Π_3 олдинги ярим текислик z ўқ атрофида ўнгга бурилгани учун Π_3' орқа ярим текислик чапга айланди. Шунинг учун ҳам иккинчи октантда учала проекция текисликлари битта бўлиб жипслашади. Бу октантда x ва $-y_3$ ҳамда z ва $-y_1$ координата ўқлари қўшиб тасвирланади.

Учинчи октант (8-шакл, а) иккинчи октантнинг остида жойлашган бўлиб, ундаги C нуқта қуйидагича $C(x=25, y=-15, z=-30)$ белгиланади. C нуқтанинг қийматларини тегишли координата ўқларига қўйиб чиқсак, нуқтанинг иккиламчи проекциялари (C_x, C_y, C_z) ҳосил бўлади (8-шакл, б). Нуқтанинг иккиламчи проекцияларидан координата ўқларига параллел чизиқлар ўтказилса, улар ўзаро кесишиб, нуқтанинг горизонтал C_1 , фронтал C_2 ва профил C_3 проекциялари ҳосил бўлади (8-шакл, в). C_1, C_2 ва C_3 лардан ўз текисликларига нисбатан перпендикулярлар чиқарилса, улар C нуқтада ўзаро кесишади (8-шакл, г).

Эпюр ҳосил қилиш учун Π_2 текисликни ўз ўрнида қолдириб, Π_1 ни x ўқ атрофида пастга, Π_3 ни ўнгга z ўқ атрофида айлантирсак, орқа ярим текисликлардан Π_1' x ўқдан юқорида, Π_3' эса Π_2 билан жипслашиб қолади (8-шакл, д). Эпюрда учинчи октантда $-y_3$ ўқ x билан қўшилади, $-y_1$ эса $-z$ нинг давомида ётади.

Тўртинчи октант (9-шакл, а) биринчи октантнинг остида жойлашган. Агар унда бирор E нуқта берилган бўлса, у қуйи-

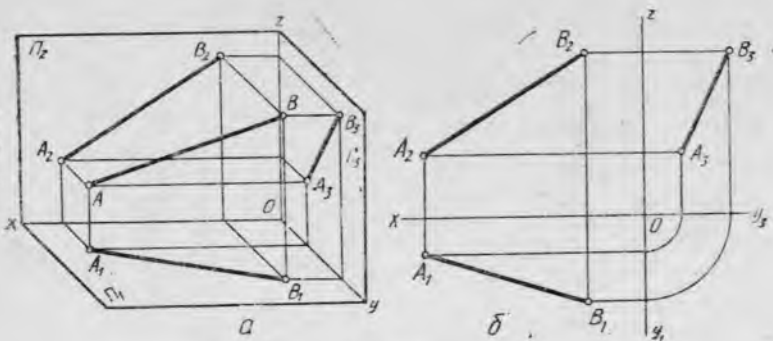
9- шакл.

дагича $E(x=30, y=15, z=-20)$ белгиланади. E нуқтанинг қий-
 матлари тегишли координата ўқларига қўйиб чиқилса, нуқ-
 танинг иккиламчи проекциялари ҳосил бўлади (9- шакл, б). E_x
 $\perp z$ у нуқталардан x, y, z ларга параллел чизиқлар ўтказилса,
 улар ўзаро кесишиб, E нуқтанинг горизонтал E_1 , фронтал E_2
 ва профил E_3 проекцияларини аниқлайди (9- шакл, в). Энди, E_1 ,
 E_2 ва E_3 лардан ўз текисликларига нисбатан перпендикуляр чи-
 зиқлар чиқарилса, улар E нуқтада ўзаро кесишади (9-шакл, г).
 Бу октантда ҳам Π_2 текисликини қўзғатмасдан Π_1 ни x ўқ
 атрофида пасга бурсак, y Π_2 билан бирлашиб қолади. Π_3 ни
 z ўқ атрофида ўнгга айлантирсак, тўртинчи октантнинг эпюри
 ҳосил бўлади (9- шакл, д).

Барча октантларда ҳам нуқтанинг проекциялари ўзаро бир
 хил боғланади. Нуқтанинг горизонтал ва фронтал проекцияла-
 ри x ўққа перпендикуляр, фронтал ва профил проекциялари z
 га перпендикуляр, горизонтал ва профил проекциялари y_1 ва
 y_2 лар билан узвий боғланган ҳолда бўлади.

2. Тўғри чизиқнинг проекциялари

Иккита нуқта орқали битта тўғри чизиқ ўтказиш мумкин
 бўлганлиги учун, олдин тўғри чизиқдаги иккита нуқтанинг Π_1
 Π_2 ва Π_3 текисликлардаги проекциялари аниқлаб олинади.
 Кейин мазкур икки нуқтанинг бир номли проекциялари ўзаро

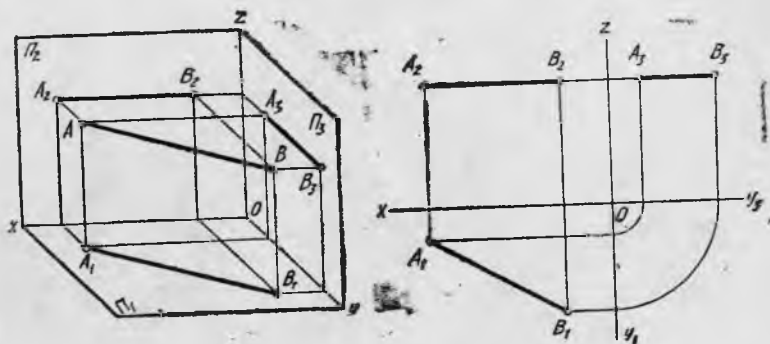
10- шакл.

туташтирилади. Бир номли проекцияларга A_1B_1 , A_2B_2 ва A_3B_3 лар кирази.

Тўғри чизик проекция текисликларига нисбатан параллел ёки перпендикуляр бўлмаса, яъни барча проекциялар текисликларига нисбатан оғма вазиятда жойлашган бўлса, *умумий вазиятдаги тўғри чизик* дейилади. Бундай тўғри чизикларнинг проекциялари уларнинг ҳақиқий узунликларига нисбатан қисқароқ бўлади (10- шакл).

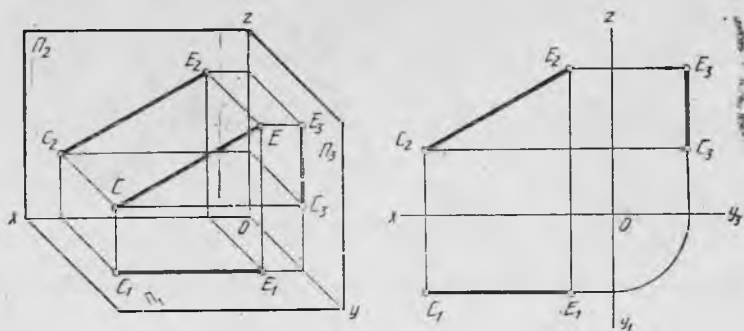
Тўғри чизик проекциялар текисликларидан бирига параллел ёки перпендикуляр жойлашган бўлса, бундай тўғри чизик *махсус тўғри чизик* дейилади. Проекциялар текисликларидан бирига параллел бўлган тўғри чизик, шу текисликка ўзининг ҳақиқий узунлигида проекцияланиб, ўша текислик номи билан аталади.

11- шаклда тўғри чизик AB кесмаси горизонтал проекциялар текислиги Π_1 га параллел вазиятда тасвирланган. Шунинг учун ҳам $A_1B_1=AB$. Қолган проекциялари эса қисқа бўлади. Бундай чизик *горизонтал чизик* деб аталади.

11- шакл.

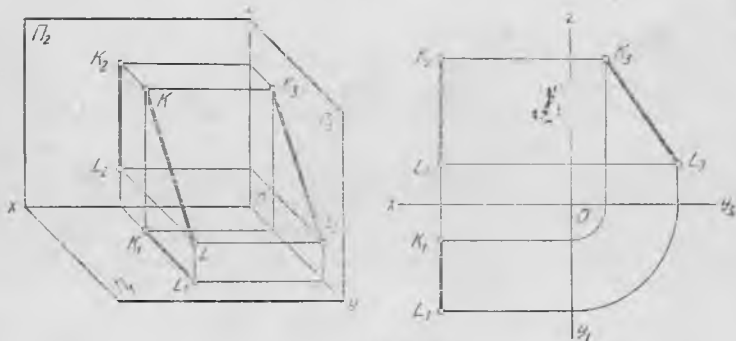
12-шаклда CE кесма Π_2 га параллел. Шунга кўра, $C_2E_2 = CE$. Бошқа проекциялари қисқа бўлади. Бу тўғри чизиқ фронтал тўғри чизиқ деб аталади.

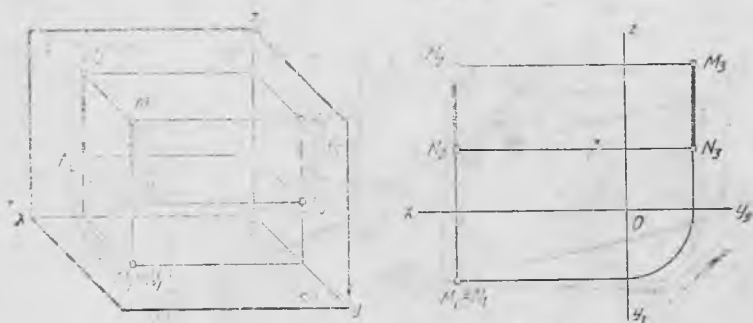
12-шакл.

13-шаклда $KL \parallel \Pi_3$ бўлгани учун бу тўғри чизиқ *профил тўғри чизиқ* деб аталади. Унинг *профил проекцияси* $K_3L_3 = KL$ бўлади. Қолган проекциялари ўзидан қисқа бўлади.

Агар тўғри чизиқ проекциялар текисликларидан бирига перпендикуляр вазиятда бўлса, қолганларига параллел бўлади.

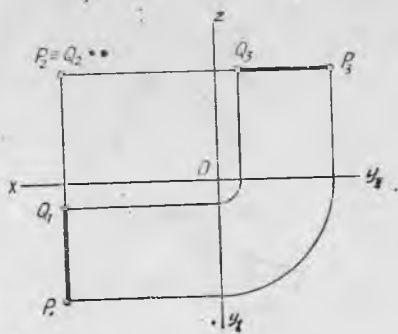
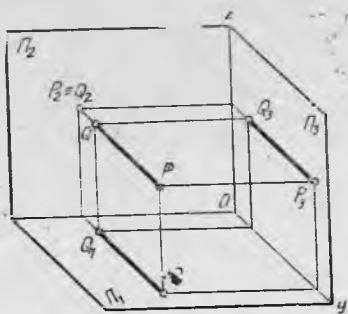

13-шакл.

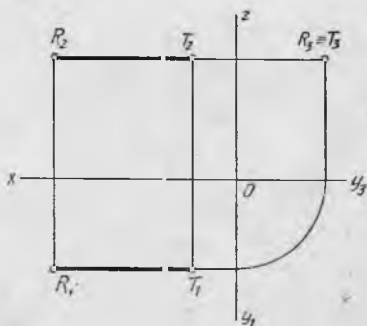
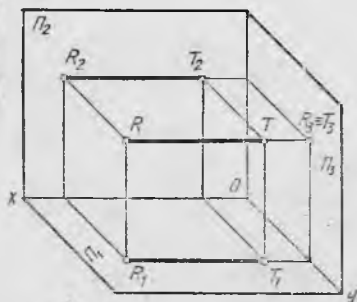

14-шакл.

15-шакл.

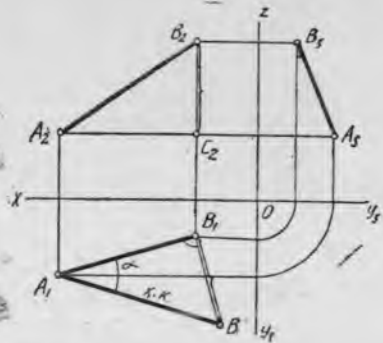
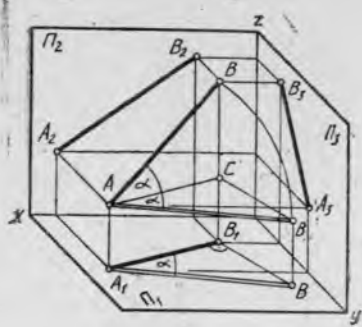

16-шакл.

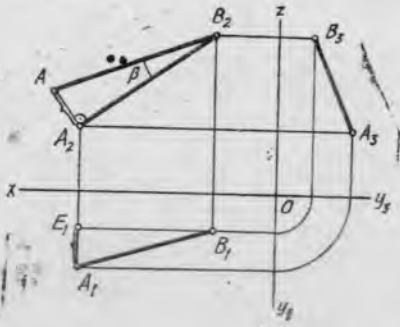
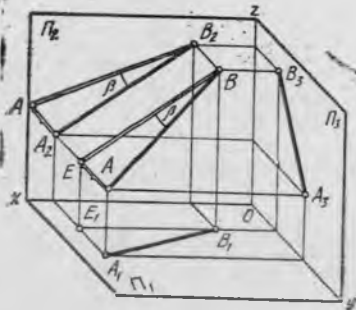
Уша перпендикуляр бўлган текисликка нуқта кўринишида, бошқаларига эса кесманинг ўзига тенг узунликда проекцияланади. Бундай тўғри чизиқлар, масалан, $MN \perp \Pi_1$ бўлганда горизонтал проекцияловчи (14-шакл), $PQ \perp \Pi_2$ бўлганда фронтал проекцияловчи (15-шакл), $RT \perp \Pi_3$ бўлганда эса (16-шакл) профил проекцияловчи тўғри чизиқлар дейилади.

2.1. Умумий вазиятдаги тўғри чизиқ кесмасини таҳлил қилиш

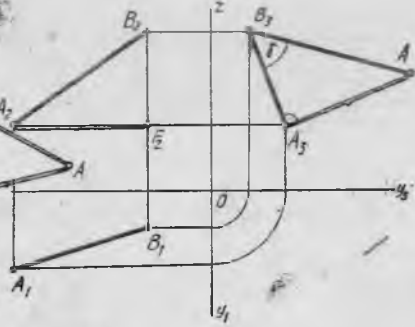
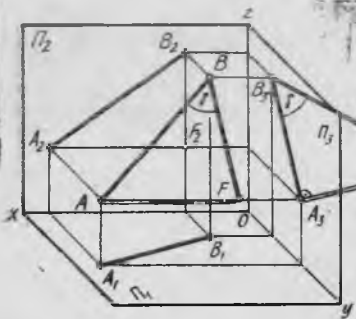
Умумий вазиятдаги тўғри чизиқнинг проекциялари орқали унинг ҳақиқий узунлиги ва проекциялар текисликларига нисбатан ҳосил қилган ўткир бурчакларини аниқлаш кесмани таҳлил қилиш дейилади. Масалан, Π_1 , Π_2 ва Π_3 текисликлар системасидаги AB кесма ва унинг проекциялари берилган бўлсин. Унинг ҳақиқий узунлиги ва проекциялар текисликлари билан ҳосил қилган бурчакларини (α , β , γ) аниқлашда тўғри бурчакли учбурчак усулидан фойдаланилади. Бунинг учун кесманинг бирор учидан, масалан, A учидан ўзининг A_1B_1 проекциясига параллел чизилади (17-шакл, а). Шунда ACB тўғри бурчакли учбурчак ҳосил бўлади. Эпюрда AC чизиқ x ўқига параллел қилиб A_2 орқали ўтказилади, яъни $A_2C_2 \parallel x$ (17-расм, б). AC ни ўқ сифатида танлаб, унинг атрофида AB кесма Π_1 га парал-

17-шакл.

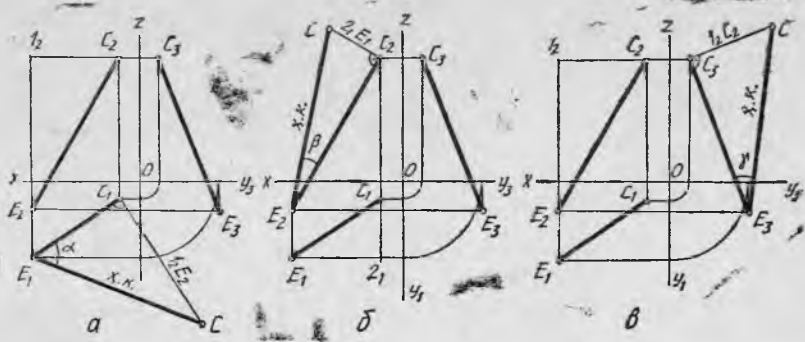

18-шакл.

19-шакл.

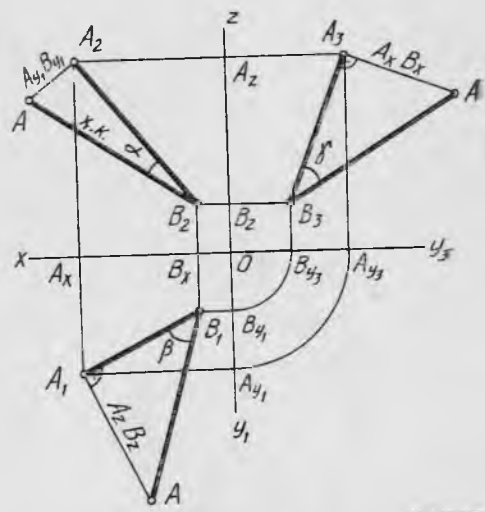
лель бўлгунча айлантирилади. Шунда AB кесма Π_1 га ўзининг ҳақиқий узунлигида проекцияланади (17-шакл, а). $ACB \parallel \Pi_1$ ва зиятти эпюрга аниқлаш учун B_1 дан A_1B_1 га перпендикуляр чизиб, C_2B_2 масофани ўлчаб қўйиб, A_1 билан B ни туғаштирамиз (17-шакл, б). Шунда кесманинг ҳақиқий узунлиги A_1B ва унинг Π_1 га нисбатан оғиш бурчаги α ҳосил бўлади. Тўғри чизик кесмасини Π_2 ва Π_3 текисликларга нисбатан таҳлил қилиш ҳам шу тартибда амалга оширилади. (18, 19-шакллар, а, б).

20- шакл.

Тўғри чизиқ кесмасининг учлари ҳар хил октантларда жойлашганда ҳам уларни таҳлил қилишда тўғри бурчакли учбурчак усулидан фойдаланилади. CE кесмани эпюрда таҳлил қилиш учун (20-шакл, а) C_1E_1 ни учбурчакнинг битта катети деб, шу катетга унинг C_1 учидан перпендикуляр чизиб, Π_2 даги $C_2I_2E_2$ учбурчакнинг I_2E_2 вертикал катетини ўлчаб қўйсақ, учбурчакнинг иккинчи катети ҳосил бўлади. E_1 ни C билан туташтирсак, кесманинг ҳақиқий узунлиги ва Π_1 га нисбатан оғиш бурчаги α аниқланади. Сунгра C_2E_2 ни катет қилиб, C_2 дан унга перпендикуляр чиқарган ҳолда $C_1I_2E_1$ учбурчакнинг I_2C_1 катетини шу перпендикулярга ўлчаб қўйиб, ҳосил бўлган C ни E_2 билан туташтирилади. Шунда кесманинг ҳақиқий узунлиги ва унинг Π_2 га нисбатан оғиш бурчаги β аниқланади (20-шакл, б).

Кесмани Π_3 га нисбатан таҳлил қилишда C_3E_3 ни учбурчакнинг битта катети сифатида олиб, унга C_3 дан перпендикуляр чизилади. $C_2I_2E_2$ учбурчакнинг горизонтал катети C_2I_2 ни C_3 дан чизилган перпендикулярга C_3 дан бошлаб ўлчаб қўйилади ва C билан E_3 ўзаро туташтирилади. Ҳосил бўлган CE_3 берилган кесманинг ҳақиқий узунлиги ва γ бурчак мазкур кесманинг Π_3 га нисбатан оғиш бурчаги ҳисобланади (20-шакл, в).

21- шакл.

Кесмани Π_3 га нисбатан таҳлил қилишда C_3E_3 ни учбурчакнинг битта катети сифатида олиб, унга C_3 дан перпендикуляр чизилади. $C_2I_2E_2$ учбурчакнинг горизонтал катети C_2I_2 ни C_3 дан чизилган перпендикулярга C_3 дан бошлаб ўлчаб қўйилади ва C билан E_3 ўзаро туташтирилади. Ҳосил бўлган CE_3 берилган кесманинг ҳақиқий узунлиги ва γ бурчак мазкур кесманинг Π_3 га нисбатан оғиш бурчаги ҳисобланади (20-шакл, в).

Юқорида баён қилинган усулларга асосланиб, тўғри бурчакли учбурчакнинг битта асосий катети сифатида кесманинг проекцияси олинса, иккинчи чизиладиган катет учун ўлчамлари: Π_1 учун z ўқидаги A_z, B_z , Π_2 учун y_1 (y_3) даги A_{y_1}, B_{y_1} ёки A_{y_3}, B_{y_3} , Π_3 учун эса x ўқидаги A_x, B_x сифатида олиш мумкин (21- шакл).

Савол ва машқлар

1. Тўғри чизиқ проекциялар текисликларига нисбатан қандай вазиятларда жойлашиши мумкин?

2. Тўғри чизиқ кесмасини таҳлил қилиш деганда нимани тушунасиз?

3. Кесманинг ҳақиқий узунлиги қандай усулда аниқланади? Унинг проекциялар текисликлари билан ҳосил қилган бурчаклари-чи?

4. AB ва CE тўғри чизиқ кесмаларининг координата ўқлари бўйича қийматлари 1-жадвалда берилган. Мазкур кесмаларнинг фазовий тасвири ва эпюри чизилсин. Кесма эпюлда таҳлил қилинсин.

1-жадвал

	Вариантлар, координата ўқлари														
	0			1			2			3			4		
Нуқта	x	y	z	x	y	z	x	y	z	x	y	z	x	y	z
A	10	20	30	5	0	30	10	10	30	5	30	30	45	15	15
B	30	5	10	40	25	5	35	35	0	30	10	20	15	30	30
C	40	20	10	10	35	20	40	10	-30	5	-20	-35	40	10	-40
E	10	-20	30	40	-10	-10	10	10	15	40	10	5	10	30	30

	Вариантлар, координата ўқлари														
	5			6			7			8			9		
Нуқта	x	y	z	x	y	z	x	y	z	x	y	z	x	y	z
A	5	10	30	10	35	10	0	15	30	15	20	30	0	25	35
B	35	25	5	40	5	40	35	0	5	40	10	0	30	10	5
C	10	15	25	10	15	25	10	0	30	0	25	30	40	-40	0
E	40	-20	40	40	0	-15	40	20	-10	40	-20	30	10	10	35

5. MN ва PQ кесмаларнинг иккитадан проекциялари берилган. Мазкур кесмалар учала проекцияларда тасвирлансин ва

таҳлил қилинсин. Шу кесмаларнинг фазовий тасвири чизилсин (22- шакл, $\theta-9$).

1- г р а ф и к и ш. Мазкур график иш тўртта вазифадан иборат. Вазифаларни чизиш учун танлаб олинган форматнинг учала томонидан 5 мм, чап томонидан 20 мм қолдириб, (альбом қилиб тикиш учун), рамка чизиғи чизиб чиқилади. Формат шартли равишда иккига бўлиб олинади ва унинг бир томонига тўғри чизиқ кесмасининг фазовий вазиятини кўрсатувчи тасвир, иккинчи томонига шу тўғри чизиқ кесмасининг эпюри чизилади. Шакл учун берилган координаталар қийматларини ўлчаб қўйиш учун чизиқли масштаб танлаб олинади. Чизиқли масштаб шундай танлаб олиниши керакки, чизма формат ичида ўртача катталиқда жойлашсин.

1. x, y, z координата ўқлари яққол тасвирда ва эпюлда чизиб чиқилади (23- шакл, a).

2. A ва B нуқталарнинг берилган қийматлари чизиқли масштабга биноан координата ўқларига ўлчаб қўйилади ва 2- шакл, $a-d$ даги каби нуқталарнинг геометрик ўринлари аниқланади (23- шакл, b).

3. Нуқталарнинг бир номли проекциялари, яъни A_1B_1, A_2B_2, A_3B_3 ва AB лар ўзаро туташтирилади (23-шакл, e). Шунда AB кесманинг фазовий тасвири ва эпюлдаги проекциялари ҳосил бўлади.

4. Тўғри чизиқ кесмаси эпюлда таҳлил қилинади, яъни кесманинг ҳақиқий узунлиги ва проекциялар текисликлари билан ҳосил қилган бурчаклари топилади ва яққол тасвирда Π_1, Π_2, Π_3 текисликларнинг чегаралари чизиб чиқилади (23- шакл, z). Форматни шартли иккига бўлувчи чизиқ учурилади ва чизманинг бўш жойига нуқтанинг координата қийматлари ёзиб қўйилади.

5. Чизма тахт қилинади. Бунда барча ортиқча ёрдамчи чизиқлар ўчирилади ва чизма устидан тушь ёки рангли қаламда чизиб чиқилади.

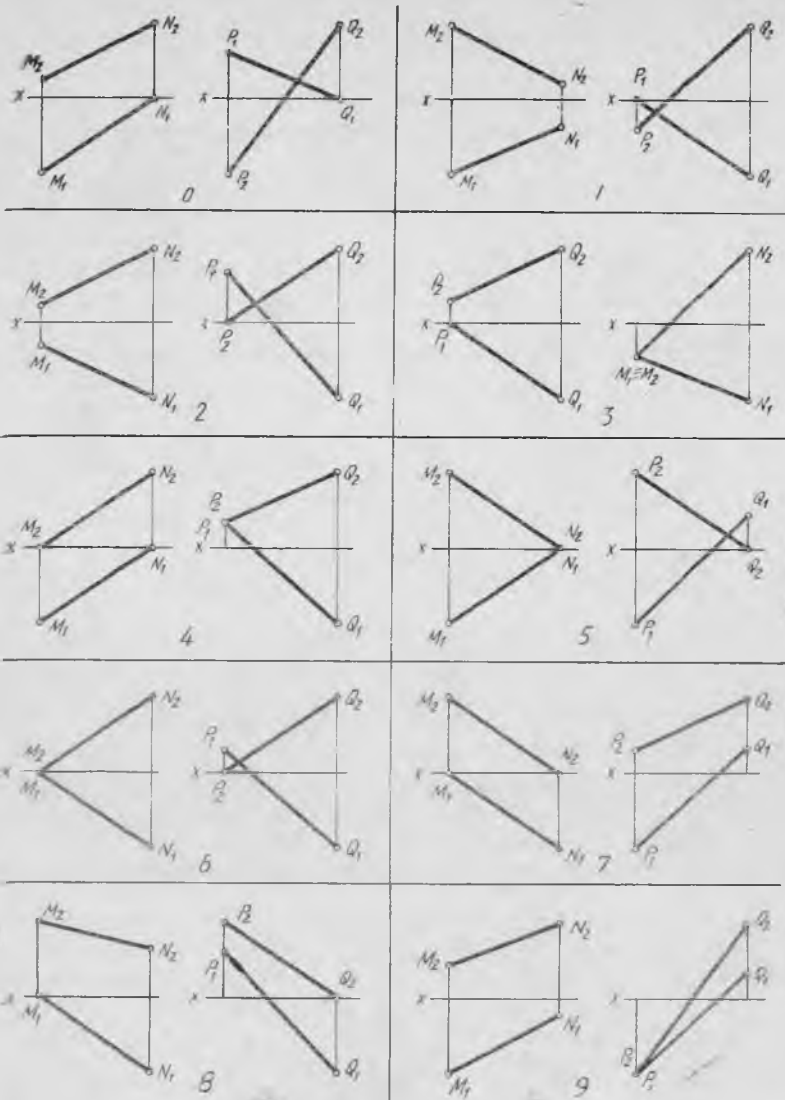
Биринчи график ишнинг қолган вазифалари ҳам шу тартибда чизилади. Лекин 2- ва 4- вазифада тўғри чизиқ кесмасининг учлари турли октантларда жойлашганлиги учун унинг биринчи октантга нисбатан кўринадиган ва кўринмайдиган қисмлари аниқланиши лозим.

1. Координата ўқлари x, y, z чизиб олинади (24-шакл, a).

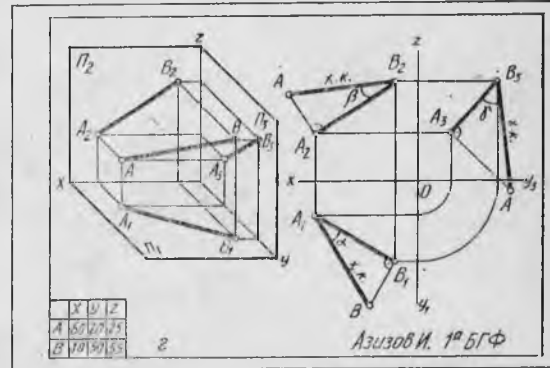
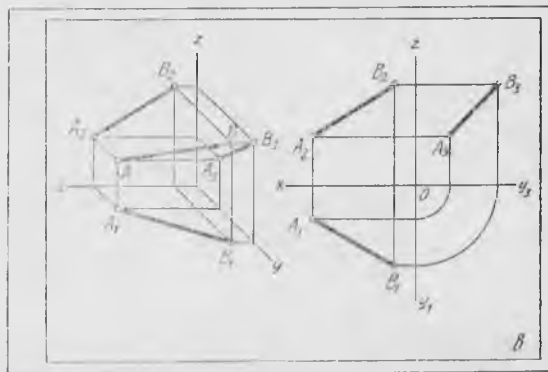
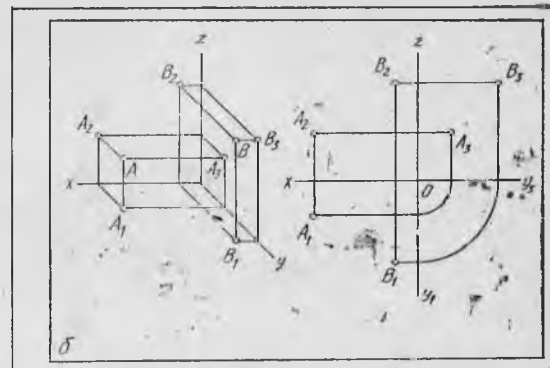
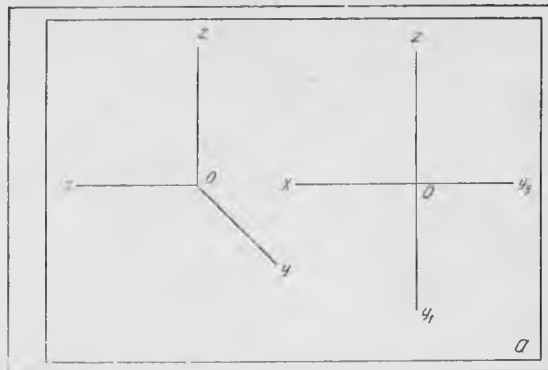
2. P ва Q нуқталар орқали ифода қилинган тўғри чизиқ кесмасининг горизонтал ва фронтал проекцияларини эпюр ва яққол тасвирда чизиб чиқилади (24- шакл, b).

3. P ва Q нуқталар қайси октантларга тааллуқлилиги аниқланиб, уларнинг профил проекциялари топилади (24- шакл, e).

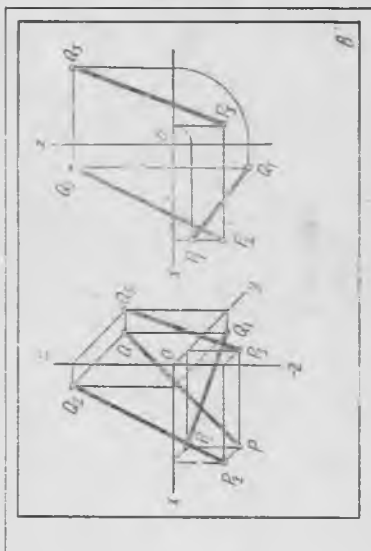
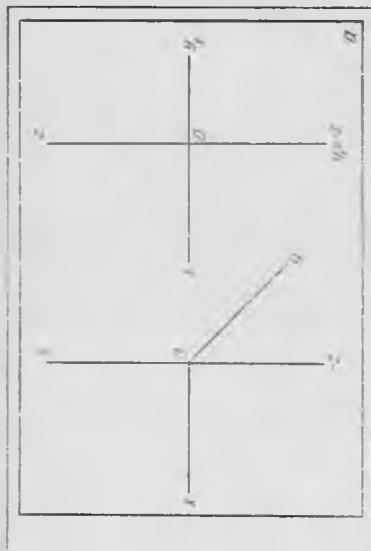
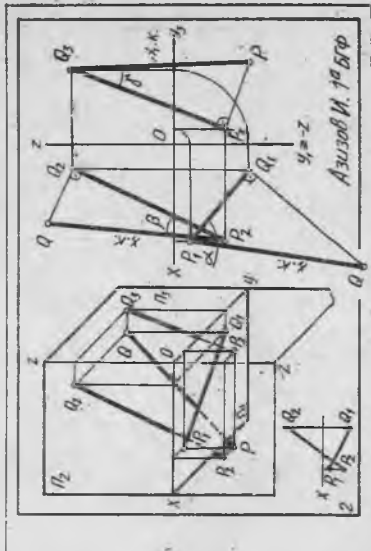
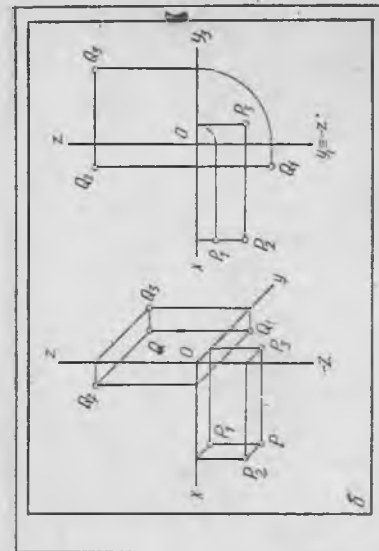
4. Нуқталарнинг бир номли проекциялари ўзаро туташтирилади. Яққол тасвирда ҳам P ва Q лар ўзаро туташтирилади. Кесманинг фазовий вазиятидаги чизмада кесма ва унинг проекцияларининг кўринадиган ва кўринмайдиган қисмлари аниқланади (24- шакл, z).

22- шакл.

23- шакл,

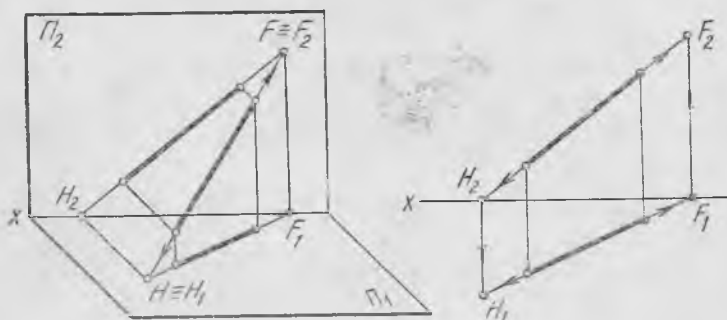
24- шакл.

5. Кесма эпюрда анализ қилинади (24- шакл, ∂) ва чизма тахт қилинади, яъни чизма тушъ ёки рангли қаламларда чизиб чиқилади. Чизманинг буш жойига кесманинг берилган дастлабки иккита проекцияси чизиб қўйилади.

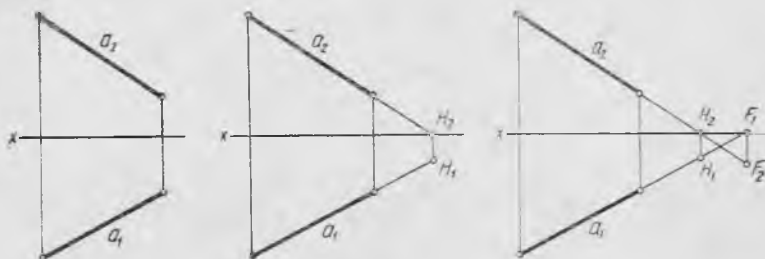
2.2. Тўғри чизиқнинг излари

Тўғри чизиқнинг бирор текислик билан кесишиш жойи унинг мазкур текисликдаги изи ҳисобланади. Масалан, тўғри чизиқ Π_1 текислиги билан кесишганда, горизонтал из ҳосил қилади ва бу из *горизонтал из* дейилиб, H (H_1, H_2) тарзда белгиланади. Тўғри чизиқ Π_2 текислик билан кесишганда ҳосил бўлган нуқта *фронтал из* дейилади ва у F (F_1, F_2) билан белгиланади. Агар тўғри чизиқ Π_3 билан кесишса, *профил из* ҳосил қилади ва у P (P_1, P_2) билан белгиланади (25- шакл).

25- шакл.

Эпюрда тўғри чизиқнинг изларини аниқлаш учун унинг проекциялари координата ўқлари билан кесиштирилади. Масалан, тўғри чизиқнинг горизонтал изини топиш учун унинг фронтал проекцияси x ўқ билан кесишгунча давом эттирилади. Шунда горизонтал изнинг фронтал проекцияси H_2 ҳосил бўлади. Про-

26- шакл.

екцияларни боғловчи чизиқ орқали H_1 топилади. H_1 — горизонтал изнинг горизонтал проекцияси ҳисобланади. Тўғри чизиқнинг горизонтал проекцияси давом эттирилса, у x ўқ билан ке-

сишиб, тўғри чизиқ фронтал изининг горизонтал проекциясини ҳосил қилади. Сўнгра F_1 орқали фронтал изининг фронтал проекцияси F_2 топилади (25-шакл).

Мисол. Умумий вазияттаги тўғри чизиқнинг горизонтал ва фронтал излари аниқлансин (26-шакл, а).

Ечиш. 1. Тўғри чизиқнинг фронтал проекцияси a_2 ни x ўқ билан кесишгунча давом эттирамиз. Шунда горизонтал изнинг фронтал проекцияси H_2 ҳосил бўлади. H_2 дан проекцияларни боғловчи чизиқ ўтказиб, a_1 да H_1 ни, яъни горизонтал изнинг горизонтал проекциясини топамиз (26-шакл, б).

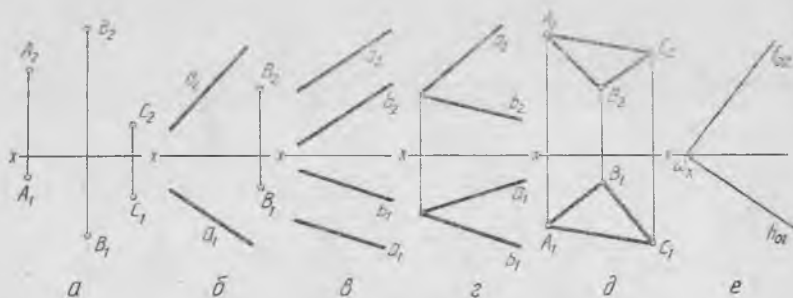
2. Тўғри чизиқнинг горизонтал проекцияси a_1 ни x ўқ билан кесишгунча давом эттирамиз. Шунда фронтал изнинг горизонтал проекцияси F_1 ҳосил бўлади. F_1 дан проекцияларни боғловчи чизиқ ўтказиб, a_2 да F_2 ни, яъни фронтал изнинг фронтал проекциясини топамиз (26-шакл, в). Бу чизмада тўғри чизиқнинг фронтал изи тўрттинчи октантда ҳосил бўлмоқда.

3. ТЕКИСЛИК

Текислик сиртнинг хусусий кўриниши бўлиб, уни тасвирлашда шу текисликдаги геометрик элементлардан фойдаланилади. Мазкур геометрик элементларга нуқта, тўғри чизиқ, ўзаро параллел ёки кесишувчи иккита тўғри чизиқ кириши мумкин. Шунинг учун эпюлда текислик:

1) битта тўғри чизиқда ётмаган учта нуқта орқали (27-шакл, а);

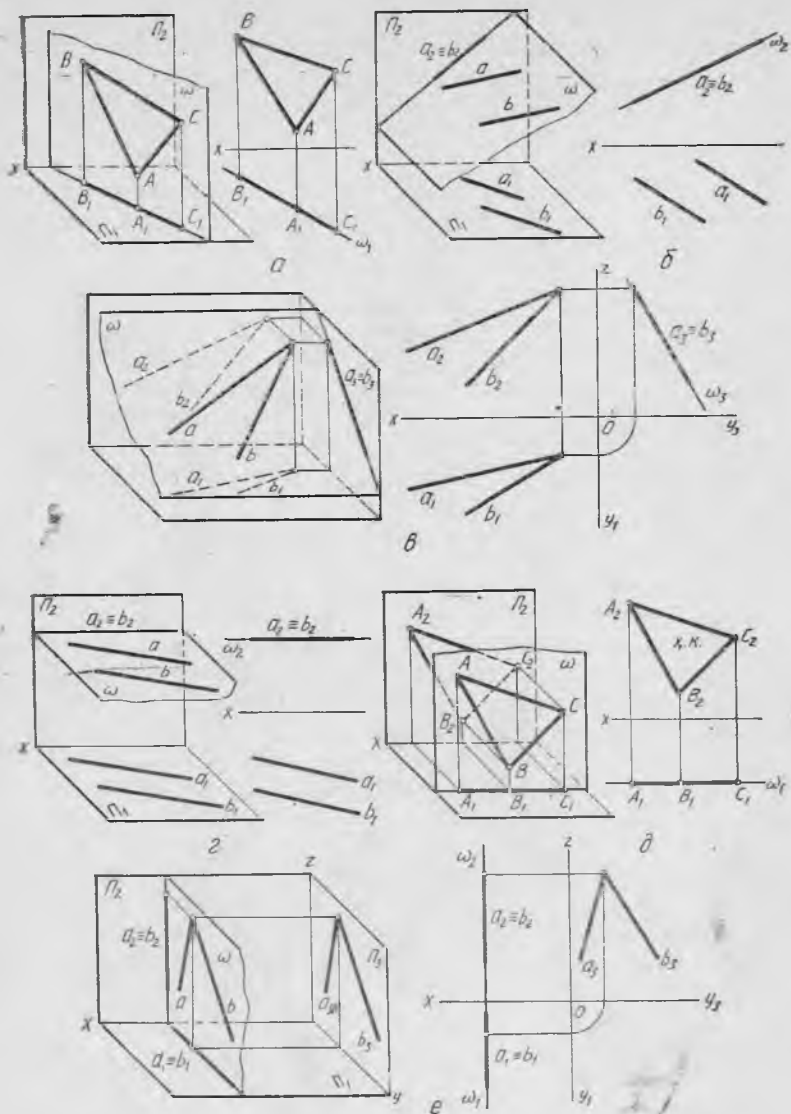
2) битта тўғри чизиқ ва шу тўғри чизиқда ётмаган нуқта орқали (27-шакл, б);

27-шакл.

3) ўзаро параллел иккита тўғри чизиқ орқали (27-шакл, в);
4) ўзаро кесишувчи иккита тўғри чизиқ орқали (27-шакл, г) ҳамда бирор текис шакл, масалан, учбурчак орқали (27-шакл, д) тасвирланиши мумкин.

Хусусий ҳолда текислик ўзининг излари орқали тасвирланиши мумкин (27-шакл, е). Бу чизмада ўзаро кесишувчи иккита тўғри чизиқнинг биттаси Π_1 да, иккинчиси Π_2 да деб қаралиши ҳам мумкин. Текисликнинг горизонтал изи h_{01} , фронтал изи f_{02} кўринишида белгиланади.

28- шагл.

Текислик проекциялар текисликларига нисбатан оғма вазиятда жойлашган бўлса, бундай текислик *умумий вазиятдаги текислик* дейилади (27- шакл, $a-e$).

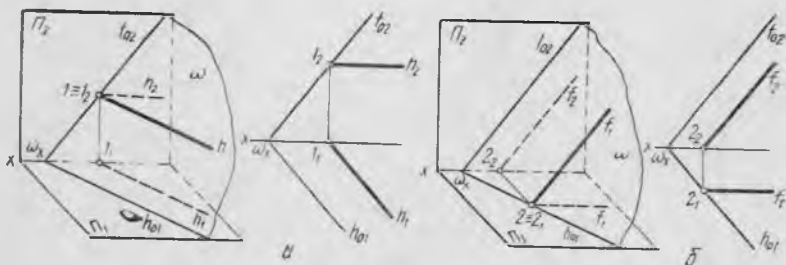
Агар текислик проекциялар текисликларидан бирортасига нисбатан параллел ёки перпендикуляр жойлашган бўлса, бундай текислик *махсус вазиятдаги текислик* дейилади (28- шакл, $a-e$).

Π_1 га перпендикуляр текислик горизонтал проекцияловчи текислик (28- шакл, a), Π_2 га перпендикуляр текислик фронтал проекцияловчи текислик (28- шакл, b), Π_3 га перпендикуляр текислик профил проекцияловчи текислик (28- шакл, $в$), Π_1 га параллел текислик горизонтал текислик (28- шакл, $г$), Π_2 га параллел текислик фронтал текислик (28- шакл, $д$) ва Π_3 га параллел бўлган текислик профил текислик (28- шакл, e) деб аталади. Бундай текисликларнинг эпюрдаги тасвирларига назар ташланса, перпендикуляр текисликларнинг излари x ўқига ихтиёрий бурчак остида, параллел текисликларнинг излари эса x ўқига параллел ёки перпендикуляр проекцияланмоқда.

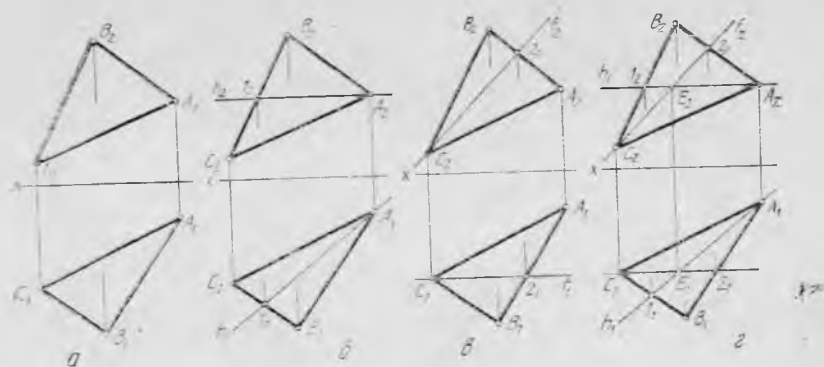
3.1. Текисликнинг махсус чизиқлари

Текисликда танлаб олинган тўғри чизиқ проекциялар текисликларига параллел бўлса, бундай тўғри чизиқ текисликнинг махсус чизиғи дейилади. Масалан, ω текисликдаги тўғри чизиқ Π_1 га параллел (29- шакл, a) бўлгани учун уни текисликнинг горизонтал чизиғи ёки текисликнинг горизонтали деб атаб, $h(h_3, h_2)$ тарзда белгилаш мумкин. Эпюрда бу чизиқнинг фронтал проекцияси x ўқига, горизонтал проекцияси эса текисликнинг горизонтал изига параллел ҳолда тасвирланади. Текисликдаги тўғри чизиқ Π_2 текисликка параллел бўлса (29- шакл, b), бундай тўғри чизиқ текисликнинг фронтал чизиғи ёки текислик фронтали дейилади ва $y f(f_1, f_2)$ тарзда белгиланади. Фронтал чизиқнинг горизонтал проекцияси x ўққа, фронтал проекцияси текисликнинг фронтал изига параллел ҳолда тасвирланади.

Текислик учбурчак шаклида берилган бўлса, унинг махсус

29- шакл.

30-шакл.

чизиқларини ўтказиш учун олдин x ўққа параллел тасвирланди-
диган проекцияси чизилади.

Мисол. ABC ($A_1B_1C_1$, $A_2B_2C_2$) текисликнинг махсус чизиқ-
лари ўтказилсин (30-шакл, а). Бу текислик Π_1 ва Π_2 система-
да берилганлиги учун унинг горизонтал ва фронтал чизиқлари
текисликнинг бирор учи орқали ўтказилса, масалани ечиш қу-
лайлашади.

Ечиш. 1. Учбурчакнинг A_2 нуқтасидан $h_2 \parallel x$ қилиб тўғри чи-
зиқ ўтказилса, мазкур тўғри чизиқ учбурчакнинг B_2C_2 томони-
ни I_2 да кесиб ўтади. Бу чизиқ текислик горизонталининг фронтал
проекцияси ҳисобланиб, h_2 билан белгиланади. I_2 дан про-
екцияларни боғловчи чизиқ ўтказиб, B_1C_1 да I_1 ни аниқлаб, уни
 A_1 билан туташтирилса, горизонтал чизиқнинг горизонтал про-
екцияси h_1 ҳосил бўлади (30-шакл, б).

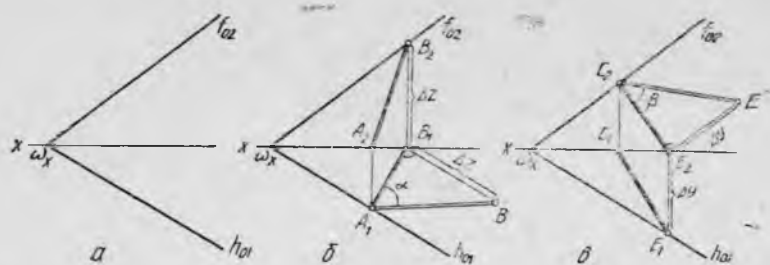
2. Учбурчакнинг C_1 учидан x ўққа параллел қилиб тўғри чи-
зиқ ўтказилса, мазкур тўғри чизиқ учбурчакнинг A_1B_1 томонини
 2_1 да кесиб ўтади. Бу f_1 чизиқ текислик фронталининг горизон-
тал проекцияси орқали унинг фронтал проекцияси f_2 аниқла-
нади (30-шакл, в).

3. Текисликнинг махсус чизиқлари ўзаро кесишаётган E_1 ва
 E_2 нуқталарнинг проекцияларни боғлайдиган битта чизиқда
ётиши текширилади (30-шакл, г).

Текисликдаги тўғри чизиқ унинг махсус (горизонтал ёки фронтал)
чизиқларига перпендикуляр ётса, мазкур тўғри чизиқ текис-
ликнинг энг катта оғма чизиғи деб аталади. Бу тўғри чизиқ
орқали текисликнинг проекциялар текисликларига нисбатан ҳо-
сил қилаётган бурчагининг ҳақиқий қиймати аниқланади.

Мисол. Умумий вазиятдаги текислик ўзининг излари ор-
қали ифода қилинган (31-шакл, а). Унинг Π_1 ва Π_2 лар билан
ҳосил қилган бурчаклари аниқлансин.

Текисликнинг горизонтал ва фронтал чизиқлари ω текислик-
нинг излари h_{01} ва f_{02} га параллел ҳолда тасвирланишини ҳи-
собга олиб, бир йўла текисликнинг горизонтал изи h_{01} га пер-
пендикуляр чизиқ ўтказилади. Бу чизиқ текисликнинг Π_1 га

31- шакл.

нисбатан ўтказилган энг катта оғма чизиғи ҳисобланади. Энди, ушбу $AB(A_1B_1, A_2B_2)$ кесма таҳлил қилинса, ω текислиқнинг Π_1 га нисбатан оғиш бурчағи α топилади (31-шакл, б). ω текислиқнинг фронтал изи f_{02} га перпендикуляр ўтказилган чизиқ орқали шу текислиқнинг Π_2 га нисбатан оғиш бурчағи аниқланади (31-шакл, в).

Мисол. $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ кўринишида берилган текислиқнинг Π_1 ва Π_2 билан ҳосил қилган бурчаклари топилсин (32-шакл, а).

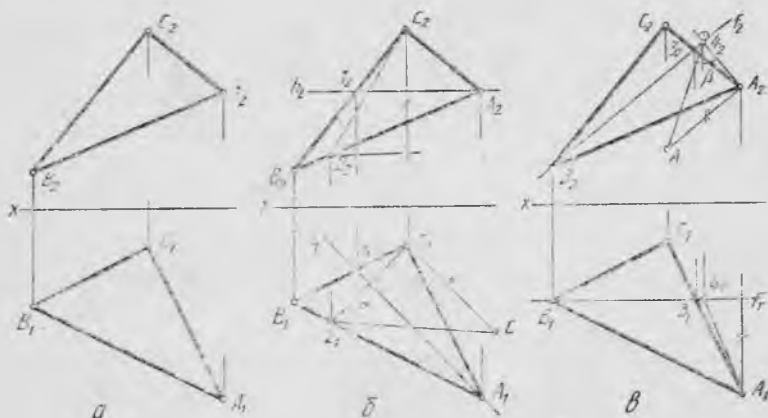
Ечиш. 1. Текислиқнинг горизонтал чизиғи ўтказилади.

2. Текислиқнинг бирор учи, масалан, C_1 дан h_1 га перпендикуляр ўтказилади ва унинг A_1B_1 томони билан кесишган 2_1 нинг фронтал проекцияси 2_2 топилади. 2_2 ва C_2 узаро туташтирилади.

3. C_2 (C_12_1, C_22_2) кесма таҳлил қилинади (32-шакл, б). Шунда текислиқнинг Π_1 га нисбатан ҳосил қилган бурчағи аниқланади.

4. Текислиқнинг фронтал чизиғи ўтказилади.

5. Текислиқнинг A_2 учидан f_2 га перпендикуляр ўтказилади ва унинг горизонтал проекцияси топилади.

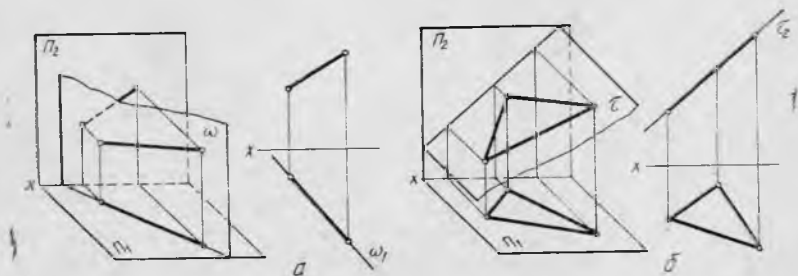

32- шакл.

6. $A_4 (A_1A_1, A_2A_2)$ кесма таҳлил қилиниб, β бурчак топилади (32-шакл, θ). Шунда текисликнинг P_2 га нисбатан оғиш бурчаги ҳосил бўлади.

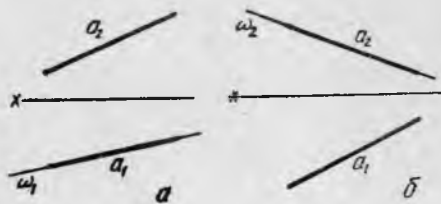
3.2. Тўғри чизиқ орқали текислик ўтказиш

Махсус текисликлардаги тўғри чизиқ ёки учбурчакларнинг проекцияларига назар ташласак, уларнинг битта проекцияси текисликнинг излари билан қўшиб тасвирланмоқда. Демак, махсус текисликдаги шаклнинг битта проекцияси шу текисликнинг изи билан қўшиб тасвирланар экан (33-шакл, $a, б$). Шунинг

33-шакл.

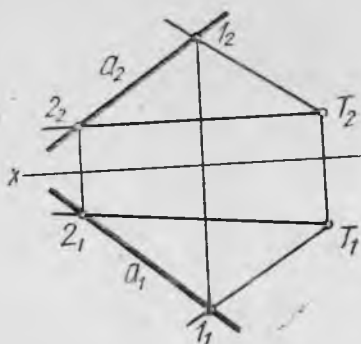
учун эпюлда тўғри чизиқ орқали, масалан, горизонтал проекцияловчи текислик ўтказиш учун тўғри чизиқнинг горизонтал проекцияси орқали текислик изи ўтказилса кифоя (34-шакл, a). Тўғри чизиқ орқали фронтал проекцияловчи текислик ўтказиш учун, шу тўғри чизиқнинг фронтал проекцияси орқали текислик изи ўтказилади (34-шакл, $б$).

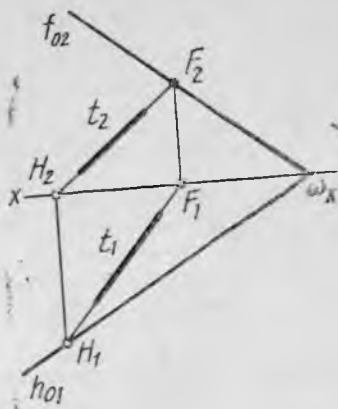
34-шакл.

Тўғри чизиқ орқали умумий вазиятдаги текислик ўтказиш учун тўғри чизиқдан ташқарида битта нуқта танлаб олинади. Бу танлаб олинган $T(T_1, T_2)$ нуқта билан тўғри чизиқнинг $I(I_1, I_2)$ ва $2(2_1, 2_2)$ нуқталари туташтирилади. (35-шакл). Шунда тўғри чизиқ $T(T_1, T_2)$ нуқтада ўзаро кесишаётган икки тўғри чизиқ орқали ифода қилинган текисликда ётган ҳисобланади.

Тўғри чизиқ орқали умумий вазиятдаги текисликни излари орқали ўтказиш учун, тўғри чизиқнинг горизонтал ва фронтал излари аниқлаб олинади ва улар орқали текисликнинг горизонтал ва фронтал излари ўтказилади. Масалан, $t(t_1, t_2)$ тўғри чизиқ (36-шакл) берилган бўлсин. У орқали умумий вазиятдаги текисликнинг горизонтал ва фронтал изларини ўтказиш учун олдин тўғри чизиқнинг горизонтал изи $H(H_1, H_2)$ ва фронтал

35- шакл.

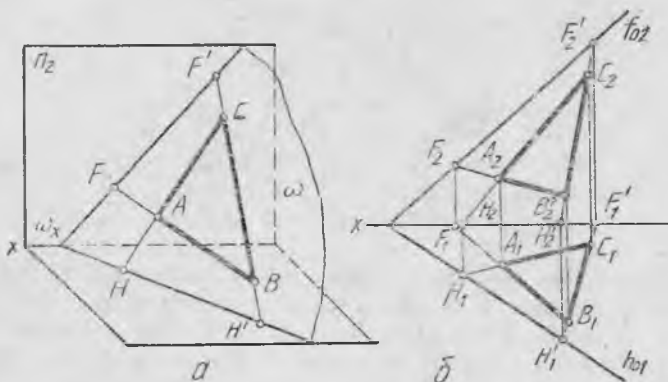

36- шакл.

изи F (F_1, F_2) аниқлаб олинади. Кейин текислик изларининг x ўқидаги ўзаро кесишиш нуқтаси ω_x ихтиёрый танлаб олинади. Чунки битта тўғри чизиқ орқали истаганча кўп текислик ўтказиш мумкин. Сўнгра ω_x билан H_1 ва F_2 лар тугаштирилади. Шунда тўғри чизиқ орқали умумий вазиятдаги текислик ўзининг излари орқали ўтказилган бўлади.

3.3. Текисликнинг изларини аниқлаш

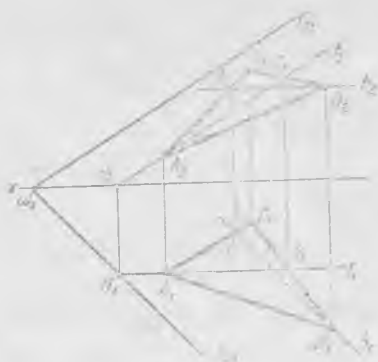
Π_1 ва Π_2 системадаги ABC текисликнинг томонлари давом эттирилса, улар Π_1 билан кесишиб, текисликнинг горизонтал, Π_2 билан кесишиб эса фронтал изларини ҳосил қилади (37-шакл, а). Шу текисликнинг изларини эпюрда аниқлаш учун учбурчак томонлари тўғри чизиқлар деб қаралади ва улар давом эттирилиб Π_1 ва Π_2 лардаги излар топилади. Сўнгра бир номли излар (H_1H_1', F_2F_2') ўзаро тугаштирилади (37-шакл, б).

37- шакл.

Текисликнинг махсус чизиклари утказилиб, улардан бирининг, масалан, фронталининг горизонтал изи H (H_1, H_2) топилди. Маълумки, текислик излари шу текисликнинг махсус чизикларига параллел бўлади. Шунинг учун H_1 дан h_1 га параллел чизик чизиб, текислик изларининг x ўқидаги ўзаро кесилиш нуқтаси ω аниқланади. Сўнгра ω_1 дан f_2 га параллел чизилса, текисликнинг фронтал изи ҳосил бўлади (38-шакл).

38-шакл.

Савол ва машқлар

1. Тўғри чизик излари деганда нимани тушунасиз?
2. Эпюрда тўғри чизикнинг горизонтал изи қандай аниқланади? Фронтал изи-чи?
3. Текислик чизмада қандай ифода қилинади?

2-жадвал

	Вариантлар,						координата ўқлари								
	0			1			2			3			4		
Нуқта	x	y	z	x	y	z	x	y	z	x	y	z	x	y	z
A	10	20	30	0	25	35	5	0	30	10	10	30	5	30	30
B	30	5	10	30	10	5	40	25	5	35	35	0	30	10	20
C	20	30	0	15	0	0	20	35	40	15	45	45	15	0	40
S	0	0	20	45	35	20	10	20	0	0	25	10	45	20	40
	Вариантлар,						координата ўқлари								
	5			6			7			8			9		
Нуқта	x	y	z	x	y	z	x	y	z	x	y	z	x	y	z
A	45	15	15	5	10	35	10	35	10	0	15	30	15	20	30
B	15	30	30	35	25	5	40	5	40	35	0	5	40	10	0
C	25	5	45	20	45	40	25	50	50	20	30	0	30	45	40
S	0	20	5	45	5	15	15	0	0	10	20	40	0	35	10

4. Текисликнинг махсус чизиқларига қандай чизиқлар киради?

5. Текисликнинг энг катта оғма чизигининг қандай аҳамияти бор?

6. Текислик излари деганда нимани тушунасиз ва у қандай топилади?

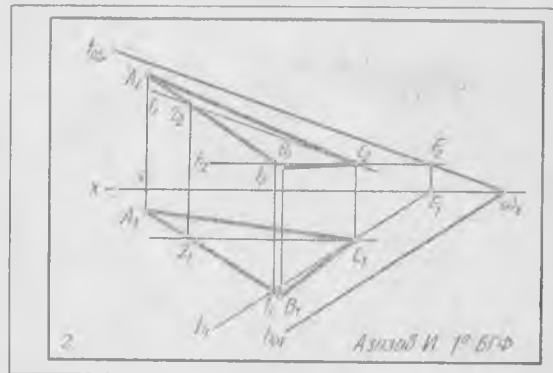
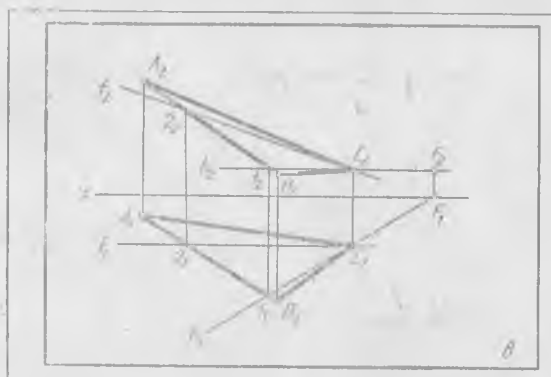
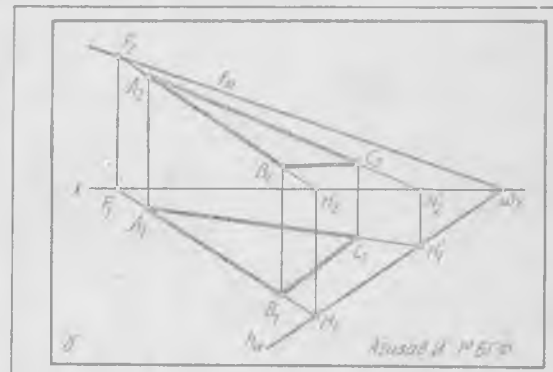
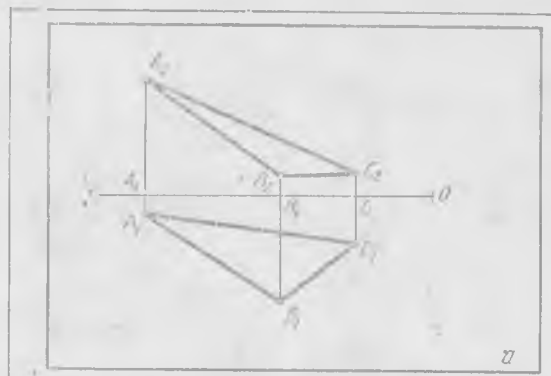
2-жадвалда ABC текисликнинг координата қийматлари берилган. Шу қийматларга асосан мазкур текисликнинг эпюри чизилсин. Шунингдек, $ABC (A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликнинг махсус чизиқлари ўтказилсин, $ABC (A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликнинг Π_1 ва Π_2 га нисбатан ҳосил қилаётган бурчақлари топилсин, $ABC (A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликнинг горизонтал ва фронтал излари аниқлансин.

2-график иш. Мазкур график иш тўртта вазифадан иборат. Биринчи вазифада текисликнинг излари аниқланади. Бу вазифа, одатдагидек, x координаталар ўқини чизишдан бошланади. x ўқида O нуқтани, яъни координаталар бошини белгилаб олиб, ундан x ўқига нуқталарнинг тегишли қийматларини чизиқли масштабга биноан ўлчаб қўйилади. Бу вазифада S нуқта иштирок этмайди. Хар бир нуқтанинг иккиламчи проекцияларини A_x, B_x, C_x деб белгилаб, улардан x ўққа перпендикуляр бўлган проекцияларни боғловчи чизиқлар ўтказилади. A_x, B_x, C_x лардан пастга томон y ўққа тегишли нуқталарнинг қийматлари, юқори томонга z га тегишли нуқталарнинг қийматлари ўлчаб қўйилади ва ҳосил қилинган нуқталарнинг бир номили проекциялари ўзаро туташтирилади (39-шакл, а).

Иккинчи график ишнинг шартига кўра, яъни $ABC (A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликнинг горизонтал ва фронтал изларини аниқлаш учун икки хил усул татбиқ қилиниши мумкин.

1-усул. Учбурчак томонлари тўғри чизиқ кесмалари деб қаралади ва уларнинг Π_1 ва Π_2 проекциялар текисликларидаги излари топилади. Бунда Π_1 да иккита из топилса, Π_2 да битта из етарли ёки шунинг акси булиши мумкин (39-шакл, б). Тўғри чизиқларнинг Π_1 даги иккита изи H_1, H_1' ўзаро туташтирилса, текисликнинг горизонтал изи h_{01} ҳосил бўлади. Бу горизонтал из x ўқ билан кесишгунча давом эттирилса, горизонтал ва фронтал изларнинг x ўқдаги ўзаро кесишиш нуқтаси ω_x ҳосил бўлади ва мазкур нуқта F_2 билан туташтирилади. Шунда текисликнинг фронтал изи f_{02} чизилган бўлади (39-шакл, б).

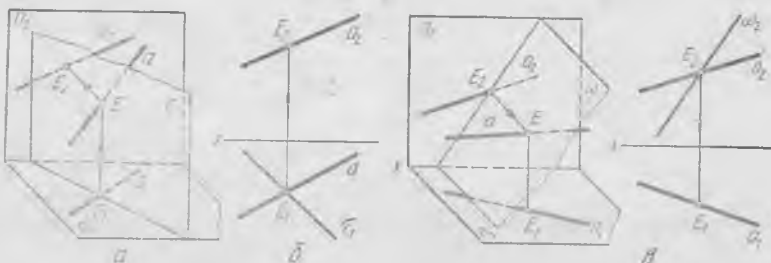
2-усул. $ABC (A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликнинг горизонтал ва фронтали ўтказилади ва улардан бирининг, масалан, горизонтал чизигининг фронтал изи F_2 топилади (39-шакл, в). F_2 нуқта орқали текисликнинг фронтали f_2 га параллел чизилса, текисликнинг фронтал изи аниқланади. Мазкур из x ўқ билан кесишгунча давом эттирилади ва ҳосил бўлган ω_x нуқтадан текисликнинг горизонтал чизигига параллел чизиқ чизилади (39-шакл, г). Шунда текисликнинг горизонтал изи h_{01} ҳосил бўлади.

4. ТҮҒРИ ЧИЗИҚ ВА ТЕКИСЛИК

4.1. Тўғри чизиқнинг махсус текислик билан кесишган нуқтасини аниқлаш

Тўғри чизиқнинг махсус (проекцияловчи) текислик билан кесишиш нуқтаси тўғри чизиқ ва текислик учун умумий нуқта ҳисобланади. Маълумки, махсус текислик қайси проекциялар текислигига проекцияловчи (перпендикуляр) бўлса, ўша текисликка тўғри чизиқ кўринишида тасвирланади. Махсус текисликнинг худди шу хусусиятидан фойдаланиб, изланаётган нуқта топилади. Бунда тўғри чизиқ ва текисликнинг ўзаро кесишаётганлиги яққол кўриниб туради. Масалан, текислик горизонтал проекцияловчи бўлса, тўғри чизиқ билан унинг кесишаётган нуқтаси P_1 да E_1 орқали топилади (40-шакл, а). Эпюрда эса тўғридан-тўғри текисликнинг горизонтал изи билан тўғри чизиқ-

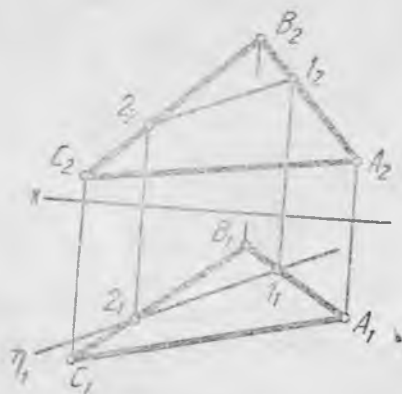
40-шакл.

нинг горизонтал проекцияси ўзаро кесишаётган E_1 нуқта олинади ва у орқали E_2 топилади (40-шакл, б).

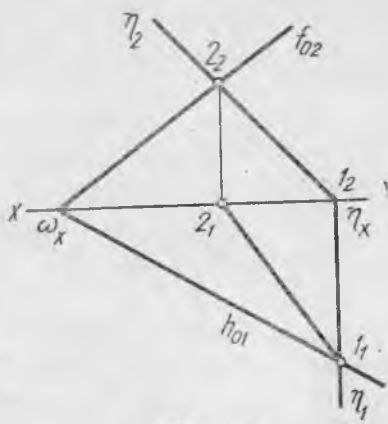
Текислик фронтал проекцияловчи бўлса, тўғри чизиқнинг фронтал проекцияси билан текисликнинг фронтал изи кесишаётган жой E_2 деб белгиланади ва у орқали E_1 топилади (40-шакл, в).

4.2. Умумий вазиятдаги текислик билан махсус текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғини аниқлаш

Умумий вазиятдаги текисликнинг томонлари тўғри чизиқ деб қаралади ва уларнинг махсус текислик билан кесишаётган нуқталари белгиланади. Бу белгиланган нуқталар ўзаро туташтирилса, умумий вазиятдаги текислик билан махсус текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғи аниқланган бўлади. Бу ерда кесишиш чизиғининг битта проекцияси махсус текислик изи билан қўшиб тасвирланади. Масалан, $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликнинг горизонтал проекцияловчи текислик билан кесишаётган чизиғини аниқлаш учун учбурчак A_1B_1 ва B_1C_1 томонларининг η_1 билан кесишаётган жойларини $1_1, 2_1$ деб белгилаб, улар орқали

41- шакл.

42- шакл.

A_2B_2 да 1_2 , B_2C_2 да 2_2 топилади ва улар ўзаро туташтирилади (41- шакл).

Умумий вазиятдаги ва махсус текисликлар излари орқали тасвирланган бўлса, у ҳолда иккала текисликнинг бир номли излари ўзаро кесиштирилади. Шунда горизонтал излар кесишиб, 1_1 ни, фронтал излари ўзаро кесишиб, 2_2 ни ҳосил қилади. Сўнгра 1_2 ва 2_1 лар x ўқида белгиланиб, бир номли нуқталар туташтирилса, кесишиш чизиғининг проекциялари ҳосил бўлади. Бу ерда текисликларнинг ўзаро кесишиш чизиғининг горизонтал проекцияси 1_12_1 дан иборат. Унинг фронтал проекцияси 1_22_2 махсус текисликнинг фронтал изи билан қўшиб тасвирланади (42- шакл).

4.3. Тўғри чизиқнинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиш нуқтасини аниқлаш

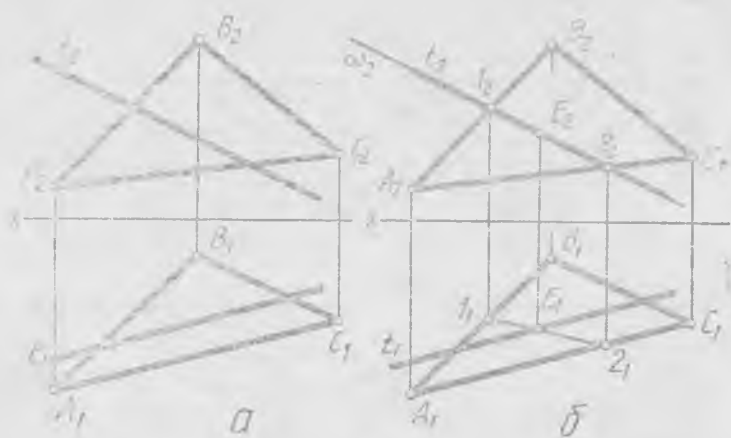
Тўғри чизиқнинг умумий вазиятдаги текислик билан ўзаро кесишган нуқтасини топиш учун тўғри чизиқ орқали махсус (проекцияловчи) текислик ўтказилади. Проекцияловчи текислик билан умумий вазиятдаги текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғи топилади. Изланаётган нуқта текисликларнинг ўзаро кесишиш чизиғида тўғри чизиқнинг кесишган жойида ётади.

Ми с о л. ABC ($A_1B_1C_1$, $A_2B_2C_2$) текислик билан t (t_1 , t_2) тўғри чизиқнинг кесишиш нуқтаси топилсин (43-шакл, а).

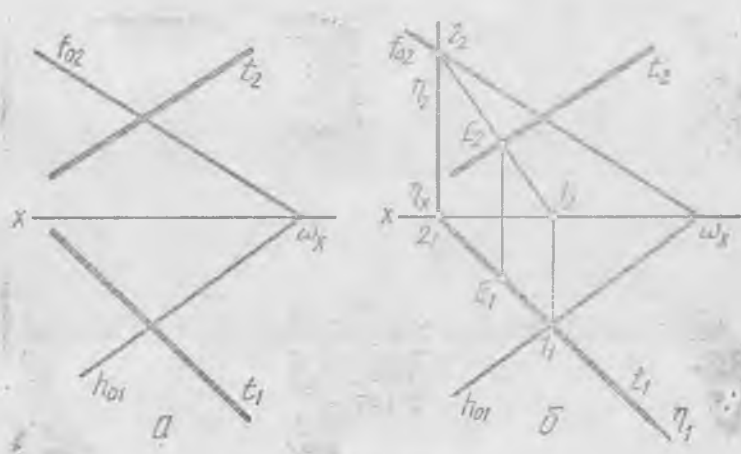
Ечиш. 1. Тўғри чизиқ орқали фронтал проекцияловчи текислик ўтказилади.

2. Фронтал проекцияловчи текислик билан умумий вазиятдаги текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғи 12 (1_12_1 , 1_22_2) топилади.

3. Тўғри чизиқнинг горизонтал проекцияси t_1 билан 1_12_1 нинг ўзаро кесишаётган жойи E_1 деб белгиланади ва у орқали E_2 топилади (43- шакл, б).

43-шакл.

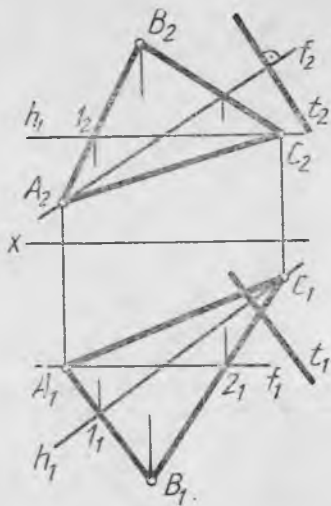

44-шакл.

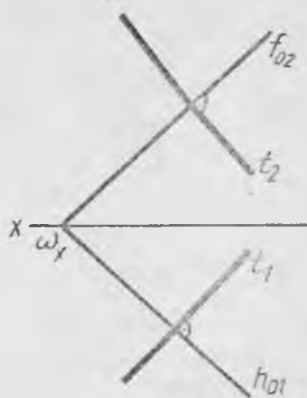
Бошқа мисолда умумий вазиятдаги текислик ўзининг излари орқали ифода қилинган бўлиб, тўғри чизиқнинг шу текислик билан кесишган нуқтасини топиш учун тўғри чизиқ орқали горизонтал проекцияловчи текислик ўтказилган. Иккала текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғи $l_2 2_2$ билан l_1 нинг кесишаётган жойида излаётган нуқтанинг фронтал проекцияси E_2 ётади. Проекцияларни боғловчи чизиқ ёрдамида l_1 да E_1 ни топиш мумкин (44-шакл).

4.4. Тўғри чизиқнинг текисликка перпендикулярлиги

Тўғри чизиқ текисликдаги ўзаро кесишувчи икки тўғри чизиқнинг ҳар бирига перпендикуляр бўлса, мазкур тўғри чизиқ

45- шакл.

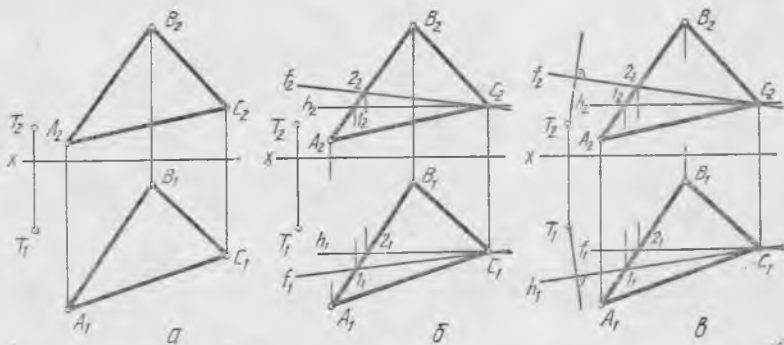

46- шакл.

текисликка ҳам перпендикуляр ҳисобланади. Эпюлда умумий вазиятдаги текисликка перпендикуляр тўғри чизиқ ўтказиш учун параллел проекцияларнинг хоссаларидан бирига амал қилинади, яъни тўғри бурчак (90°) нинг бирор томони проекциялар текисликларидан бирига параллел бўлса, тўғри бурчак бу текисликка ўзининг ҳақиқий катталигида проекцияланади.

Умумий вазиятдаги текислик излари орқали тасвирланган бўлса, унинг излари Π_1 ва Π_2 ларда ётади. Демак, тўғри чизиқни бу изларга перпендикуляр қилиб ўтказиш мумкин бўлади. Шунда $t_1 \perp h_{01}$, $f_2 \perp f_{02}$ бўлгани учун тўғри чизиқ текисликка перпендикуляр ҳисобланади (45- шакл).

Агар текислик ABC ($A_1B_1C_1$, $A_2B_2C_2$) кўринишида тасвирланган бўлса, у ҳолда шу текисликнинг Π_1 ва Π_2 ларга параллел жойлашган махсус чизиқлари ўтказиб олинади. Тўғри чизиқ

47- шакл.

эса мазкур текисликнинг махсус чизиқларига перпендикуляр қилиб ўтказилади, яъни $t_1 \perp h_1$, $t_2 \perp f_2$ (46-шакл).

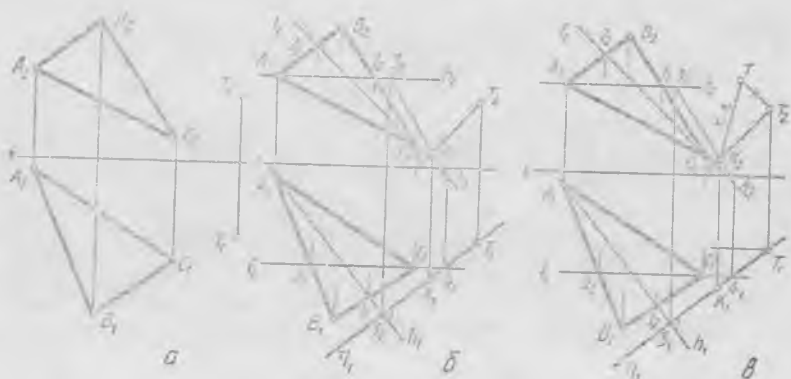
Мисол. $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ кўринишда берилган текисликка $T(T_1, T_2)$ нуқтадан ўтувчи перпендикуляр тўғри чизиқ ўтказилсин (47-шакл, а).

Ечиш. 1. Текисликнинг махсус чизиқлари, яъни горизонтали ва фронтали ўтказилади (47-шакл, б).

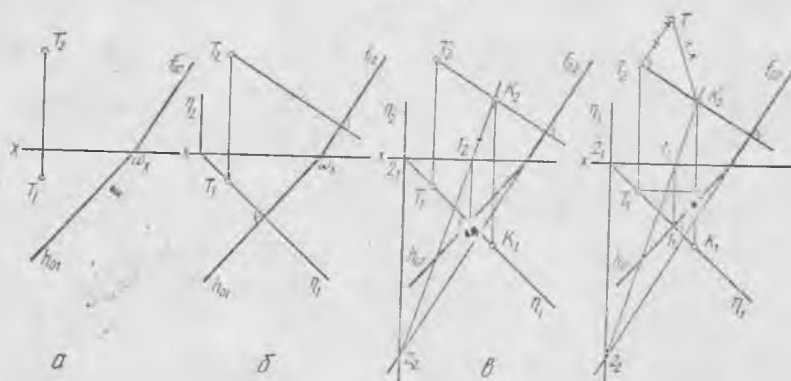
2. T_1 дан h_1 га, T_2 дан f_2 га перпендикуляр чизиқлар ўтказилади (47-шакл, в).

Мисол. $T(T_1, T_2)$ нуқтадан $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликкача бўлган энг қисқа масофа топилсин (48-шакл, а).

Ечиш. Нуқтадан текисликкача бўлган энг қисқа масофа нуқтадан текисликка ўтказилган перпендикулярдир. Шунинг учун олдин текисликнинг махсус чизиқлари ўтказиб олинади ва нуқтанинг проекцияларидан мос ҳолда перпендикулярлар ўтказилади. Энди текисликка нисбатан ўтказилган перпендикулярнинг текислик билан кесишган нуқтаси аниқланади. Бунинг учун тўғри чизиқ орқали махсус текисликлардан бири, масалан, горизонтал проекцияловчи текислик ўтказилади. Натижада те-

48-шакл.

49-шакл.

кисликка перпендикуляр қилиб ўтказилган тўғри чизиқнинг текислик билан кесишадиган нуқтаси K нинг проекциялари K_1 ва K_2 топилади. TK (T_1K_1 , T_2K_2) кесма нуқтадан текисликкача бўлган энг қисқа масофанинг проекцияси ҳисобланади (48-шакл, б). Шу масофанинг ҳақиқий узунлиги тўғри бурчакли учбурчак усулида аниқланади (48-шакл, в).

Агар текислик излари орқали ифода қилинган бўлса (49-шакл, а), нуқтадан текисликкача бўлган энг қисқа масофани топиш учун:

1. T_1 дан h_{01} га, T_2 дан f_{02} га перпендикуляр ўтказилади.

2. Ўтказилган перпендикуляр чизиқларнинг бири орқали проекцияловчи текислик (масалан, горизонтал проекцияловчи текислик) ўтказилади (49-шакл, б).

3. Горизонтал проекцияловчи текислик билан берилган текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғи аниқланади. Шунда перпендикуляр чизиқнинг берилган текислик билан кесишиш нуқтаси K (K_1 , K_2) топилади (49-шакл, в).

4. Топилган энг қисқа масофа TK (T_1K_1 , T_2K_2) нинг ҳақиқий узунлиги тўғри бурчакли учбурчак усулида аниқланади (49-шакл, г).

Савол ва машқлар

1. Тўғри чизиқнинг текислик билан кесишиш нуқтаси қандай топилади?

2. Қандай вазиятда тўғри чизиқ текисликка перпендикуляр бўлади?

3. Иккита текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғи қандай аниқланади?

4. 2-жадвалда берилган $ABCS$ нинг координаталари бўйича унинг эпюри чизилсин ва S дан ABC гача бўлган энг қисқа масофа топилсин.

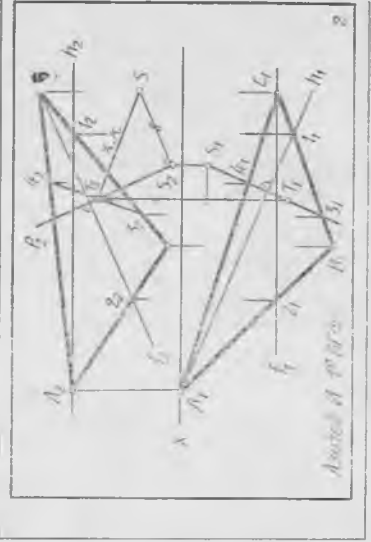
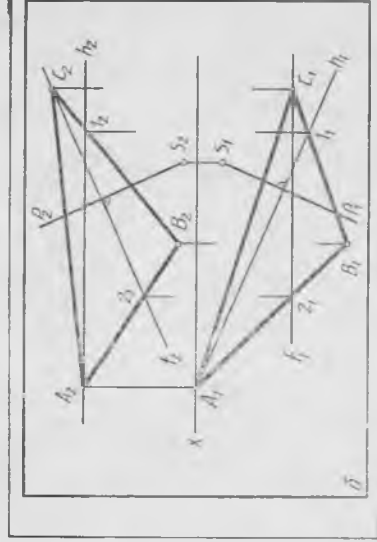
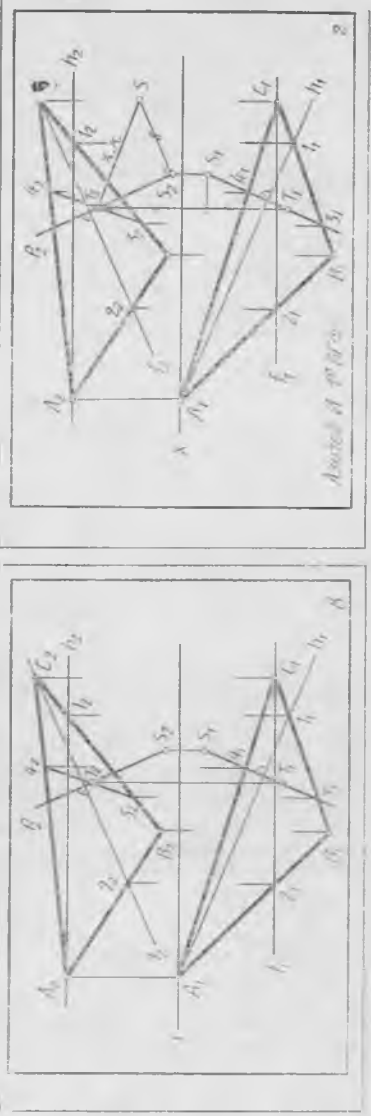
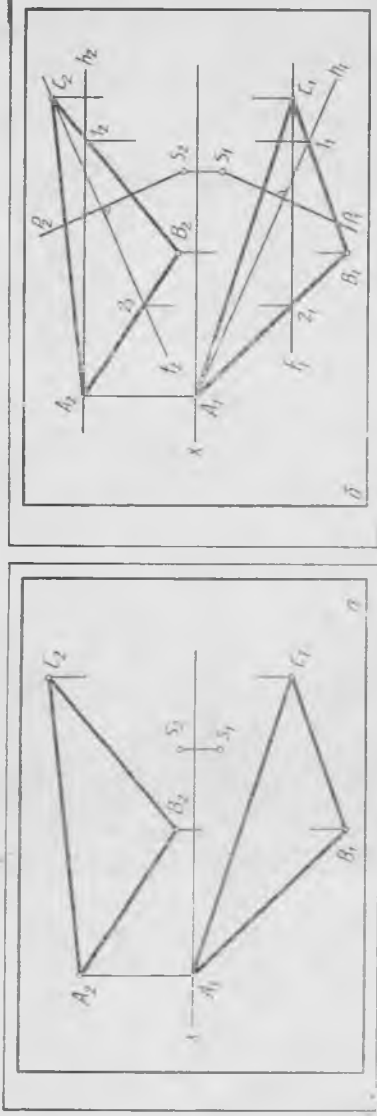
2-график ишнинг иккинчи вазифаси. $S(S_1, S_2)$ нуқтадан ABC ($A_1B_1C_1$, $A_2B_2C_2$) текисликкача бўлган энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги топилсин. Бунинг учун:

1. ABC ($A_1B_1C_1$, $A_2B_2C_2$) нинг ва S (S_1 , S_2) нинг проекциялари чизиб олинади (50-шакл, а).

2. Текисликнинг горизонтал ва фронтал чизиқлари ўтказилади. S_1 дан текислик горизонталининг горизонтал проекцияси h_1 га, S_2 дан текислик фронталининг фронтал проекцияси f_2 га перпендикуляр чизиқлар ўтказилади (50-шакл, б).

3. Ўтказилган перпендикуляр чизиқлардан бири орқали проекцияловчи текислик (масалан, горизонтал проекцияловчи текислик) ўтказилади ва унинг учбурчак билан кесишган чизиғи (3_1A_1 , 3_2A_2) аниқланади. Шунда 3_2A_2 билан p_2 нинг ўзаро кесишган жойи T_2 деб белгиланади. T_2 орқали T_1 топилади. Бунда изланаётган масофанинг горизонтал 3_1A_1 ва фронтал 3_2A_2 проекциялари ҳосил бўлади (50-шакл, в).

4. ST (S_1T_1 , S_2T_2) масофанинг ҳақиқий узунлиги аниқланади (50-шакл, г).

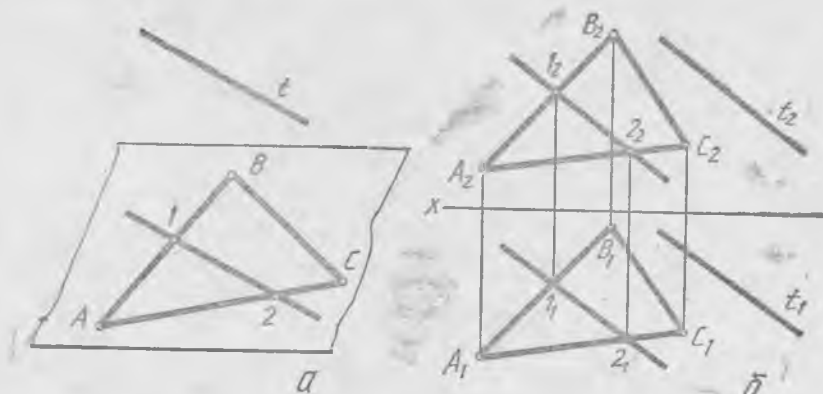

Abstr. of P. P. P. P.

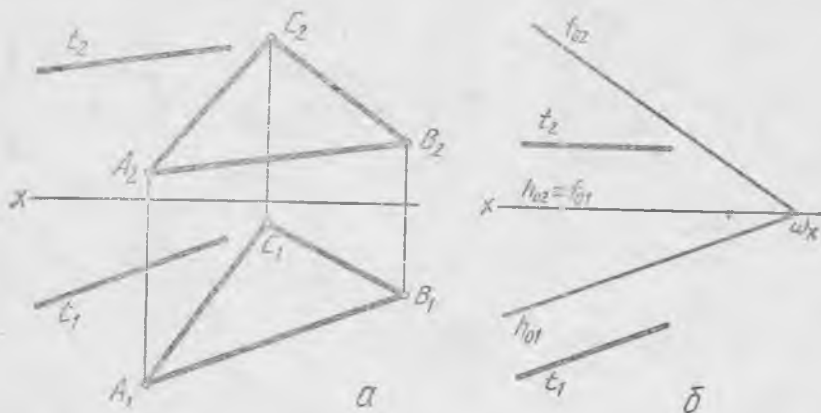
IN MARK

4.5. Тўғри чизиқнинг текисликка параллеллиги

Текисликдаги l_2 тўғри чизиққа t тўғри чизиқ параллель бўлса, у ҳолда тўғри чизиқ билан текислик ўзаро параллель ҳисобланади (51-шакл, а). Чунки $t_1 \parallel l_1$, $t_2 \parallel l_2$ булганлиги учун тўғри чизиқ текисликка параллел, яъни $t \parallel ABC$, демак $t \parallel \omega$.

51-шакл.

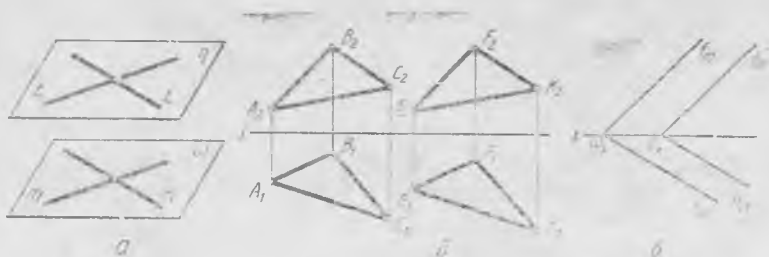

52-шакл.

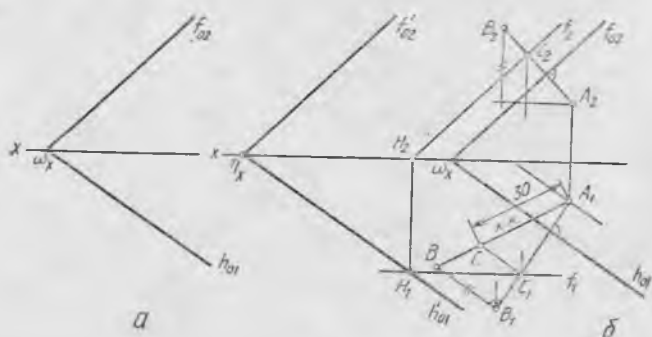
Тўғри чизиқни текисликнинг бирор томонига параллел қилиб ўтказса ҳам бўлади, масалан $t_1 \parallel A_1B_1$, $t_2 \parallel A_2B_2$ (52-шакл, а) ёки $t_1 \parallel h_{01}$, $t_2 \parallel h_{02}$ (52-шакл, б).

4.6. Икки текисликнинг ўзаро параллеллиги

Ихтиёрий масофада жойлашган иккита текисликнинг барча элементлари, масалан, ўзаро кесишувчи иккита тўғри чизиқ ўзаро параллел бўлса, мазкур текисликлар ҳам ўзаро параллел ҳисобланади (53-шакл, а).

53-шакл.

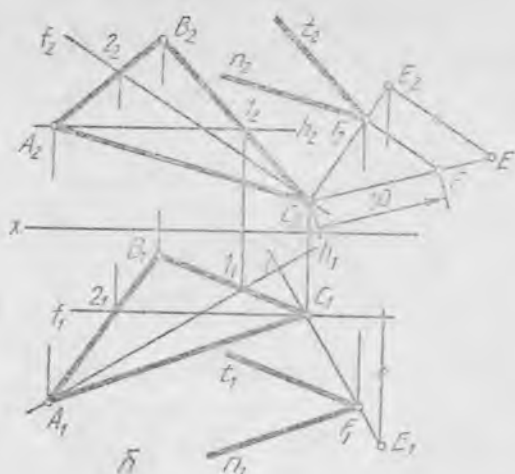
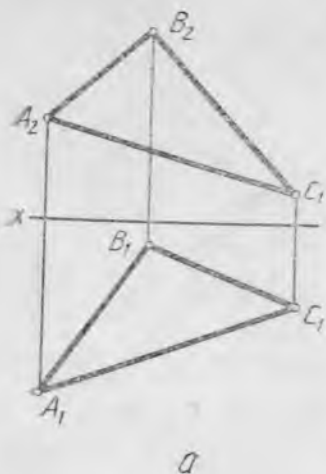
54-шакл.

Эпюрда текисликларнинг бир номили томонлари (53-шакл. б) ёки излари (53-шакл. в) ўзаро параллел бўлса, текисликлар ҳам ўзаро параллел бўлади. Чунки $A_1B_1 \parallel E_1F_1$, $A_2B_2 \parallel E_2F_2$, $B_1C_1 \parallel F_1K_1$, $B_2C_2 \parallel E_2K_2$, $A_1C_1 \parallel E_1K_1$, $A_2C_2 \parallel E_2K_2$ ёки $h_{01} \parallel h'_{01}$, $f_{02} \parallel f'_{02}$.

Мисол. Умумий вазиятдаги текислик излари орқали берилган бўлиб, унга 30 мм масофада параллел текислик ўтказилсин (54-шакл, а).

Ечиш. Текисликда ётувчи нуқта танлаб олинади ва ундан, яъни A_1 дан h_{01} га, A_2 дан t_{02} га перпендикуляр чизиқлар ўтказилади. Бу перпендикуляр чизиқлар ихтиёрий B_1 ва B_2 ларда чегараланади. Бу AB (A_1B_1 , A_2B_2) кесманинг ҳақиқий узунлиги аниқланиб, A_1 дан ҳақиқий узунликка 30 мм ўлчаб қўйилади. C нуқтадан A_1B_1 га перпендикуляр чизиб, унда C_1 топилади ва у орқали C_2 аниқланади. Энди C_1 дан ўтказиладиган параллел текислик фронтал чизиғининг горизонтал проекцияси f_1 , C_2 дан унинг фронтал проекцияси f_2 ўтказилади ва бу чизиқнинг горизонтал изи H_1 , H_2 топилади. H_1 дан h_{01} га параллел қилиб h'_{01} ўтказилади ва унинг x ўқ билан кесишган нуqtаси аниқланади. Сўнгра ω_x орқали текисликнинг фронтал изи f'_{02} берилган текисликнинг фронтал изига параллел қилиб ўтказилади (54-шакл, б).

Мисол. ABC ($A_1B_1C_1$, $A_2B_2C_2$) кўринишида берилган те-

55- шакл.

кисликка 30 мм масофада параллел текислик ўтказилсин (55-шакл, а).

Ечиш. 1. Текисликнинг горизонтал ва фронтал чизиқлари ўтказилади.

2. Текисликда ётувчи нуқта танлаб олинади. Текисликдаги нуқта сифатида унинг учларидан бирини, масалан $C(C_1, C_2)$ нуқтани танлаш мумкин. C_1 дан h_1 га, C_2 дан f_2 га перпендикуляр чизиқлар ўтказилади ва улар ихтиёрий E_1, E_2 ларда чегаралаб олинади.

3. C_1E_1, C_2E_2 кесманинг ҳақиқий узунлиги топилади ва C_2 дан кесманинг ҳақиқий узунлигига 30 мм ўлчаб қўйилади. Ҳосил қилинган F дан $C_2 E_2$ га перпендикуляр чизиб, унда F_2 белгиланади ва у орқали F_1 топилади.

4. F_1 ва F_2 лардан текисликнинг C_1A_1 ва C_1B_1, C_2A_2, C_2B_2 томонларига параллел чизиқлар чизиб чиқилади. Шунда берилган текисликка 30 мм масофада параллел текислик ўтказилган ҳисобланади.

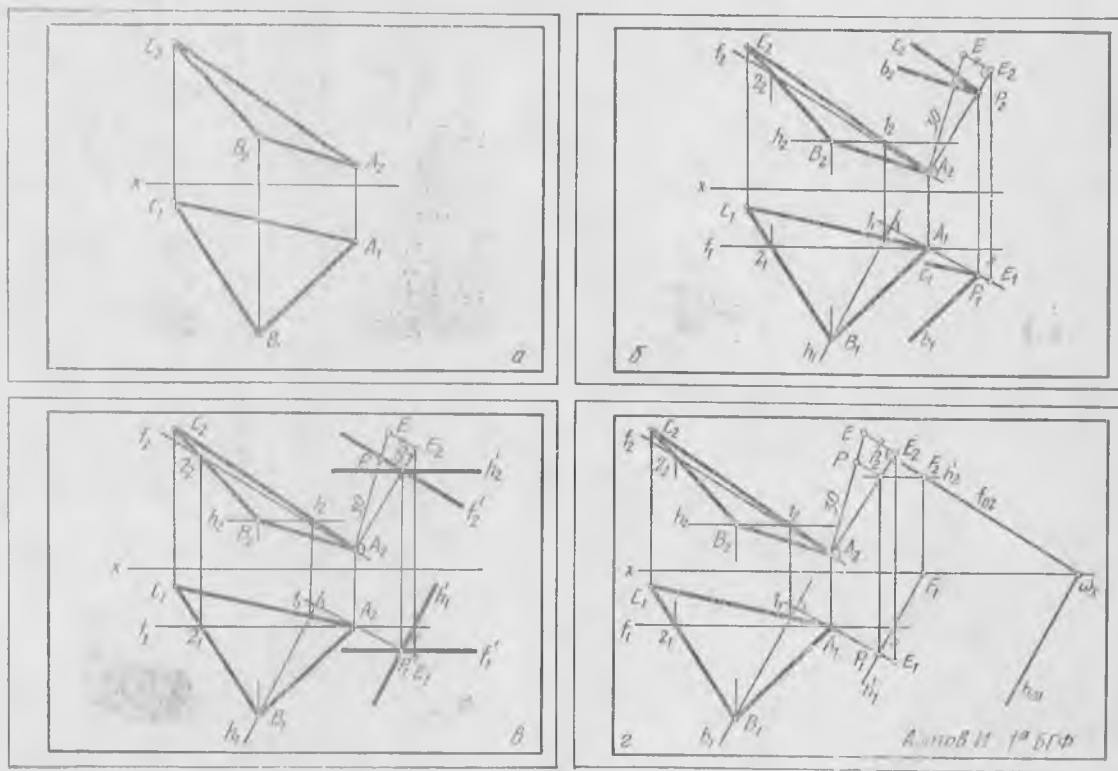
Савол ва машқлар

1. Қандай вазиятда тўғри чизиқ текисликка параллел бўлади?

2. Иккита текисликнинг ўзаро параллел бўлиш шартини айтиб беринг.

3. 2-жадвалда берилган ABC текисликнинг эпюри чизилсин ҳамда $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликка 30 мм масофада параллел текислик ўтказилсин.

2-график ишнинг учинчи вазифаси. $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликка параллел текислик 30 мм да ўтказилсин. Бу вазифада $S(S_1, S_2)$ нуқта иштираётмайди. Шунинг учун одатдагидек $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликнинг горизон-

56- шакл,

тал ва фронтал проекцияларини уларнинг берилган координаталари қийматлари бўйича чизиб чиқилади (56-шакл, а).

1. Текисликнинг махсус чизиқлари, яъни горизонтал (h_1, h_2) ва фронтал (f_1, f_2) лари чизилади.

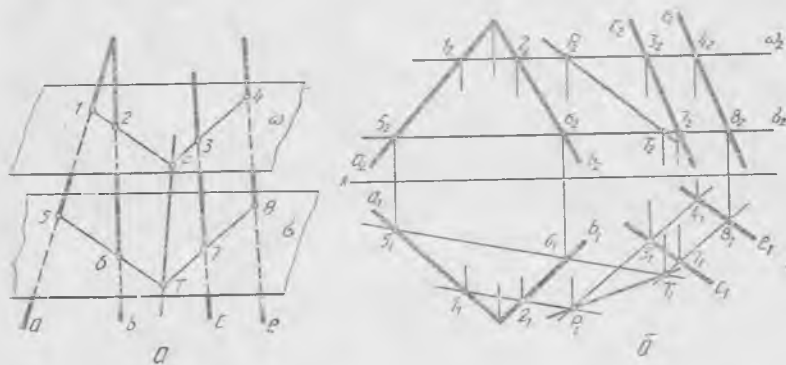
2. Текисликдаги бирор, масалан $A(A_1, A_2)$ нуқтадан махсус чизиқларга, яъни A_1 дан h_1 га, A_2 дан f_2 га перпендикуляр чизиқлар утказилади. Бу перпендикуляр чизиқлар ихтиёрий E_1 ва E_2 нуқталарда чегараланади.

3. $AE(A_1E_1, A_2E_2)$ кесманинг ҳақиқий узунлиги топилади ва A_2 дан кесманинг ҳақиқий узунлигига 30 мм ўлчаб қўйиб, у жой P деб белгиланади. Энди P дан A_2E_2 га перпендикуляр чизиб, унда P_2 топилади. Сўнгра P_2 орқали P_1 топилади.

4. $P(P_1, P_2)$ нуқта орқали текисликни ўзаро кесишувчи иккита тўғри чизиқ ёки излари орқали ўтказиш мумкин. Бунинг учун P_1 орқали текисликнинг A_1C_1 ва A_1B_1 ҳамда A_2C_2 ва A_2B_2 томонларига P_2 дан параллел чизиқлар ўтказилади (56-шакл, а). Кейин $P(P_1, P_2)$ орқали текисликнинг махсус чизиқларига параллел чизиқлар ўтказилади (56-шакл, в). P_1 орқали текисликнинг горизонтал чизиғига параллел қилиб ўтказиладиган текисликнинг горизонтал чизиғи ўтказилади ва унинг фронтал изи (F_1F_2) аниқланади. F_2 дан текисликнинг фронтал изи f_2 га параллел чизиқ чизилиб, унинг x ўқидаги кесишиш нуқтаси ω топилади. ω дан текисликнинг горизонтал изи h_1 га параллель чизилади (56-шакл, г).

4.7. Умумий вазиятдаги текисликларнинг ўзаро кесишиши

Умумий вазиятдаги иккита текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғини аниқлаш учун иккала текисликни кесиб ўтувчи ёрдамчи текисликлардан фойдаланилади. Ёрдамчи кесувчи текисликлар махсус (проекцияловчи) бўлса, масаланинг ечилиши осонлашади. Шунинг учун 57-шаклда берилган умумий вазиятдаги текисликларнинг ўзаро кесишиш чизиғини аниқлашда иккита горизонтал текисликлардан фойдаланилди. Бу ерда биринчи $\omega(\omega_2)$ текислик $ab(a_1b_1, a_2b_2)$ текисликни $12(1_12_1, 1_22_2)$, $ce(c_1e_1, c_2e_2)$ текисликни эса $34(3_14_1, 3_24_2)$ чизиқларда кесмоқда.

57-шакл.

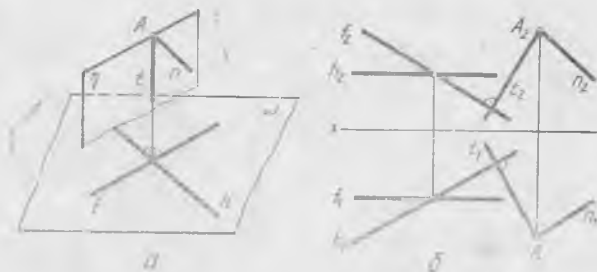
шакл. а). Эпюрдa умумий вазиятдаги бу иккала текисликнинг ўзарo кесишиш чизигини аниқлаш учун m_2 ва n_2 орқали фронтал проекцияловчи текисликлар ўтказилади. Бу ўтказилган махсус текисликларнинг $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ билан кесишган чизиклари топилади. $I2(I_12_1, I_22_2)$ ва $34(3_14_1, 3_24_2)$ чизиклар ўзарo кесишиб, $P(P_1, P_2)$ ва $T(T_1, T_2)$ нуқталарни аниқлайди ва уларнинг бир номли проекциялари ўзарo туташтирилади (58-шакл, б).

Умумий вазиятдаги текисликлар излари орқали ифода қилинган бўлса (59-шакл, а), мазкур текисликларнинг кесишиш чизигига оид нуқталар уларнинг бир номли излари ўзарo кесишаётган жойларда ётади (59-шакл, б).

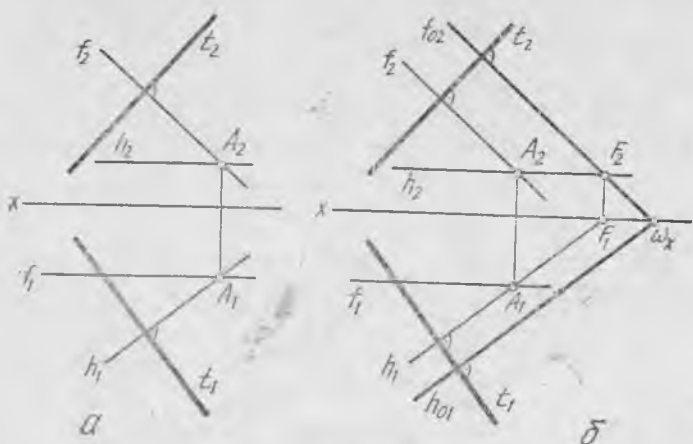
4.8. Иккита текисликнинг ўзарo перпендикулярлиги

Бир текисликдаги ўзарo кесишувчи ҳар иккала тўғри чизикқа иккинчи текисликдаги тўғри чизик перпендикуляр бўлса (60-шакл, а), бу иккала текислик ҳам ўзарo перпендикуляр бўлади. Эпюрдa текисликдаги ўзарo кесишувчи тўғри чизикларни мазкур текисликнинг горизонтал ва фронталлари сифатида олинса, у ҳолда иккинчи текисликдаги тўғри чизикнинг горизонтал проекцияси $t_1 \perp h_1$ тарзда, фронтал проекцияси эса $t_1 \perp t_2$ қилиб ўтказилади. Кейин тўғри чизик $t(t_1, t_2)$ нинг $A(A_1, A_2)$ нуқтаси орқали ихтиёрий чизик ўтказилади (60-шакл, б).

Мисол. $A(A_1, A_2)$ нуқта орқали $t(t_1, t_2)$ тўғри чизикқа перпендикуляр текислик ўтказилсин (1-шакл, а). Нуқтанинг горизонтал проекцияси A_1 орқали тўғри чизикқа перпендикуляр қилиб ўтказиладиган текисликнинг горизонтали h_1 ўтказилади. Бу горизонтал чизикнинг фронтал проекцияси A_2 дан x ўқига параллел қилиб чизилади. Нуқтанинг фронтал проекцияси A_2 дан t_2 га перпендикуляр қилиб ўтказиладиган текисликнинг фронтали ўтказилади ва унинг горизонтал проекцияси A_1 орқали x ўққа параллел чизик чизилади. Чизмада тўғри чизикқа перпендикуляр текислик ўзарo кесишувчи иккита тўғри чизик орқали ўтказилган (61-шакл, а). Бу ўзарo кесишувчи тўғри чизикларда ифода қилинаётган текисликнинг битта чизиги го-

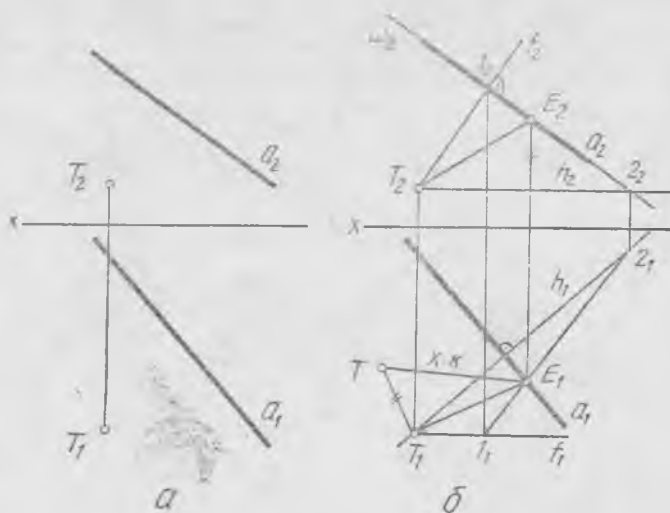

60-шакл.

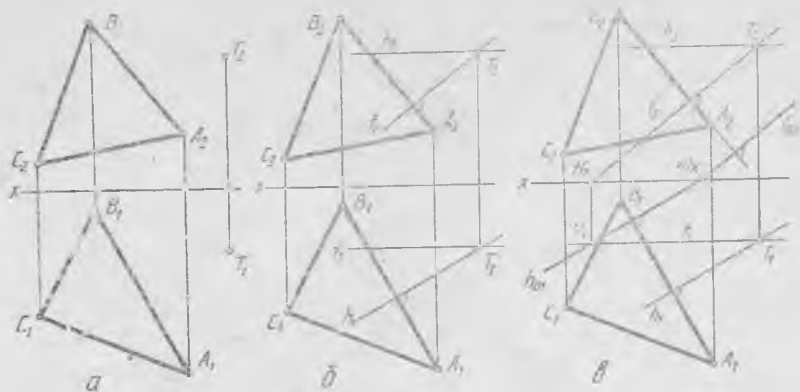

61- шакл.

ризонтал, иккинчиси эса фронталда тасвирланмоқда. Агар тўғри чизиққа перпендикуляр текисликни излари орқали ўтказиш талаб қилинса, у ҳолда шу чизма давом эттирилиши мумкин. Бунинг учун текисликнинг горизонтал ёки фронтал чизиқларидан бирининг, масалан, горизонталнинг фронтал изи $F(F_1, F_2)$ топилади ва у орқали тўғри чизиққа перпендикуляр чизилади. Шунда ўтказиладиган текисликнинг фронтал изи f_{02} чизилган ҳисобланади. Унинг x ўқдаги ω нуқтаси орқали текисликнинг горизонтал изи h_{01} тўғри чизиқнинг горизонтал проекциясига перпендикуляр қилиб ўтказилади (61- шакл, б).

62- шакл.

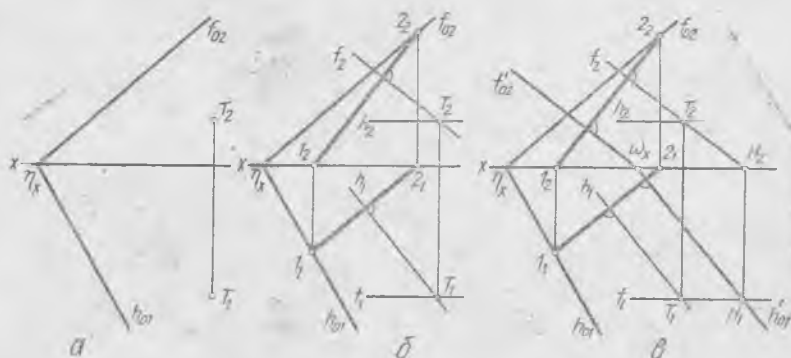
63-шакл.

Мисол. $T(T_1, T_2)$ нуқтадан $a(a_1, a_2)$ тўғри чизиққача бўлган энг қисқа масофа топилсин (62-шакл, а).

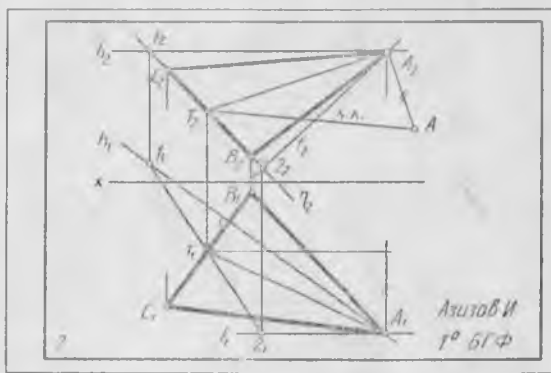
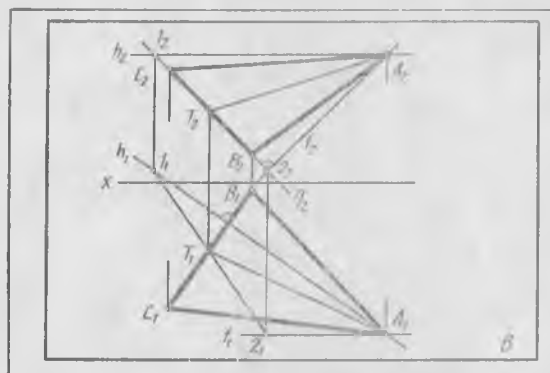
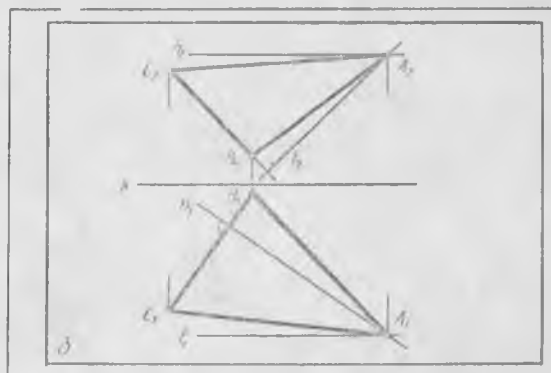
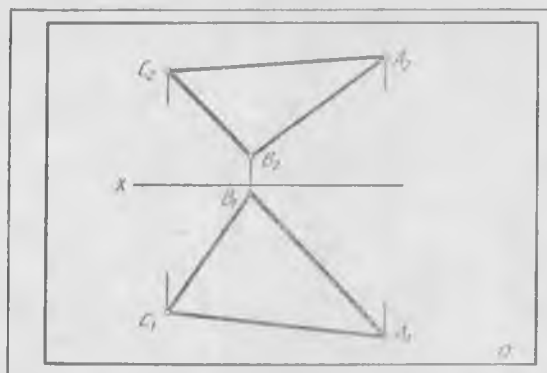
Ечиш. Дастлаб берилган нуқтадан тўғри чизиққа нисбатан перпендикуляр текислик ўтказилади. Кейин тўғри чизиқнинг ўтказилган перпендикуляр текислик билан кесишиш нуқтаси топилади. Шунда изланаётган масофа аниқланган бўлади. Шу масофанинг ҳақиқий узунлиги тўғри бурчакли учбурчак усулида аниқланади (62-шакл, б).

Мисол. $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликка перпендикуляр текислик $T(T_1, T_2)$ нуқта орқали ўтказилсин (63-шакл, а).

Ечиш. Нуқтанинг горизонтал ва фронтал проекциялари орқали текислиكنинг бирор томонига, масалан $AB(A_1B_1, A_2B_2)$ томонига перпендикуляр қилиб ўтказиладиган текислиكنинг махсус чизиқлари чизилади (63-шакл, б). Агар ўтказиладиган перпендикуляр текислик излари орқали тасвирланиши талаб қилинса, у ҳолда, шу чизма давом эттирилади. Бунинг учун махсус чизиқлардан бирининг изи топилиб, у орқали перпендикуляр текислик излари ўтказилади (63-шакл, в).

64-шакл.

65- шакл.

Мисол. η текислик излари орқали тасвирланган. Унга $T(T_1T_2)$ нуқта орқали перпендикуляр текислик ўтказилсин (64-шакл, а).

Ечиш. Текисликда бирор тўғри чизиқ, яъни $12(1_12_1, 1_22_2)$ танлаб олинади ва унга перпендикуляр қилиб ўтказиладиган текисликнинг махсус чизиқлари ўтказилади (64-шакл, б). Шу чизма давом эттирилиб, ўтказиладиган перпендикуляр текисликни излари орқали ифода қилиш мумкин (64-шакл, в).

Савол ва машқлар

1. Умумий вазиятдаги иккита текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғи қандай тартибда аниқланади?

2. Иккита текисликнинг ўзаро перпендикулярлик шартини айтиб беринг.

3. Нуқтадан текисликка перпендикуляр текислик ўтказишда биринчи навбатда нима қилинади?

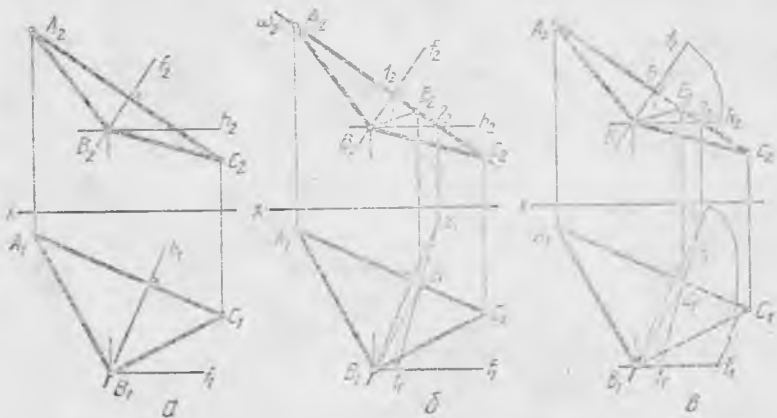
4. Координата қўйматлари 2-жадвал орқали берилган ABC нинг эпюрдига тасвирлари чизилсин. $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликнинг $B(B_1B_2)$ учидан $AC(A_1C_1, A_2C_2)$ томонига перпендикуляр текислик ўтказилсин ва ҳосил қилинган текисликларнинг ўзаро кесишиш чизиғи аниқлансин.

2-график ишнинг тўртинчи вазифаси. $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликнинг $A(A_1A_2)$ учидан $BC(B_1C_1, B_2C_2)$ томонигача бўлган энг қисқа масофа топилсин.

1. Учбурчакнинг проекциялари чизиб олинади (65-шакл, а).

2. Учбурчакнинг $A(A_1A_2)$ учидан унинг $BC(B_1C_1, B_2C_2)$ томонига перпендикуляр текислик горизонтал $h(h_1, h_2)$ ва фронтал $f(f_1, f_2)$ чизиқлар кўринишида ўтказилади (65-шакл, б).

3. Учбурчакнинг $BC(B_1C_1, B_2C_2)$ томони орқали фронтал проекцияловчи текислик η_2 ўтказилади ва унинг $A(A_1, A_2)$ нуқтадан ўтказилган перпендикуляр текислик билан кесишган чизиғи аниқланади.

66-шакл.

4. Изланаётган нуқта (T_1) кесишиш чизигининг горизонтал проекцияси I_1I_2 нинг B_1C_1 билан кесишаётган ерида белгиланади. Проекцияларни боғловчи чизиқ ёрдамда T_2 аниқланади ва A_1T_1 ва A_2T_2 лар ўзаро туташтирилади (65-шакл, в).

5. Топилган энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги тўғри бурчакли учбурчак усулида аниқланади (65-шакл, з).

Иккинчи график ишининг тўртинчи вазифаси қуйидаги шартга биноан чизилиши ҳам мумкин. Учбурчакнинг $B(B_1, B_2)$ учидан унинг $AC(A_1C_1, A_2C_2)$ томонига перпендикуляр текислик утказилсин ва унинг берилган учбурчак билан кесишиш чизиги аниқлансин (66-шакл, а).

1. Шартга кура учбурчакнинг $B(B_1, B_2)$ учидан унинг $AC(A_1C_1, A_2C_2)$ томонига перпендикуляр текислик утказилади.

2. Ўзаро перпендикуляр текисликларнинг кесишиш чизиги топилади (66-шакл, б).

3. Текислик қисмларининг бир-бирига нисбатан кўринадиган ва кўринмайдиган томонлари аниқланади (66-шакл, в).

5. ЭПЮРНИ ҚАЙТА ТУЗИШ УСУЛЛАРИ

Чизма геометрияда баъзи масалаларнинг ечилиши кулай бўлишини таъминлаш мақсадида эпюрни қайта тузиш усуллари татбиқ қилинади. Масаланинг шартига қараб, *айлантириш* ёки *проекциялар текисликларини алмаштириш*, ёки бошқа усуллар қўлланилади. Қуйида эпюрни қайта тузиш усулларидан баъзилари билан қисқача танишиб чиқамиз.

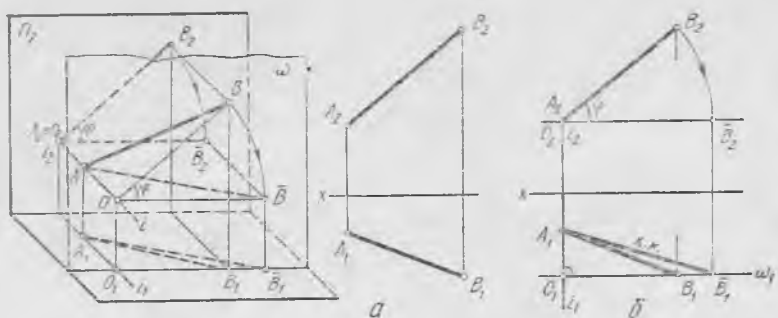
5.1. Айлантириш усули

Бу усулда фазодаги нуқта, тўғри чизиқ кесмаси ёки текис шакл бирор танлаб олинган ўқ атрофида керакли бурчакка айлантирилади. Масалан, умумий вазиятдаги $AB(A_1B_1, A_2B_2)$ кесма P_1 га параллел бўлгунча айлантирилса, мазкур кесма P_1 га ўзининг ҳақиқий узунлигида проекцияланади. Бу иш жараёнини бажариш учун аввало айлантириш ўқи ўтказилади. Айлантириш ўқини кесманинг $A(A_1, A_2)$ учи орқали P_2 га перпендикуляр қилиб ўтказилса, кесманинг иккинчи $B(B_1, B_2)$ учи керакли бурчакка, яъни кесма x ўққа нисбатан параллел вазиятни эгаллагунча айлантирилади. Бунда кесманинг $A(A_1, A_2)$ учи орқали айлантириш ўқи $i(i_1, i_2)$ ўтказилганлиги учун A нуқта қўзғалмас ҳисобланади. $B(B_1, B_2)$ нуқта эса айланиш ўқига перпендикуляр қилиб ўтказилган ҳаракат текислигида радиуси $R(R_2)$ га тенг айлана ёйи чизади.

Мисол. $AB(A_1B_1, A_2B_2)$ кесманинг ҳақиқий узунлиги айлантириш усули орқали топилсин (67-шакл, а).

Ечиш. 1. Кесманинг $A(A_1, A_2)$ учи орқали P_2 га перпендикуляр қилиб айланиш ўқи $i(i_1, i_2)$ ўтказилади.

2. Кесманинг $B(B_1, B_2)$ нуқтаси орқали ҳаракат текислиги $\omega_1 \perp i_1$ тарзда ўтказилади.

67- шакл.

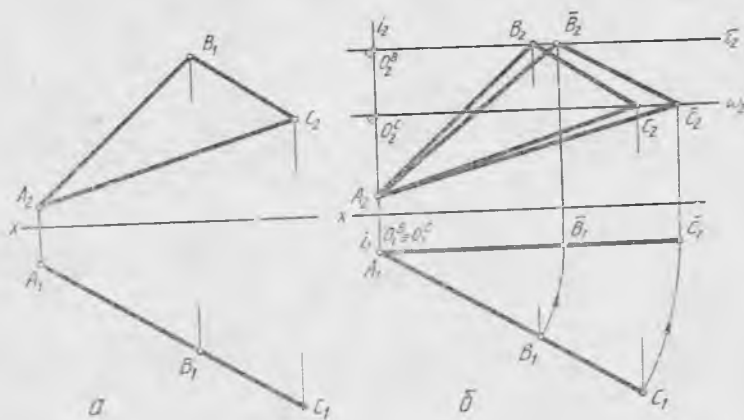
3. Ҳаракат текислигининг айлантириш ўқи билан кесишган жойида айлантириш маркази $O(O_1, O_2)$ белгиланади.

4. Айлантириш радиуси $OB(O_1B_1, O_2B_2)$ аниқланади.

5. $OB(O_1B_1, O_2B_2)$ радиусда $B(B_1, B_2)$ нуқта φ бурчакка айлантирилади. Шунда кесма x ўққа параллел вазиятни эгаллайди. Нуқтанинг янги вазияти $\bar{B}(B_1, B_2)$ деб белгиланади.

6. $\bar{B}$ ва A ҳамда уларнинг бир номли проекциялари ўзаро туташтирилади. Шунда кесманинг ҳақиқий узунлиги $A_1\bar{B}_1$ ҳосил бўлади (67- шакл, б).

Текис шакллар проекцияловчи вазиятда бўлганда уларнинг ҳақиқий ўлчамини аниқлаш учун уларни проекциялар текисликларидан бирига параллел бўлгунча айлантирилса kifоя. Масалан, горизонтал проекцияловчи $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текислигининг ҳақиқий ўлчамини топиш учун (68- шакл, а) уни Π_2 га параллел бўлгунча айлантирилади. Бунинг учун учбурчакнинг бирор учи, масалан, $A(A_1, A_2)$ орқали Π_1 га перпендикуляр қи-

68- шакл.

либ айлантириш ўқи $i(i_1, i_2)$ ўтказилади. Учбурчакнинг қолган учларидан айлантириш ўқиға перпендикуляр тарзда ҳаракат текисликлари ўтказилади. Ҳаракат текисликларининг айлантириш ўқи билан кесишиш жойларида айлантириш марказлари OB_2, OC_2 аниқланади. O_1B_1 ни x ўққа параллел вазиятга келгунча айлантирилади. Шунда C_1 ҳам O_1B_1 билан бирга айланади. Бу нуқталар Π_2 да ҳаракат текисликлари буйичча йўналиб, B_2 ва C_2 вазиятни эгаллайди. Сунгра ҳосил бўлган $\bar{B}_2, \bar{C}_2$ лар A_2 билан ўзаро туташтирилса, учбурчакнинг ҳақиқий ўлчами ҳосил булади (68-шакл, б).

Агар текис шакл умумий вазиятда берилган бўлса, унинг ҳақиқий ўлчамини аниқлашда текисликнинг махсус чизиқларидан бири айлантириш ўқи сифатида танлаб олинади ва унинг атрофида текис шакл проекциялар текисликларидан бирига параллел бўлгунча айлантирилади.

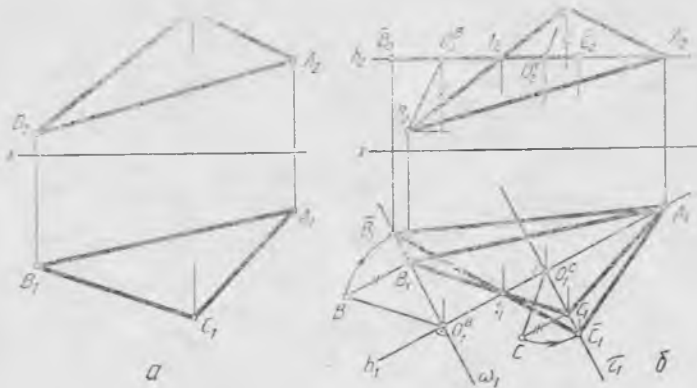
Мисол. $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ учбурчакнинг ҳақиқий ўлчами унинг горизонтал чизиги атрофида айлантириб топилсин (69-шакл, а).

Ечиш. 1. Текисликнинг горизонтал чизиги ўтказилади ва у айлантириш ўқи деб қабул қилинади. Бунда айлантириш ўқи учбурчакнинг $A(A_1, A_2)$ учи орқали ўтганлиги учун мазкур нуқта кўзгалмас ҳисобланади.

2. Учбурчакнинг қолган $B(B_1, B_2)$ ва $C(C_1, C_2)$ нуқталари орқали h_1 га перпендикуляр қилиб ҳаракат текисликлари ўтказилади.

3. Ҳаракат текисликларининг айлантириш ўқи билан кесишиш жойларида айлантириш марказлари O_1^B, O_1^C белгиланади ва айлантириш радиуслари ($O_1^B B_1, O_1^C B_2$ ва $O_1^C C_1, O_1^C C_2$) аниқланади.

4. Айлантириш радиуслари умумий вазиятда ҳосил бўлганлиги учун уларнинг ҳақиқий узунликлари тўғри бурчакли учбурчак усулида аниқланади.

69-шакл.

5. $O^B V$ ва $O^C C$ радиусларда B ва C нуқталар ўз ҳаракат текисликлари билан қушилгунча айлантирилади. Шунда нуқталар $\bar{B}_1, \bar{B}_2$ ва $\bar{C}_1, \bar{C}_2$ вазиятларни эгаллашади. $\bar{B}_1$ ва $\bar{C}_1$ нуқталарни туташтирувчи кесма I_1 нуқта орқали ўтадиган бўлиши керак, акс ҳолда нуқталардан бири бошқа томонга айлантирилади.

6. $A_1 \bar{B}_1$ ва $\bar{C}_1$ лар ўзаро туташтирилади. Шунда учбурчакнинг ҳақиқий ўлчами ҳосил бўлади (69-шакл, б).

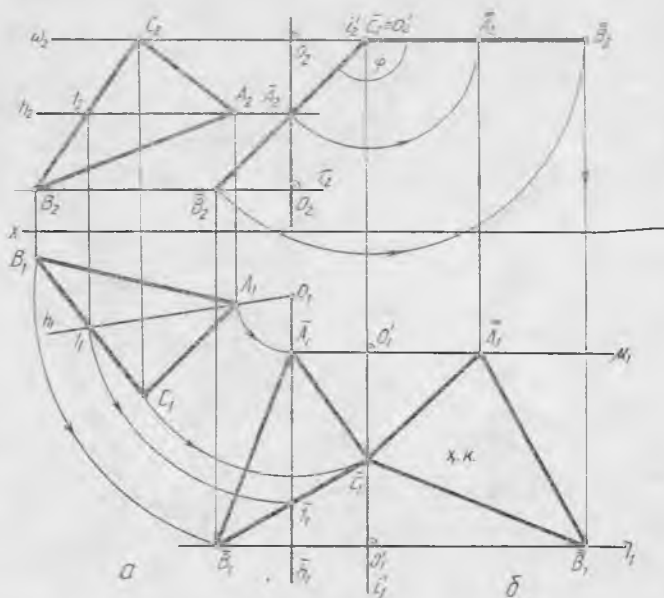
Агар умумий вазиятдаги учбурчак текисликни унинг махсус чизиқларидан бири, масалан, горизонтал чизиғи Π_2 га перпендикуляр бўлгунча айлантирилса, у ҳолда, мазкур текислик фронтал проекцияловчи вазиятга ўтади. Сўнгра бу проекцияловчи вазиятни Π_1 га параллел бўлгунча айлантирилса, учбурчакнинг ҳақиқий ўлчами топилади.

Мисол. $ABC (A_1 B_1 C_1, A_2 B_2 C_2)$ текислик дастлаб фронтал проекцияловчи вазиятга ўтказилсин, сўнгра унинг ҳақиқий ўлчами топилин (70-шакл, а).

Ечиш. 1. Учбурчакнинг горизонтал чизиғи ўтказилади ва унда айлантириш ўқи $i (i_1, i_2)$ танлаб олинади. Бу ерда айланиш ўқи Π_1 га перпендикуляр қилиб олинади.

2. Текисликнинг горизонтал чизиғи x ўққа перпендикуляр вазиятни эгаллагунча айлантирилади. Айланиш ўқи билан бирга A_1 нуқта ҳам айланади.

3. Учбурчакнинг қолган нуқталари (B_1 ва C_1) ни h_1 га нисбатан ўзгартирмасдан айлантириб ўтказилади. Шунда учбур-

70-шакл.

чак Π_2 га тўғри чизиқ кесмаси кўринишида, яъни фронтал проекцияловчи вазиятда проекцияланади (70-шакл, б).

4. Учбурчакнинг ҳақиқий ўлчамини аниқлаш учун иккинчи айланиш ўқи $i' (i_1', i_2')$ ни Π_2 га перпендикуляр қилиб ўтказилади. Айланиш ўқи $\bar{C}_2$ нуқтадан ўтказилса, бу нуқта қўзғалмас бўлиб қолади ва $\bar{A}_2B_2$ нуқталарни $O_2^B \bar{A}_2$, $O_2^C \bar{B}_2$ радиусларда ф бурчакка айлантирилади.

5. Учбурчакнинг тўғри чизиқ кўринишдаги тасвири ϕ бурчакка айлантирилгандан кейин, у Π_1 да $\bar{A}_1\bar{B}_1\bar{C}_1$ кўринишида тасвирланади.

6. $\bar{A}_2$, $\bar{B}_2$, $\bar{C}_2$ лар ўзаро туташтирилади. Шунда учбурчакнинг ҳақиқий ўлчами ҳосил бўлади (70-шакл, в).

Савол ва машқлар

1. Нима учун текисликнинг махсус чизиғи айлантириш ўқи сифатида қабул қилинади?

2. Ҳаракат текислиги деганда қандай текисликни тушуна-сиз?

3. Айлантириш маркази қандай топилади?

4. Айлантириш радиуси қандай аниқланади? Айлантириш бурчаги-чи?

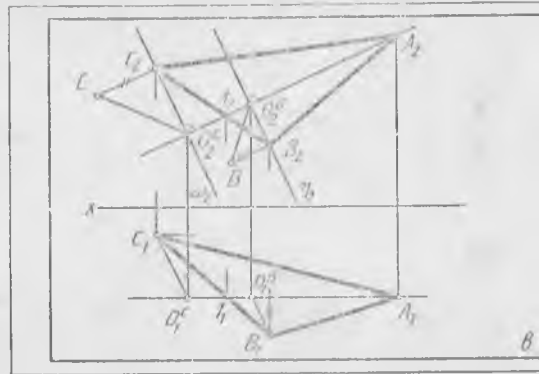
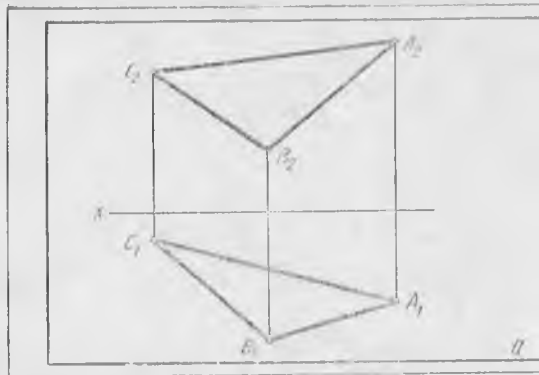
5. 2-жадвалда берилган ABC учбурчакнинг координата қий-матларидан фойдаланиб, унинг эюрдаги тасвири чизилсин ва айлантириш усулида унинг ҳақиқий катталиги аниқлансин.

3-г р а ф и к и ш. Мазкур график иш тўртта вазифадан иборат. Биринчи вазифасининг шarti: $ABC (A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ нинг ҳақиқий ўлчами мазкур учбурчакни ўзининг махсус чизиқларидан бири атрофида айлантириб топилсин. Бу вазифада $S(S_1, S_2)$ нуқта катнашмайди (71-шакл, а).

1. Учбурчакнинг проекциялари чизиб олингандан сўнг, унинг махсус чизиқларидан бири, масалан фронтали чизилади. Бунда учбурчакнинг $A(A_1, A_2)$ нуқтаси қўзғалмас бўлганлиги учун унинг B ва C нуқталарининг фронтал проекциялари B_2, C_2 лардан айланиш ўқи i_2 га перпендикуляр тарзда фронтал проекцияловчи ҳаракат текисликлари ўтказилади (71-шакл, б).

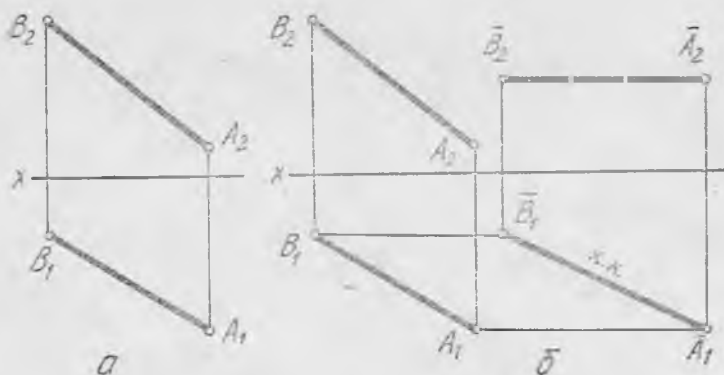
Ҳаракат текисликларининг айланиш ўқи билан кесишаётган жойларида айлантириш марказлари O_2^B ва O_2^C аниқланади ва улар орқали f_1 да O_2^B, O_2^C топилади. Бунда O_2^B, O_2^C ва $O_2^B B_2, O_2^C C_2$ лар айланиш радиусларининг проекциялари ҳисобланади. Бу айлантириш радиусларининг ҳақиқий узунликлари тўғри бурчакли учбурчак усулида аниқланади (71-шакл, в).

O_2^B дан $O_2^B B_2$ радиус, O_2^C дан $O_2^C C_2$ радиус билан B_2 ва C_2 нуқталар ўз ҳаракат текисликлари билан жипслашгунча айлантирилади. Натижада B_2 ва C_2 нуқталар ҳосил бўлади. Сўнгра нуқталар A_2 билан туташтирилса, учбурчакнинг ҳақиқий ўлчами топилади (71-шакл, г).

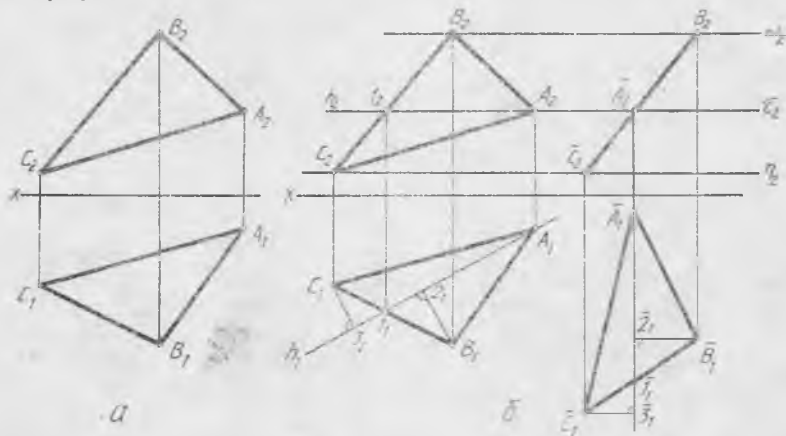
73- шакл.

B_1, C_1 нуқталаридан h_1 га перпендикулярлар чизиб, бу чизиқларнинг h_1 билан кесишган нуқталари $2_1, 3_1$ деб белгиланади.

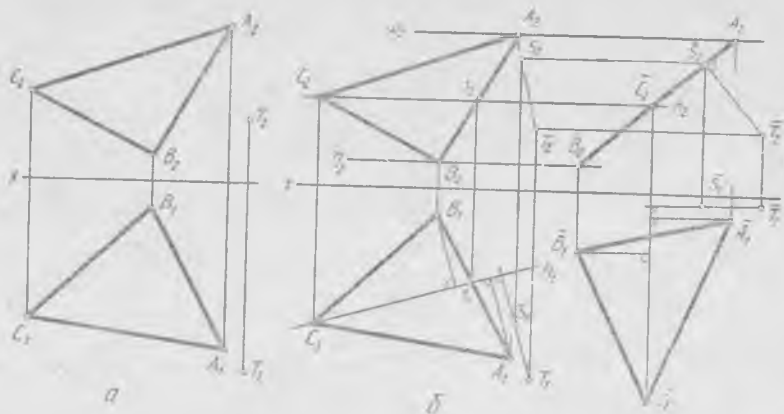
4. Учбурчакнинг горизонтал проекцияси янги вазиятдаги текислик горизонталига нисбатан кўчириб ўтилади. Шунда учбурчакнинг B_2 ва C_2 нуқталари орқали ўтказилган горизонталь ҳаракат текисликлари бўйича силжийди. Натижада учбурчак текислик фронтал проекцияловчи вазиятга ўтади (74- шакл, б). Чунки бу ерда учбурчак тўғри чизиқ кесмаси кўринишида тасвирланмоқда.

Мисол. $T(T_1, T_2)$ нуқтадан $ABC (A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликка бўлган энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги топилин (75- шакл, а).

Нуқтадан текисликкача бўлган энг қисқа масофа нуқтадан текисликка туширилган перпендикулярдир. Шунинг учун бу ерда умумий вазиятдаги текисликни проекцияловчи вазиятга

74- шакл.

75- шакл.

алмаштириб, сўнг унга перпендикуляр ўтказиш билан излаган масофани топиш мумкин. Бунинг учун қуйидагиларни амалга ошириш керак.

1. ABC текислик умумий вазиятдан проекцияловчи вазиятга ўтказилади (75- шакл, б).

2. T_1 дан h_1 га перпендикуляр чизиб, шу нуқта янги вазиятга кўчириб ўтилади ва T_1 дан x ўққа перпендикуляр чизиб, T_2 дан ўтказилган горизонтал ҳаракат текислигида T_2 аниқланади.

3. T_2 дан $A_2B_2C_2$ га перпендикуляр чизилса, энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги T_2S_2 ҳосил бўлади.

4. Қайта тиклаш йўли орқали шу масофанинг Π_1 ва Π_2 лардаги проекциялари аниқланади. Бунинг учун S_2 дан x га перпендикуляр чизиб, T_1S_1 топилди ва у орқали T_1S_1 аниқланади. Бу ерда $T_1S_1 = T_1S_1$ бўлади. S_2 дан x ўққа параллель, S_1 дан x ўққа перпендикуляр чизилса, улар ўзаро кесишиб, S_2 нуқтани ҳосил қилади (75- шакл, б).

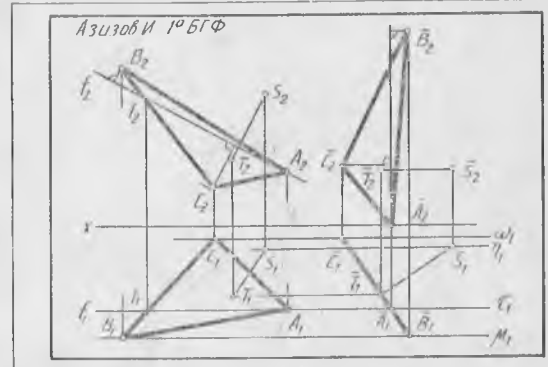
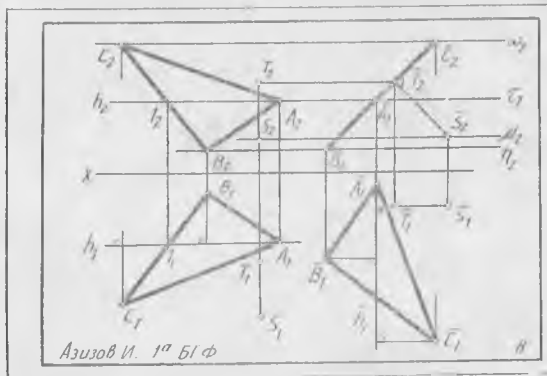
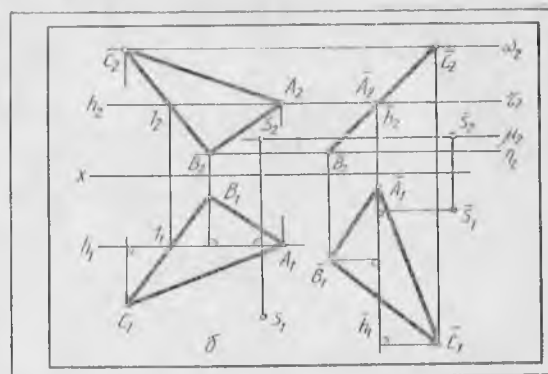
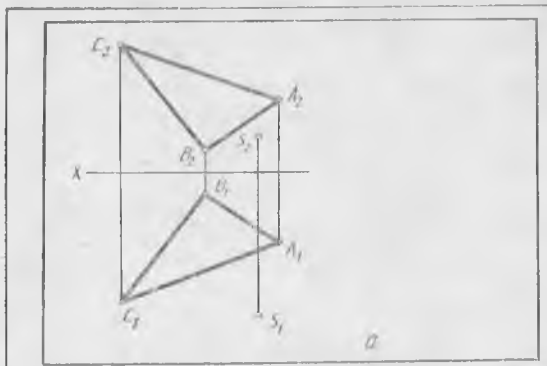
Савол ва машқлар

1. Текис параллел ҳаракат усули деганда нимани тушуна-сиз?

2. Текис параллел ҳаракат усулининг айлантириш усулидан фарқи нимада?

3. 2-жадвалда берилган $ABCS$ нинг координаталаридан фойдаланиб, унинг вариантларидан бири эпюрда тасвирлансин. S нуқтадан ABC текислигигача бўлган энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги текис параллел ҳаракат усулида топилсин.

3-график ишнинг иккинчи вазифаси $S(S_1, S_2)$ нуқтадан $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликкача бўлган энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги текис параллел ҳаракат усулида топилсин (76- шакл, а).

77- шакл.

1. Текисликнинг нуқталари орқали горизонтал ҳаракат текисликлари ўтказилади ва A нуқта орқали утган ҳаракат текислигининг учбурчак билан кесилган чизигининг горизонтал проекцияси h_1 аниқланади.

2. Учбурчакнинг B_1 , C_1 ва S_1 нуқталаридан h_1 га перпендикуляр чизиқлар ўтказилади. Бу боғланиш барча нуқталарни h_1 га нисбатан янги вазиятга кўчириб утиш қулай бўлиши учун қилинди (76- шакл, б).

3. Чизманинг бўш жойига h_1 ни x ўққа перпендикуляр қилиб жойлаштирилади ва h_1 билан бирга барча нуқталар унга нисбатан ўз ўринларини бузмасдан кўчирилади.

4. Учбурчакнинг янги вазиятидаги A_1 , B_1 , C_1 нуқтадан проекцияларни боғлайдиган чизиқлар ёрдамида A_2 , B_2 , C_2 лар ва S_2 нуқта орқали ўтказилган ҳаракат текисликларида A_2 , B_2 , C_2 ва S_2 нуқталар топилади. A_2 , B_2 , C_2 лар узаро туташтирилса, тўғри чизиқ кесмаси ҳосил бўлади. Бунда текислик фронтал проекцияловчи вазиятга ўтади.

5. S_2 дан $A_2B_2C_2$ га перпендикуляр ўтказилади. Шунда энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги S_2T_2 ҳосил бўлади. T_2 дан проекцияларни боғловчи чизиқлар ўтказилиб, олдин T_1 топилади. Сўнгра $S_1T_1 = S_2T_2$ аниқлангандан кейин, T_1 дан x га перпендикуляр чизилиб, T_2 дан ўтказилган проекцияларни боғловчи чизиқда T_2 аниқланади (76- шакл, в). S_1T_1 изланаётган масофанинг горизонтал, S_2T_2 эса фронтал проекцияси ҳисобланади.

Шундай масалани текисликнинг фронтал чизигидан фойдаланиб ҳам ечиш мумкинлиги 77- шаклда тасвирланган.

5.3. Проекциялар текисликларини алмаштириш усули

Проекциялар текисликларини алмаштиришда тасвирланган шакл ўз ўрнидан қўзғалмайди. Масаланинг шартига мувофиқ, проекциялар текисликларидан биттаси ёки кетма-кет иккитаси ҳам алмаштирилиши мумкин. Проекциялар текисликлари янги проекциялар текисликларига алмаштирилганда уларнинг узаро перпендикулярлиги сақланади, яъни иккита проекциялар текисликлари, масалан, P_1 ва P_4 ёки P_2 ва P_4 лар узаро перпендикуляр қилиб олинади. Уларнинг ўзаро кесилиш чизиги, яъни янги координата ўқлари x_1 , x_2 деб белгиланади. Янги, масалан P_1 ва P_4 системада нуқтанинг проекциялари x_1 га перпендикуляр чизиқ орқали боғланади.

Умумий вазиятдаги тўғри чизиқ кесмасининг проекцияларидан бирига янги проекциялар текислиги параллел тарзда жойлаштирилса, тўғри чизиқ кесмаси шу янги текисликка ўзининг ҳақиқий узунлигида проекцияланади. Масалан, янги P_4 текислиги кесманинг горизонтал проекциясига параллел қилиб ўтказилганда AB кесма P_4 га ўзининг ҳақиқий узунлигида проекцияланади. Эпюрда x_1 ўқ A_1B_1 га параллел қилиб ўтказилади

ва A_1B_1 лардан шу янги (x_1) ўққа перпендикуляр бўлган проекцияларни боғлайдиган чизиқлар ўтказилади. Сунгра P_2 да тасвирланган кесма нуқталари ўзгартирилмасдан x_1 дан бошлаб P_4 га ўлчаб қўйилади. Бу ерда P_2 текислик P_4 га алмаштирилган ҳисобланади. Агар янги проекциялар текислиги P_4 кесманинг фронтал проекциясига параллел қилиб олинса, у ҳолда P_1 текислик P_4 га алмаштирилган бўлади.

Мисол. $AB(A_1B_1, A_2B_2)$ кесманинг ҳақиқий узунлиги топилсин (78-шакл).

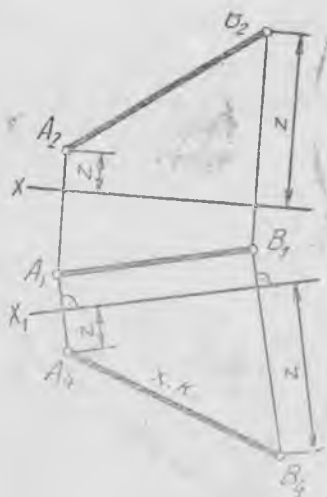
Ечиш. 1. Янги координаталар ўқи x_1 ни A_1B_1 га параллел қилиб ўтказилади ва унга перпендикуляр тарзда A_1 ва B_1 лардан проекцияларни боғлайдиган чизиқлар чизилади.

2. x дан A_2 ва B_2 гача бўлган масофалар x_1 дан янги проекцияларни боғловчи чизиқларга ўлчаб қўйилади. Ҳосил бўлган янги нуқталар A_4 ва B_4 деб белгиланади ва улар ўзаро туташтирилади. Шунда кесманинг ҳақиқий узунлиги ҳосил бўлади. Шунингдек, x_1 ни A_2B_2 га параллел қилиб ўтказиб, x дан A_1 ва B_1 нуқталаргача бўлган масофалар x_1 дан янги проекцияларни боғлайдиган чизиқларга олиб ўтилганда ҳам кесманинг ҳақиқий узунлиги ҳосил бўлади (79-шакл).

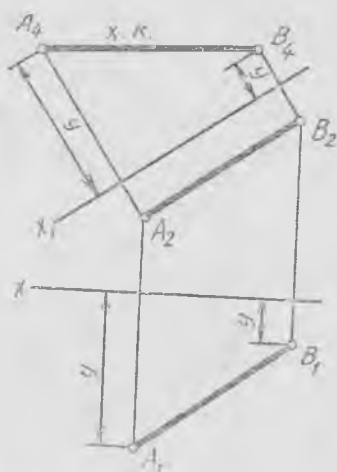
Текис шаклларнинг ҳақиқий катталигини топилганда улар проекцияловчи вазиятда бўлса, x_1 ни текисликнинг тўғри чизиқ кесмаси кўринишидаги проекциясига параллел қилиб жойлаштирилади.

Мисол. Горизонтал проекцияловчи $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ учбурчак текисликнинг ҳақиқий катталиги топилсин (80-шакл).

Ечиш. 1. Янги координаталар ўқи x_1 ни $A_1B_1C_1$ га параллел

78-шакл.

79-шакл.

x дан B_2 ва C_2 нуқталаргача бўлган масофалар x_1 дан бошлаб ўлчаб қўйилади ва ҳосил бўлган нуқталар туташтирилади. Шунда учбурчак фронтал проекцияловчи вазиятга алмаштирилган ҳисобланади.

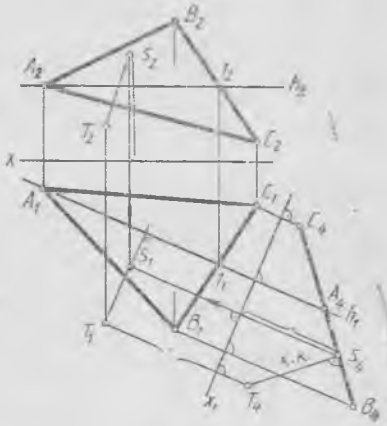
3. Иккинчи янги проекциялар текислигини ифода қилувчи x_2 ни $A_4B_4C_4$ га параллел қилиб ўтказилади. A_4, B_4, C_4 лардан x_2 га перпендикуляр қилиб иккинчи янги проекцияларни боғловчи чизиқлар ўтказилади. x_1 дан $A_1B_1C_1$ гача бўлган масофаларни ўлчаб, x_2 дан $П_5$ томон ўлчаб қўйилади. Шунда ҳосил бўлган A_5, B_5, C_5 лар ўзаро туташтирилса, учбурчакнинг ҳақиқий ўлчами топилади.

Мисол. $T(T_1, T_2)$ нуқтадан $AB(A_1B_1, A_2B_2)$ кесмагача бўлган энг қисқа масофани проекциялар текисликларини алмаштириш усулида топиш учун нуқта билан кесманинг учлари ўзаро туташтирилиб, учбурчакка айлантирилади. Кейин учбурчакнинг ҳақиқий ўлчами олдинги мисол каби топилади. Сунгра T_3 дан A_5B_5 га перпендикуляр ўтказиб, энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги T_5S_5 аниқланади. Қайта тиклаш йўли орқали бу масофанинг проекциялари топилади. Бунинг учун S_5 дан x_2 га перпендикуляр чизиб, A_4B_4 да S_4 , ундан эса x_1 га перпендикуляр чизиб, A_1B_1 да S_1, A_2B_2 да S_2 белгиланади.

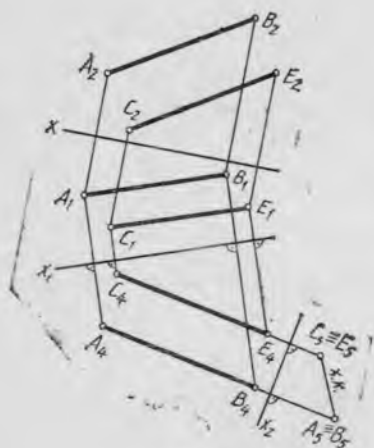
Мисол. $T(T_1, T_2)$ нуқтадан $ABC(A_1B_1C_1, A_2B_2C_2)$ текисликка бўлган энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги топилинсин (83-шакл).

Ечиш. Бу масала проекциялар текисликларини бир марта алмаштириш орқали ечилиши мумкин. Бунинг учун олдин текисликнинг горизонтал чизиғи ўтказиб олинади ва унга перпендикуляр қилиб x_1 ўқ ўтказилади. Шунда учбурчак фронтал проекцияловчи вазиятга ўтади. Текислик билан бир қаторда T нуқта ҳам олиб утилади ва T_4 дан $A_4B_4C_4$ га перпендикуляр ўтказиб, энг қисқа масофа T_4S_4 аниқланади. Қайта тиклаш йўли орқали топилган масофанинг проекциялари аниқланади. Бунинг учун T_1 дан h_1 га перпендикуляр (x_1 га параллель) чизилади ва S_4 нуқтадан x_1 га перпендикуляр чизиб, T_1 дан ўтган перпендикулярда S_1 топилади. S_1 дан x га перпендикуляр чизиб, x_1S_4 масофа x дан юқорига ўлчаб қўйилади.

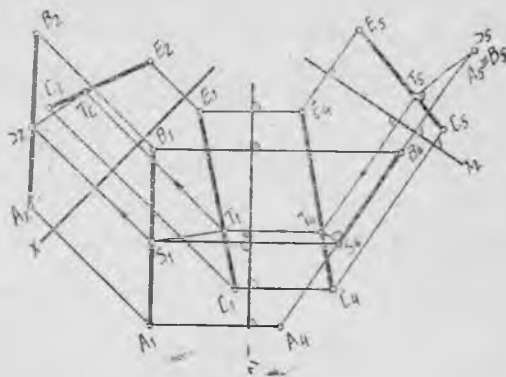
Ўзаро параллел тўғри чизиқлар умумий вазиятда берилган бўлса, улар орасидаги энг қисқа масофани топиш учун проекциялар текисликлари кетма-кет икки марта алмаштирилади. Шунда бу тўғри чизиқлар нуқта кўринишига ўтади. Икки нуқ-

83-шакл.

84-шакл.

85-шакл.

та орасидаги масофа изланаётган масофа ҳисобланади (84-шакл).

Ўзаро айқаш тўғри чизиқлар орасидаги энг қисқа масофани топиш учун улардан бири нуқта кўринишига ўтгунча проекциялар текисликлари икки марта алмаштирилади. Нуқта кўринишидаги проекциядан иккинчи тўғри чизиққа перпендикуляр ўтказилиб, изланаётган масофа топилади.

Мисол. Ўзаро айқаш тўғри чизиқ кесмалари орасидаги энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги топилсин (85-шакл).

1. Тўғри чизиқ кесмаларидан бирига, масалан AB нинг горизонтал проекцияси A_1B_1 га параллел қилиб x_1 ўқ ўтказилади. A_1B_1 , C_1D_1 лардан x_1 га перпендикуляр қилиб проекцияларни боғловчи чизиқлар ўтказилади.

2. x дан A_2B_2 , C_2D_2 ларгача бўлган масофалар x_1 дан мос ҳолда ўлчаб қўйилади. Шунда AB кесманинг ҳақиқий узунлиги A_4B_4 ҳосил бўлади.

3. x_2 ни A_4B_4 га перпендикуляр қилиб ўтказилади ва унга C_4D_4 лардан перпендикуляр чизиқлар чизилади. x_1 дан A_4B_4 ва C_4D_4 ларгача бўлган масофалар x_2 дан мос равишда ўлчаб қўйилса, AB кесма нуқта кўринишига ўтади. Сўнгра $A_5 \equiv B_5$ нуқтадан C_5D_5 га перпендикуляр ўтказиб, энг қисқа масофани топиш мумкин. Қайта тиклаш йўли орқали шу масофанинг проекцияларини топиш мумкин.

Ўзаро битта чизиқда кесишаётган иккита учбурчак текислик орасидаги чизиқли бурчакни аниқлаш учун учбурчакларнинг умумий чизиғи (AB) ни нуқта кўринишига келгунча проекциялар текисликларини кетма-кет икки марта алмаштирилади. Шунда изланаётган чизиқли бурчак яққол кўринади (86-шакл).

Савол ва машқлар

1. Проекциялар текисликларини алмаштириш усули бошқа усуллардан қандай фарқ қилади?

2. Умумий вазиятдаги учбурчак текисликнинг ҳақиқий катталигини топишда проекциялар текислиги неча марта алмаштирилади? Тўғри чизиқ кесмасининг ҳақиқий узунлигини топишда-чи?

3. 2-жадвалда берилган ABC нинг керакли варианты танлаб олинсин ва унинг эпюри чизилсин. AB ва CS айқаш тўғри чизиқ кесмалари орасидаги энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги топилсин.

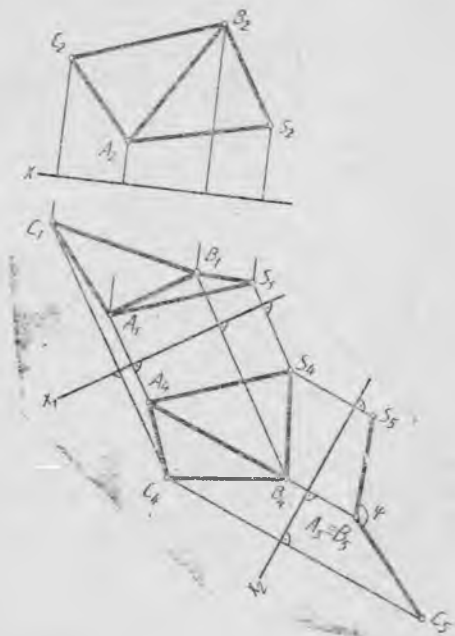
2-жадвалдаги ABC лардан бирининг эпюри чизилсин ва AB чизиқда кесишадиган иккита учбурчак орасидаги чизиқли бурчакнинг ҳақиқий ўлчами проекциялар текисликларини алмаштириш усулида топилсин.

3-график ишнинг учинчи вазифаси. AB (A_1B_1, A_2B_2) ва CS (C_1S_1, C_2S_2) айқаш тўғри чизиқ кесмалари орасидаги энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги проекциялар текисликларини алмаштириш усулида топилсин (87-шакл, а).

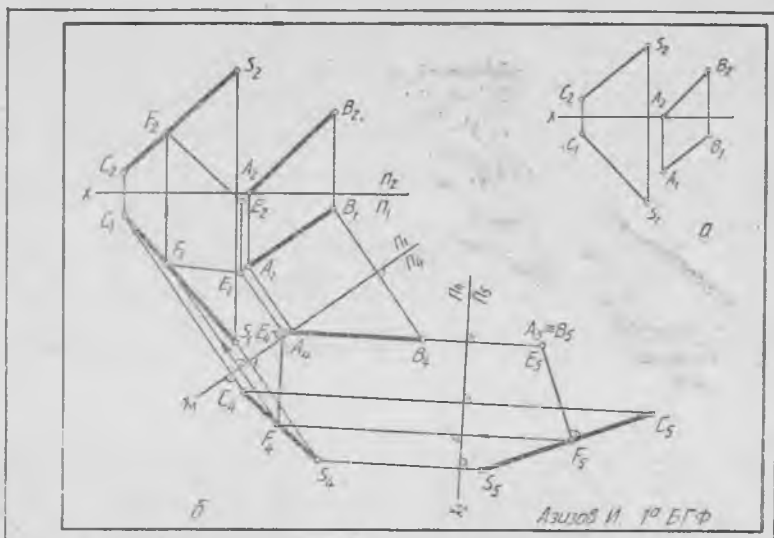
1. Тўртта нуқтанинг координатлари бўйича уларнинг проекциялари чизиб олинади ва ҳосил бўлган кесмалардан бири нуқта кўринишига келтириш учун танлаб олинади. Масалан, AB ни танласак, унинг горизонтал проекцияси A_1B_1 га параллел қилиб янги x_1 ўқ ўтказилади ва унга перпендикуляр қилиб айқаш чизиқлар нуқталари A_1B_1, C_1S_1 лардан проекцияларни боғловчи чизиқлар ўтказилади.

2. x дан A_2, B_2, C_2 ва S_2 ларгача бўлган масофалар мос ҳолда x_1 дан P_4 текисликкача ўлчаб қўйилади ва ҳосил бўлган A_4B_4, C_4S_4 лар ўзаро тугаштирилади (87-шакл, б).

3. Иккинчи янги координата ўқи x_2 ни A_4B_4 га перпендикуляр қилиб ўтказилади ва C_4S_4 лардан x_2 га перпендикуляр чизиқлар чизилади. x_1 дан A_1B_1 ва C_1S_1 гача бўлган масофалар ўлчаб олинади ва мос ҳолда x_2 дан ўлчаб қўйилади. Натижада AB кесма P_5 да нуқта кўринишида проекцияланади (87-шакл, в).

86-шакл.

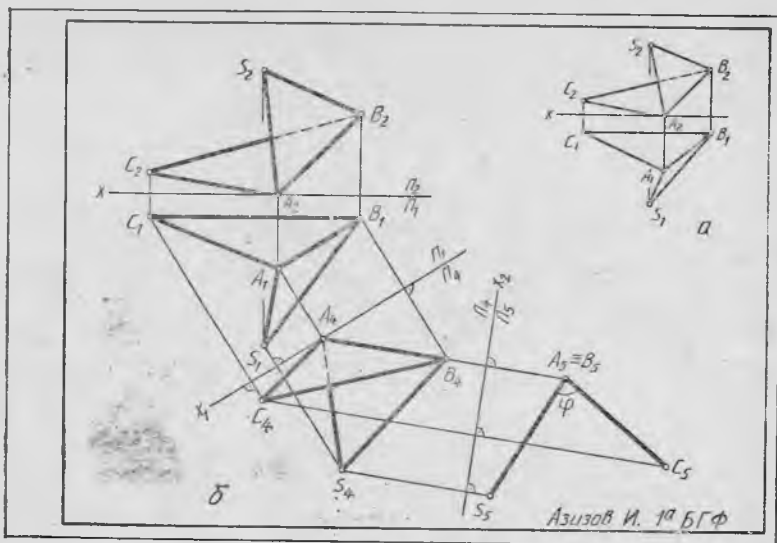
87- шакл.

4. $A_5 \equiv B_5$ дан $C_5 S_5$ га перпендикуляр ўтказилиб, энг қисқа масофанинг ҳақиқий узунлиги $E_5 F_5$ топилади. Қайта тиклаш йўли орқали шу топилган масофанинг Π_1 ва Π_2 текисликлардаги проекциялари аниқланади. Бунинг учун олдин $C_5 S_5$ даги F_5 дан x_2 га перпендикуляр чизиқ ўтказилиб, $C_4 S_4$ да F_4 топилади ва ундан $A_4 B_4$ га перпендикуляр чизилади. Шунда изланаётган масофанинг Π_4 даги проекцияси ҳосил бўлади. Сўнгра E_4 ва F_4 лардан x_1 га перпендикуляр чизиб, $A_1 B_1$ да E_1 ни, $C_1 S_1$ да F_1 ни топамиз. E_1 ва F_1 дан x га перпендикулярлар чизиб, $C_2 S_2$ да F_2 ни, $A_2 B_2$ да E_2 ни аниқлаймиз. $E_1 F_1$ ва $E_2 F_2$ лар ўзаро туташтирилса, изланаётган масофаларнинг Π_1 ва Π_2 даги проекциялари ҳосил бўлади (87- шакл, в).

3- график ишнинг тўрттинчи вазифаси. ABC ($A_1 B_1 C_1$, $A_2 B_2 C_2$) ва ABS ($A_1 B_1 S_1$, $A_2 B_2 S_2$) учбурчакларнинг AB томонлари ўзаро кесишишдан ҳосил бўлган чизиқли бурчакнинг ҳақиқий ўлчами проекциялар текисликларини алмаштириш усулида топилсин (88-шакл, а).

1. Учбурчаклар учун умумий бўлган AB кесишиш чизигини нуқта кўринишидаги вазиятига келтириш учун биринчи янги x_1 ўқ $A_1 B_1$ га параллел қилиб ўтказилади. A_1 , B_1 , C_1 , S_1 лардан x_1 га перпендикуляр бўлган проекцияларни боғловчи чизиқлар ўтказилади ва x дан $A_2 B_2$, $C_2 S_2$ ларгача бўлган масофалар ўзгартирилмаган ҳолда x_1 дан Π_4 га ўлчаб қўйилади. Шунда ABC ва ABS нинг Π_4 даги янги вазияти ҳосил бўлади (88-шакл, б).

2. AB нинг ҳақиқий узунлиги $A_4 B_4$ га перпендикуляр қилиб иккинчи янги координаталар ўқи x_2 ўтказилади ва унга пер-

88-шакл.

пендикуляр тарзда проекцияларни боғловчи чизиқлар C_4 ва S_4 лардан ўтказилади. x_1 дан A_1, B_1, C_1, S_1 ларгача бўлган масофалар x_2 дан мос ҳолда Π_5 текислигига ўлчаб қўйилади. Шунда AB кесма нуқта ($A_5 \equiv B_5$) кўринишида тасвирланади.

3. $A_5 \equiv B_5$ билан C_5 ва S_5 туташтирилса, изланаётган чизиқли бурчакнинг ҳақиқий катталиги φ топилади (88-шакл, в).

6. СИРТЛАРНИНГ ҚИЁФАЛАРИНИ ЭПЮРДА ТАСВИРЛАШ

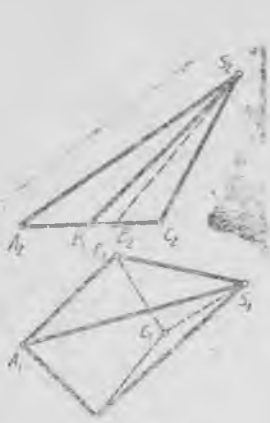
Сиртнинг қиёфасини эпюлда тасвирлаш деганда унинг проекцияларини, яъни горизонтал ва фронтал контурларини чизиб тушунилади. Сиртларнинг қиёфаларини эпюлда тўғри тасвирлаш сиртлар билан боғлиқ масалаларнинг тўғри ва аниқ ечилишига олиб келади. Акс ҳолда масала ечилиши ноаниқ ва хато чиқади.

Кўпёқларни тасвирлашда уларнинг қирраларидан баъзиларини Π_1 да кўринадиган қилиб тасвирланса, Π_2 да кўринмаслиги мумкин. 89-шаклда умумий вазиятдаги пирамида тасвирланган бўлиб, унинг B_1C_1 ва C_1E_1 асос қирралари ҳамда C_1S_1 ён қирраси Π_1 да, E_2S_2 ён қирраси Π_2 да кўринмайди. Шунингдек, умумий вазиятдаги призманинг ҳам контурларида кўринмайдиган қирралар штрих, кўринадиган қирралар асосий туташ чизиқларда тасвирланган (90-шакл).

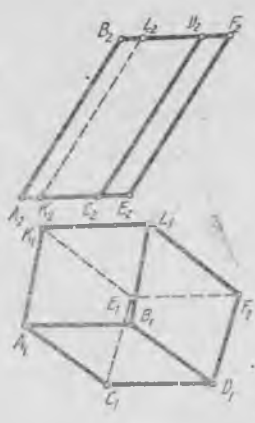
Умумий вазиятдаги конус асосининг бир қисми, яъни S_1 дан урийма қилиб ўтказилган ясовчиларнинг оралиғи Π_1 да штрихларда тасвирланган (91-шакл). Шу конуснинг $1S$ ясовчиси Π_2 да кўрилади (1_2S_2), 2_2S_2 ясовчиси эса кўринмайди.

Сиртларнинг ясовчилари ва параллелларини ўтказиш сирт-

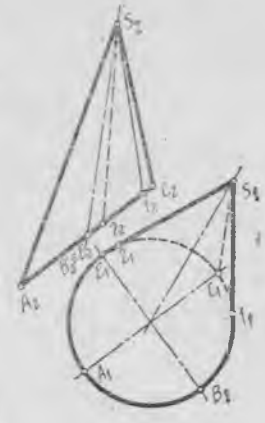

89- шакл.

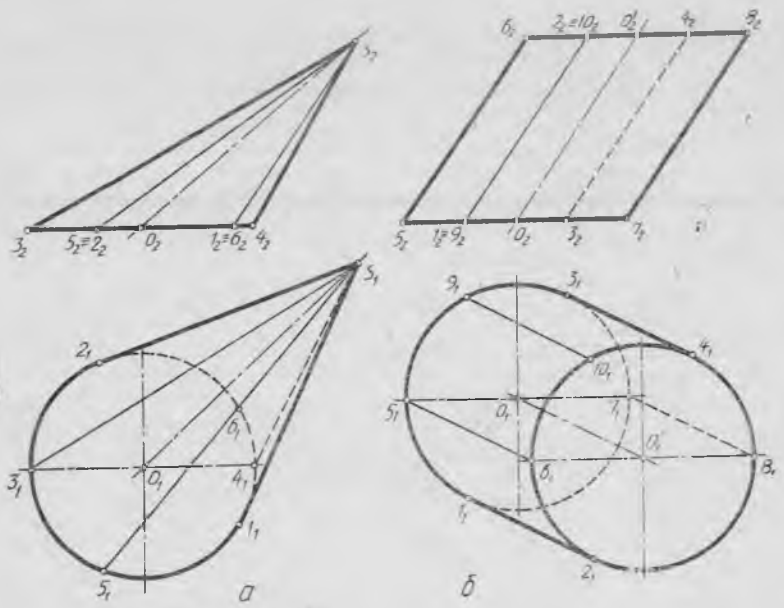

90- шакл.

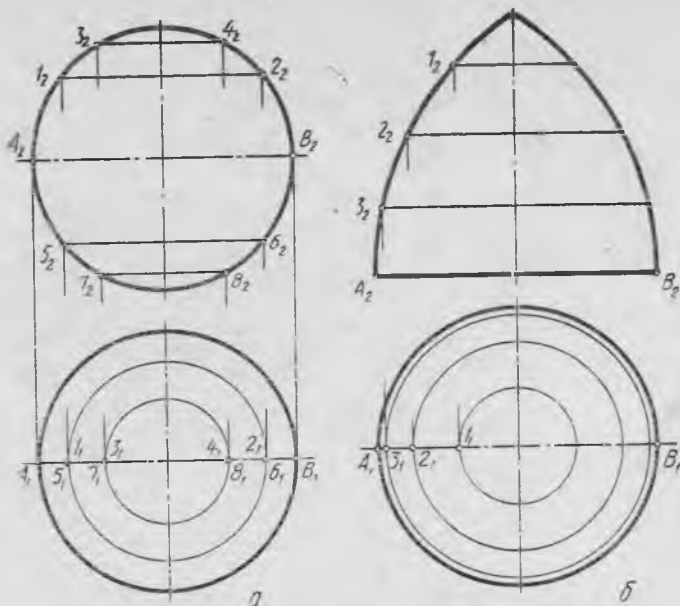

91- шакл.

лар билан боғлиқ бўлган масалаларни аниқ ечишда фойдаланилади. 92-шаклда конус ва цилиндрларнинг ясовчиларини, 93-шаклда айланиш сиртларининг параллелларини ўтказиш кўрсатилган. Конус ва цилиндрларнинг горизонтал ва фронтал контурлари уларнинг асосларига уришиб ўтувчи ясовчилар орқали ифодаланган. Айланиш сиртининг горизонтал контури энг катта параллель (экватор), фронтал контури эса бош меридиан орқали тасвирланади.

92- шакл.

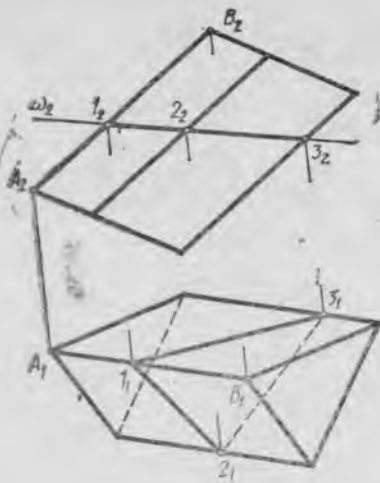
93- шакл.

Масалани ечишда устма-уст тушиб қоладиган сирт ясовчилари ёки параллелларидан фойдаланиш тавсия этилади, чунки ортиқча сирт ясовчиси ёки параллели ўтказилмайди. Конуснинг Π_1 даги тасвирида 5_1S_1 ва 6_1S_1 , Π_2 да эса $2_2 \equiv 5_2S_2$ ясовчилари, цилиндрнинг $1_2 \equiv 9_2$, $2_2 \equiv 10_2$ ясовчилари Π_2 да устма-уст тасвирланган.

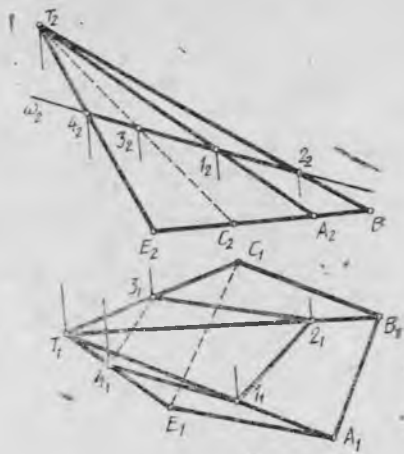
Айланиш сирти (сфера) нинг экваторидан икки томонлама бир хил масофада олинган параллеллари Π_1 да устма-уст тасвирланади.

6.1. Сиртларнинг проекцияловчи текисликлар билан кесишиши

Сирт ясовчилари (қирралари) тўғри чизиқлар деб қаралади. Шунда масала тўғри чизиқнинг проекцияловчи текислик билан кесишган нуқтасини топишга ўхшаб қолади. Масалан, учёқли призманинг $AB(A_1B_1, A_2B_2)$ қиррасини олсак (94-шакл), унинг фронтал проекцияловчи ω_2 текислик билан кесишадиган нуқтасининг фронтал I_2 проекцияси A_2B_2 билан ω_2 текисликнинг ўзаро кесишадиган жойида бўлади. Шу тартибда призмадаги қолган қирраларнинг ҳам текислик билан кесишадиган нуқталари белгилаб олинади, сўнг бу нуқталарнинг горизонтал проекциялари топилади ва улар ўзаро туташтирилади. Шунда проекцияловчи текислик билан сиртнинг кесишадиган чизиғи ясалган ҳисобланади.

94- шакл.

95- шакл.

Мисол. Пирамиданинг фронтал проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиғи аниқлансин (95- шакл).

Ечиш. 1. Сиртнинг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиғининг битта проекцияси шу текисликнинг изи билан қўшилиб қолиши ҳисобга олинган ҳолда пирамидадаги A_2T_2 , B_2T_2 , C_2T_2 , E_2T_2 қирраларнинг ω_2 текислик изи билан кесишадиган жойларни 1_2 , 2_2 , 3_2 , 4_2 деб белгиланади ва уларнинг горизонтал проекциялари аниқланади.

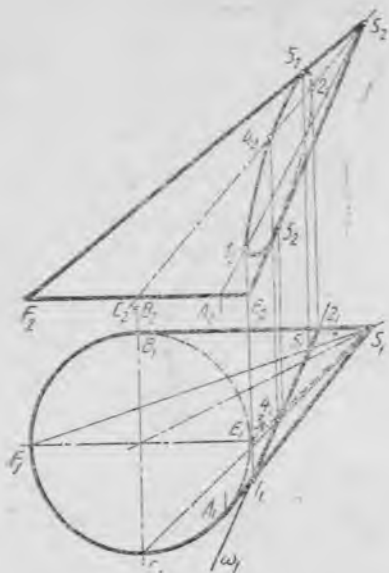
2. Топилган 1_1 , 2_1 , 3_1 , 4_1 нуқталар ўзаро туташтирилади. Шунда кесишиш чизиғи ҳосил бўлади. Бу ерда C_1T_1 ва E_1T_1 томони кўринмас бўлгани учун кесишиш чизиғининг 3_1A_1 томони кўринмас қилиб тасвирланади.

Мисол. Конуснинг горизонтал проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиғи топилсин (96- шакл).

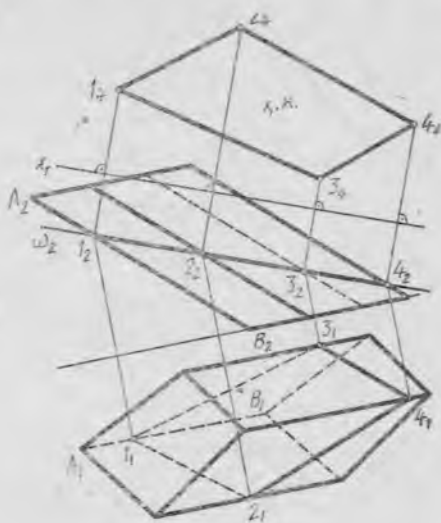
Ечиш. 1. Π_1 да конуснинг контурини ифода қилаётган, яъни конус асосига уриниб ўтаётган икки четки ясовчилар оралиғида кесишиш чизиғининг горизонтал проекцияси текисликнинг горизонтал изи билан қўшилган ҳолда тасвирланмоқда. Биринчи бўлиб шу икки 1_1 , 2_1 нуқталар белгиланади ва уларнинг фронтал проекциялари 1_2 , 2_2 топилади.

2. Конус асосининг марказ чизиқлари билан кесишадиган C_1 , E_1 , F_1 нуқталаридан конус ясовчилари ўтказилади ва уларнинг текислик изи билан кесишиш нуқталари 3_1 , 4_1 , 5_1 деб белгиланади. Бу нуқталарнинг фронтал проекциялари топилади.

3. Топилган нуқталарни туташтириш пайтида қўшни нуқталар оралиғи узоқлик қилса, улар орасида қўшимча нуқталар топиш учун сиртнинг оралиқ ясовчилари ўтказилади ва уларнинг ҳам текислик билан кесишиш нуқталари топилади. Бундай нуқталар оралиқ нуқталари дейилади.

96- шакл.

97- шакл.

4. Барча топилган нуқталар ўзаро туташтирилаётганда кесишиш чизигининг кўринадиган ва кўринмайдиган қисмлари ҳисобга олинishi керак.

Мисол. Призманинг фронтал проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиги ва кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами топилсин (97-шакл).

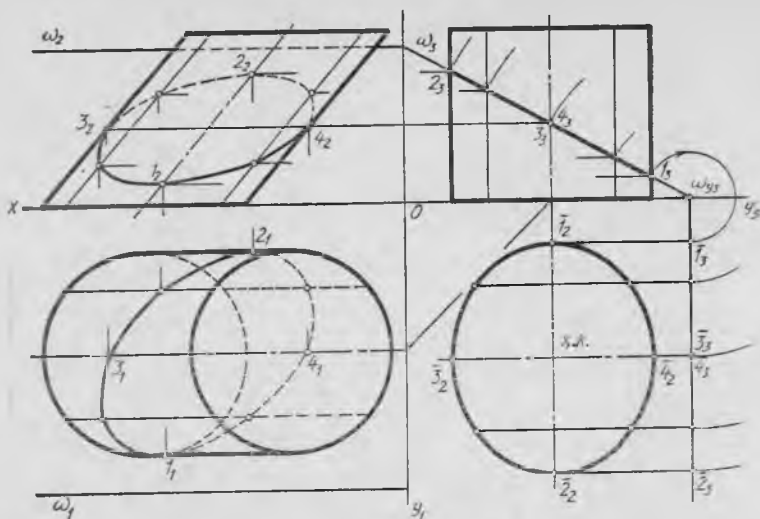
Ечиш. 1. Одатдагидек, сиртнинг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиги аниқланади.

2. Кесим юзасининг ҳақиқий катталигини проекциялар текисликларини алмаштириш усулида топиш учун янги координата ўқи x_1 текислик изи ω_2 га параллел қилиб ўтказилади. Кесишиш чизиги нуқталаридан x_1 га перпендикуляр қилиб ёрдамчи чизиклар ўтказилади. Бу ёрдамчи перпендикуляр чизикларга x ўқдан $1_1, 2_1, 3_1, 4_1$ нуқталаргача бўлган масофалар x_1 дан бошлаб P_4 текислигига ўлчаб қўйилади ва ҳосил бўлган $1_4, 2_4, 3_4, 4_4$ нуқталар ўзаро туташтирилади. Шунда кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами ҳосил бўлади.

Мисол. Цилиндрнинг профил проекцияловчи текислик билан кесишган чизиги ва кесим юзасининг ҳақиқий катталиги топилсин (98-шакл).

Ечиш. 1. Сирт билан текисликнинг кесишиш чизигини ясаш қулай бўлиши учун уларнинг профил проекциялари аниқланади.

2. Текисликнинг P_3 даги изи ω_3 билан цилиндрнинг икки четки ва ўртадаги марказий ўқ билан қўшилиб қолган ясовчиларининг кесишиш нуқталари $1_3, 2_3$ ва $3_3=4_3$ белгилаб олинади ва

98-шакл.

уларнинг дастлаб Π_2 даги, сўнг Π_1 даги проекциялари аниқланади.

3. Топилган нуқталар оралиғида сиртнинг оралиқ ясовчилари ўтказилади ва уларнинг текисликнинг профил изи билан кесишган нуқталари белгилаб олинади.

4. Барча топилган нуқталар ўзаро дастлаб ингичка чизиқларда раво туташтирилади, сўнгра кесишиш чизиғининг сиртга нисбатан кўринмайдиган қисмлари аниқлангандан кейин йўнлаштириб чиқилади.

5. Кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами айлантириш усулида қулай топилади (98-шакл).

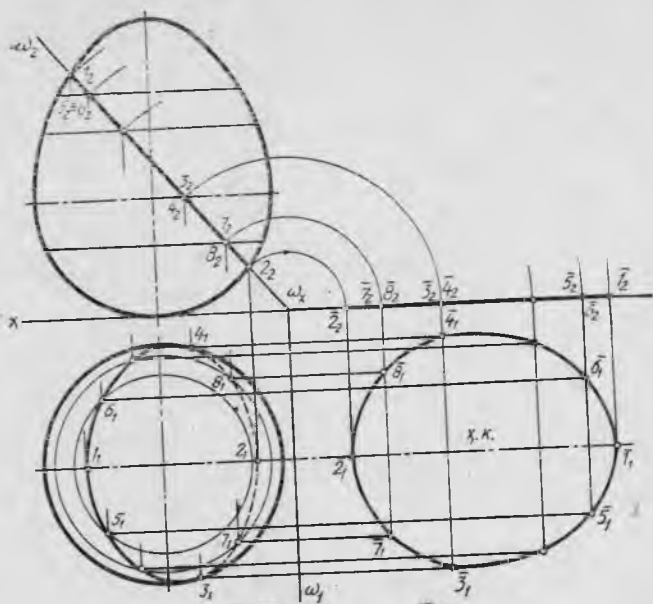
Мисол. Айланиш сиртининг фронтал проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиғи ва кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами топилсин (99-шакл). Бу мисолда кесишиш чизиғи сирт параллеллари, экватори ва бош меридианларидан фойдаланиб аниқланади.

Ечиш. 1. Сиртнинг бош меридиани билан текисликнинг изи ω_2 кесишадиган жойларда кесишиш чизиғининг энг юқори 1_2 ва энг қуйи 2_2 нуқталари белгиланади ва уларнинг горизонтал проекциялари $1_1, 2_1$ топилади.

2. Текислик изи ω_2 нинг экватор билан кесишадиган жойида устма-уст тушиб қолган иккита нуқта $3_2 \equiv 4_2$ белгиланади ва уларнинг ҳам Π_1 даги проекциялари топилади. Бу нуқталар кесишиш чизиғини Π_1 да кўринадиган ва кўринмайдиган қисملарга ажратади.

3. Оралиқ $5_2 \equiv 6_2$ ва $7_2 \equiv 8_2$ нуқталарни аниқлашда сирт параллелларидан фойдаланилади.

4. Барча топилган нуқталар кўринадиган ва кўринмайдиган қисملарга ажратилган ҳолда ўзаро туташтирилади.

99- шакл.

5. Кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами айлантириш усулида топилади.

Савол ва машқлар

1. Сиртлар қандай номлар билан аталади?

2. Сиртларнинг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизигини аниқлашда сиртларнинг қандай чизиқларидан фойдаланилади?

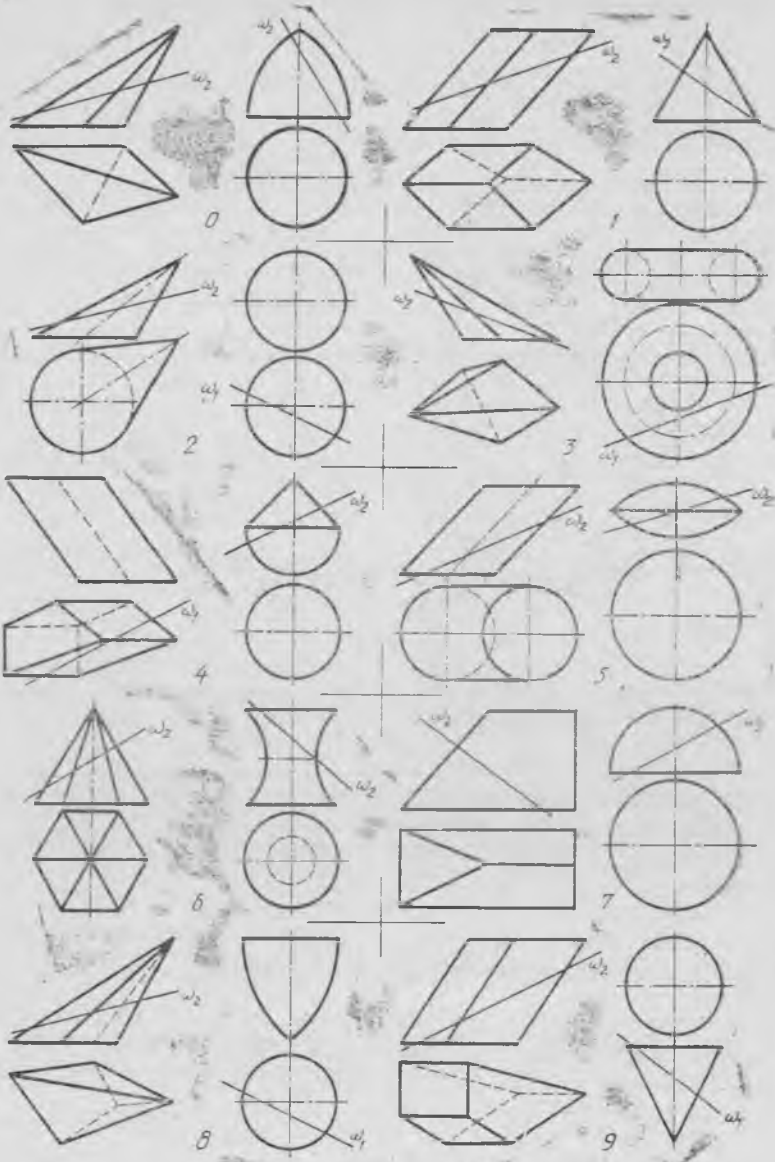
3. 100- шакл, 0—9 ларда берилган вариантлардан бирининг чизмаси кўчириб чизилсин ва сиртнинг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиги ҳамда кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами топилсин.

4. 4- график иш. Мазкур график иш олтига вазифадан иборат. Унинг биринчи ва иккинчи вазифалари шarti: сиртнинг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиги ва кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами топилсин.

1. Берилган индивидуал вазифага кўра, сирт ва текислик кўчириб чизилади (101- шакл, а).

2. Сиртнинг текислик билан кесишиш чизиги ўтказилади. Бунинг учун пирамида A_2T_2 , B_2T_2 , C_2T_2 , E_2T_2 қирраларининг фронтал проекцияловчи текисликнинг изи билан кесишиш нуқталари 1_2 , 2_2 , 3_2 , 4_2 белгиланади ва унинг Π_1 даги 1_1 , 2_1 , 3_1 , 4_1 проекциялари топилади.

3. Барча топилган нуқталар кўринадиган ва кўринмайдиган

100-ш. акл.

қисмларга ажратилган ҳолда ўзаро тугаштирилади (101-шакл, б).

4. Кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами эпюрни қайта тузиш

усулларидан бири, масалан, айлантириш усулида топилади (101- шакл, в).

102- шаклда тўртинчи график ишнинг иккинчи вазифасини чизиш тасвирланган.

6.2. Тўғри чизиқнинг сиртлар билан кесишиши

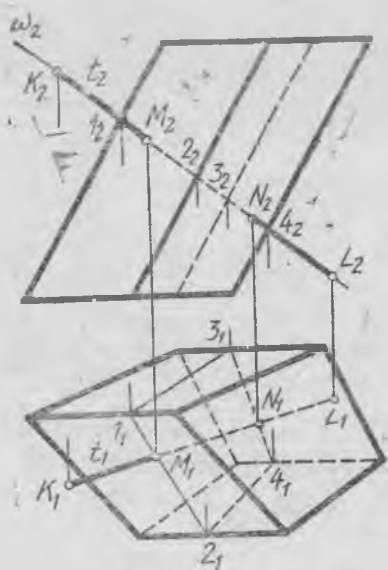
Тўғри чизиқ сиртга уришиб ўтган бўлса, у билан битта нуқтада, уни кесиб ўтган бўлса, сирт турига қараб иккита ёки ундан ҳам кўп нуқталарда кесиб ўтиши мумкин. Ҳар иккала вазиятда ҳам тўғри чизиқ орқали сиртни кесиб ўтувчи текислик ўтказилади. Изланаётган нуқталар текислик билан сиртнинг ўзаро кесишиш чизиғида топилади.

Ми с о л. Призма билан тўғри чизиқнинг кесишиш нуқталари топилсин (103- шакл).

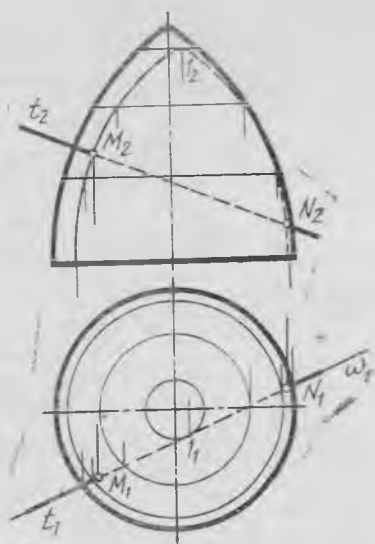
Ечиш. 1. Тўғри чизиқ орқали проекцияловчи (масалан, фронтал проекцияловчи) текислик ўтказилади ва унинг сирт билан кесишиш чизиғи ясалади.

2. Сирт билан текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғи билан тўғри чизиқнинг горизонтал проекцияси t_1 кесишяётган жойлар изланаётган нуқталарнинг горизонтал проекциялари ҳисобланади. Тўғри чизиқнинг сирт билан кесишиш нуқталарининг фронтал проекциялари t_2 да топилади.

3. Тўғри чизиқнинг сиртга нисбатан кўринмайдиган қисми аниқланади. Сиртга юқоридан, яъни Π_2 текислик томонидан қаралганда тўғри чизиқнинг K_1 нуқтаси сирт контуридан юқо-

103- шакл.

104- шакл.

рида бўлгани учун унинг K_1M_1 қисми Π_1 да кўринади. Тўғри чи-
зиқнинг L_1 нуқтаси сирт контуридан пастроқда жойлашгани
учун унинг L_1 дан сирт контуригача қисми кўринмайди. Олди-
дан, яъни Π_1 томондан қаралганда тўғри чизиқнинг K_1 учи сирт
контуридан олдинроқда тасвирлангани учун унинг K_2M_2 қисми
 Π_2 да кўринади. Тўғри чизиқнинг L_2 учи сирт контурига нисба-
тан Π_1 га яқинроқ жойлашганлиги сабабли унинг L_2 дан сирт
контуригача қисми кўринмайди.

Мисол. Тўғри чизиқнинг айланиш сирти билан кесишиш
нуқталари топилсин (104-шакл).

Ечиш. 1. Тўғри чизиқ орқали горизонтал проекцияловчи те-
кислик ўтказилади ва унинг сирт билан кесишаётган чизиғи
ясалади.

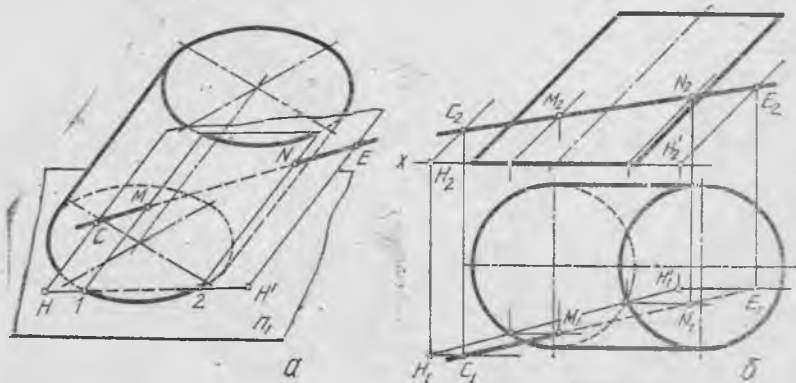
2. Тўғри чизиқнинг фронтал проекцияси t_2 нинг ясалган
кесишиш чизиғи билан кесишиш жойларида изланаётган нуқ-
таларнинг фронтал проекциялари ётади. Бу нуқталарнинг го-
ризонтал проекциялари t_1 да топилади.

3. Тўғри чизиқ қисмининг сиртга нисбатан кўринмайдиган
қисмлари аниқланади.

Тўғри чизиқнинг конус ва цилиндр сиртлар билан кесиша-
ётган нуқталарини аниқлашда тўғри чизиқ орқали ўтказиладиган
кесувчи текисликини сиртнинг барча ясовчиларини кесиб
ўтадиган вазиятда эмас, балки сиртнинг фақат иккита ясовчиси
орқали кесиб ўтадиган вазиятда ўтказилса, масалани ечиш ан-
ча соддалашади. Бу ҳолда тўғри чизиқ орқали ўтказиладиган
текислик проекцияловчи эмас, балки умумий вазиятдаги текис-
лик ҳисобланади.

Мисол. Тўғри чизиқнинг цилиндр билан кесишиш нуқталари
топилсин (105-шакл, а).

Ечиш. Бу масаланинг дастлаб яққол тасвирда ечилиши би-
лан танишиб чиқайлик. Бунинг учун тўғри чизиқда C ва E нуқ-
талар танлаб олинади ва улар орқали сирт ясовчиларига па-

105- шакл.

раллел тўғри чизиқлар ўтказилади. Бу тўғри чизиқларнинг сирт асоси текислиги билан кесишиш нуқталари (излари) H ва H' аниқланади. H билан H' туташтирилса, ўзаро параллел тўғри чизиқларда ифода қилинаётган текисликнинг горизонтал (сирт асоси текислиги) изи ҳосил бўлади. Бу из цилиндр асоси билан 1 ва 2 нуқталарда кесишади. 1 ва 2 нуқталардан сирт ясовчилари ўтказилса, тўғри чизиқ орқали ўтказилган текислик билан сиртнинг ўзаро кесишаётган чизиқлари ҳосил бўлади. Тўғри чизиқнинг сирт ясовчилари билан кесишаётган нуқталар (1 ва 2) тўғри чизиқнинг сирт билан кесишиш нуқталари ҳисобланади (105-шакл, а). Энди шу мисолнинг эпюрда ечилиши билан таънииб чиқамиз (105-шакл, б).

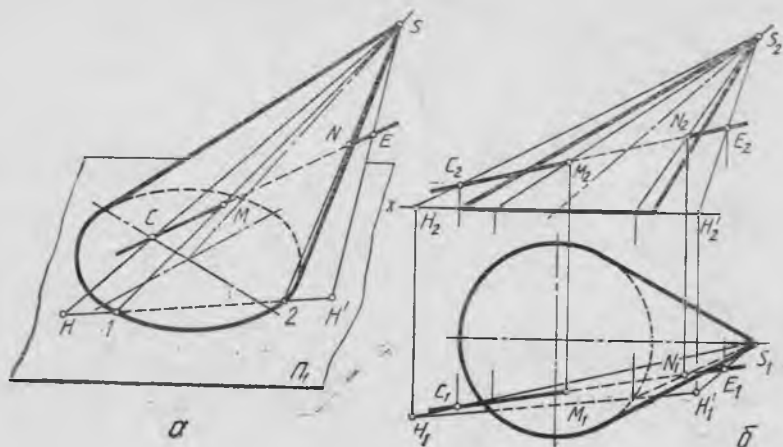
1. Тўғри чизиқда C ва E нуқталарнинг проекциялари танлаб олинади ва улар орқали сирт ясовчиларига параллел тарзда тўғри чизиқлар ўтказилади. Цилиндр асоси Π_1 текисликда ётганлиги учун сирт ясовчиларига параллел қилиб ўтказилган чизиқларнинг горизонтал излари H_1H_2 , $H_1'H_2'$ аниқланади.

2. Параллел тўғри чизиқ излари H_1 ва H_1' ўзаро туташтирилади. Шунда ўзаро параллел тўғри чизиқларда тасвирланган текисликларнинг горизонтал изи h_{01} ҳосил бўлади. Текислик изининг цилиндр асоси билан кесишаётган 1_1 ва 2_1 нуқталари орқали сирт ясовчиларининг горизонтал проекциялари ўтказилади. Шунда бу ясовчилар тўғри чизиқнинг горизонтал проекцияси l_1 ни M_1 ва N_1 нуқталарда кесиб ўтади.

3. Тўғри чизиқнинг сирт билан кесишаётган нуқталарининг фронтал проекциялари M_1 ва N_1 орқали проекцияларни боғлайдиган чизиқлар ёрдамида топилади.

4. Тўғри чизиқнинг сиртга нисбатан кўринадиган ва кўринмайдиган қисмлари аниқланади.

Мисол. Тўғри чизиқнинг конус сирти билан кесишиш нуқталари топилсин (106-шакл).

106-шакл.

Дастлаб бу мисолнинг яққол тасвирда ечилиши билан танишайлик (106-шакл, а).

Ечиш. 1. Тўғри чизиқда иккита (C ва E) нуқта танлаб олинади ва уларни конус учи T билан туташтирилади.

2. TC ва TE чизиқларнинг конус асоси текислигидаги излари H ва H' аниқланади ва улар ўзаро туташтирилса, конус учи орқали унинг иккита ясовчисини кесиб ўтувчи умумий вазиятдаги текислик изи ҳосил бўлади.

3. Текислик изининг конус асоси билан кесишадиган I ва Z нуқталар конус учи T билан туташтирилади. Шунда тўғри чизиқ орқали ўтказилган текисликнинг сирт билан кесишган чизиғи ҳосил бўлади. Тўғри чизиқнинг IT ва ZT лар билан кесишадиган жойларида сирт билан кесишган нуқталари аниқланади.

Энди мазкур мисолни эпюрда ечиш билан танишайлик (106-шакл, б).

1. Тўғри чизиқда C ва E нуқталарнинг горизонтал ва фронтал проекциялари танлаб олинади ва улар конус учи проекциялари билан туташтирилади.

2. T_1C_1 , T_1E_1 ва T_2C_2 , T_2E_2 лар туташтирилади ва уларнинг конус асоси текислиги Π_1 даги излари H_1 , H_2 ва $H_1'H_2'$ аниқланади. H_1 , H_1' ўзаро туташтирилса, конус учи орқали ўтувчи текисликнинг горизонтал изи h_{01} ҳосил бўлади.

3. Текислик изи h_{01} билан конус асоси кесишадиган I_1 ва Z_1 нуқталар T_1 билан туташтирилади. Шунда тўғри чизиқ орқали ўтказилган умумий вазиятдаги текислик билан конуснинг ўзаро кесишадиган чизиғининг горизонтал проекцияси ҳосил бўлади. Тўғри чизиқ t_1 нинг I_1T_1 ва Z_1T_1 билан кесишадиган жойлари изланадиган нуқталарнинг горизонтал проекциялари ҳисобланади.

4. I_2T_2 , Z_2T_2 ларнинг t_2 билан кесишиш жойлари изланадиган нуқталарнинг фронтал проекциялари ҳисобланади.

5. Тўғри чизиқнинг сиртга нисбатан кўринмайдиган қисмлари аниқланади.

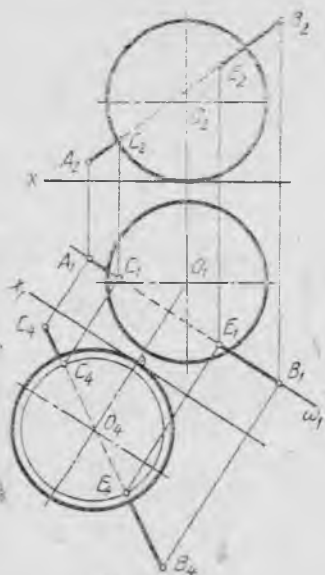
Тўғри чизиқнинг сфера сирт билан кесишиш нуқталарини аниқлашда проекциялар текисликларини алмаштириш усулидан фойдаланиш қулай ҳисобланади.

Мисол. Тўғри чизиқнинг сфера билан кесишиш нуқталари топилсин (107-шакл).

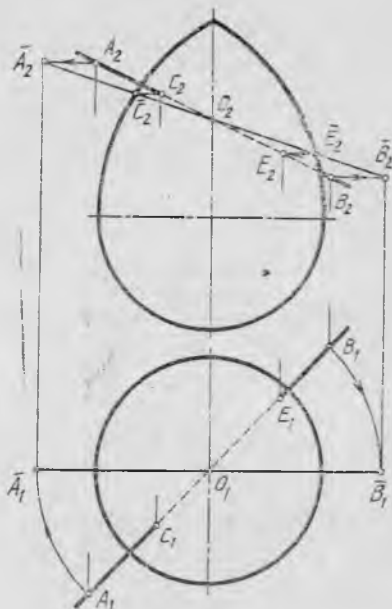
Ечиш. 1. Янги координаталар ўқи x_1 ни тўғри чизиқнинг проекцияси (масалан, горизонтал проекцияси) A_1B_1 га параллел қилиб ўтказилади ва Π_2 текисликини Π_4 га алмаштирилади.

2. Тўғри чизиқнинг Π_1 даги проекцияси (A_1B_1) орқали горизонтал проекцияловчи текислик изи ω_1 ўтказилади. Текислик билан сферанинг кесишиш чизиғи Π_4 га айлана тарзда проекцияланади ва унинг A_4B_4 билан кесишиш жойлари изланадиган кесишиш нуқталари бўлади.

3. Кесишиш нуқталари C_4 ва E_4 дан x_1 га перпендикуляр чизиқлар ўтказилиб, уларнинг горизонтал проекциялари C_1 ва

107-шакл.

108-шакл.

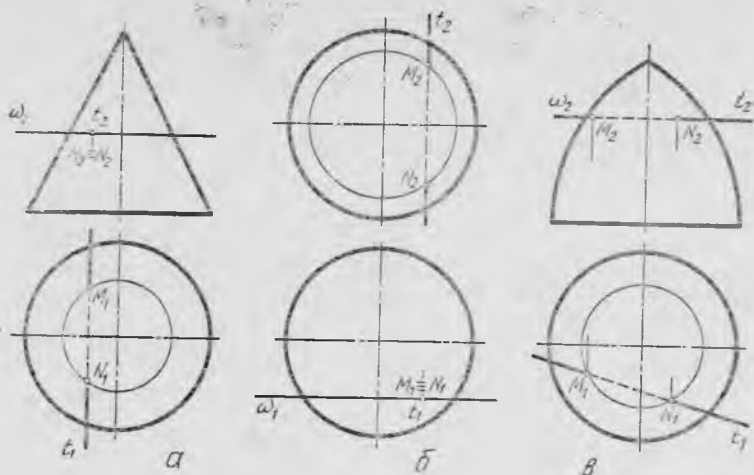
E_1 аниқланади. C_1, E_1 лар орқали уларнинг фронтал проекциялари C_2, E_2 топилади.

4. Тўғри чизиқнинг сиртга нисбатан кўринадиган ва кўринмайдиган қисмлари аниқланади.

Агар тўғри чизиқ айланиш сиртининг меридиан текислиги орқали ўтган бўлса (108-шакл), масалан ичишда меридиан текислиги бош меридиан текислиги билан қўшилгунча (жипс-лашгунча) айлантирилади. Шунда тўғри чизиқ бош меридиан текислигида (янги вазиятда) ётади. Тўғри чизиқнинг янги вазиятдаги фронтал проекцияси $\bar{A}_2\bar{B}_2$ бош меридианни C_2, E_2 нуқталарда кесади. C_2, E_2 лардан x ўққа параллеллар чизиб, A_2B_2 кесмада C_2E_2 лар аниқланади. Сўнгра C_2, E_2 лар орқали C_1, E_1 лар топилади. Энг охирида тўғри чизиқнинг сиртга нисбатан кўринмайдиган қисмлари аниқланади.

Агар сирт билан кесишаётган тўғри чизиқ проекцияловчи вазиятда берилган бўлса, унинг сирт билан кесишаётган нуқталарини топиш анча қулай ҳисобланади.

109-шакл, *a* да сирт билан кесишаётган тўғри чизиқ фронтал проекцияловчи, 109-шакл, *b* да горизонтал проекцияловчи, 109-шакл, *в* да эса горизонтал вазиятда берилган. Бундай тўғри чизиқларнинг сиртлар билан кесишиш нуқталарини аниқлаш чизмаларнинг ўзида яққол кўрсатилган.

109- шакл.

Савол ва машқлар

1. Тўғри чизиқ билан сиртнинг кесишиш нуқталари қандай аниқланади?

2. Тўғри чизиқнинг сирт билан кесишиш нуқталари қандай номланади?

3. 110-шакл, 0—9 ларда берилган чизмалардан бирининг проекциялари кўчириб чизилсин ва тўғри чизиқнинг сирт билан кесишиш нуқталари топилсин.

4-график ишнинг учинчи ва тўртинчи вазифалари. Тўғри чизиқнинг сирт билан кесишиш нуқталари топилсин.

1. Берилган индивидуал топшириққа кўра сирт ва тўғри чизиқнинг проекциялари кўчириб чизилади (111, 112-шакллар).

2. Тўғри чизиқ орқали текислик, масалан, фронтал проекцияловчи қилиб ўтказилади ва унинг сирт билан кесишиш чизиғи аниқланади.

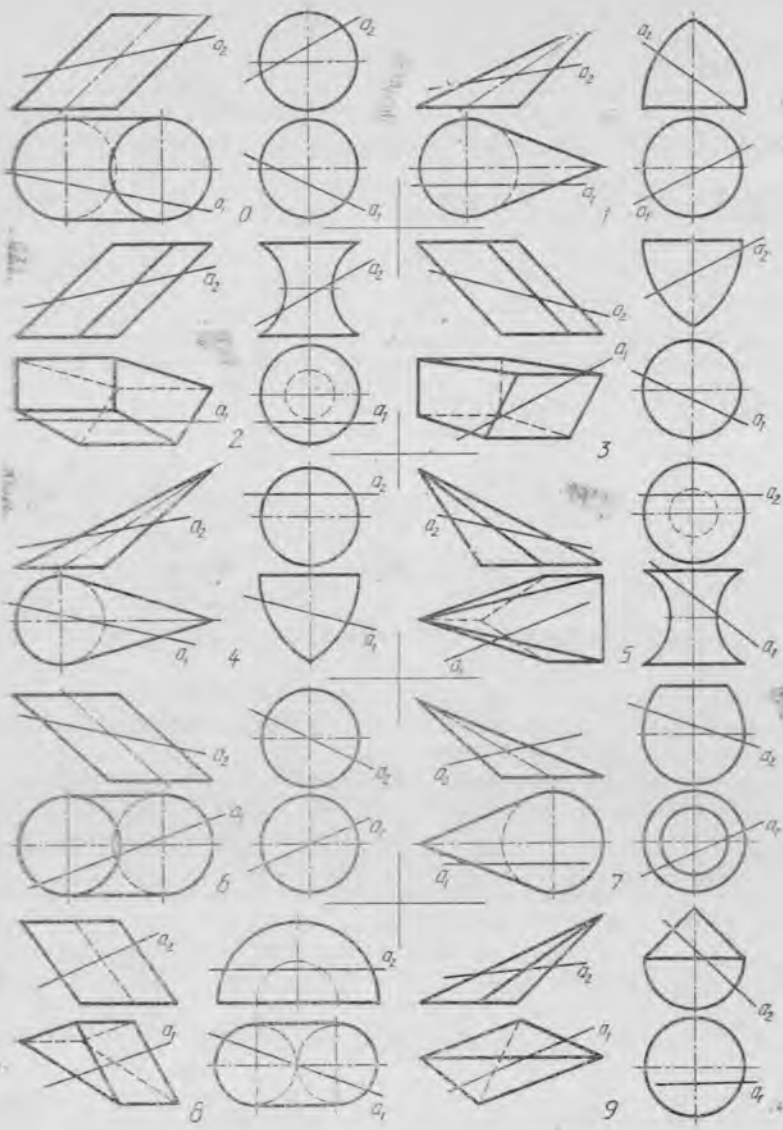
3. Сиртнинг текислик билан кесишиш чизиғи ҳамда тўғри чизиқнинг горизонтал проекцияси t_1 ўзаро кесишадиган нуқталар C_1, E_1 деб белгиланади. C_1, E_1 — изланаётган нуқталарнинг горизонтал проекциялари.

4. C_1, E_1 орқали кесишиш нуқталарнинг фронтал проекциялари C_2, E_2 аниқланади.

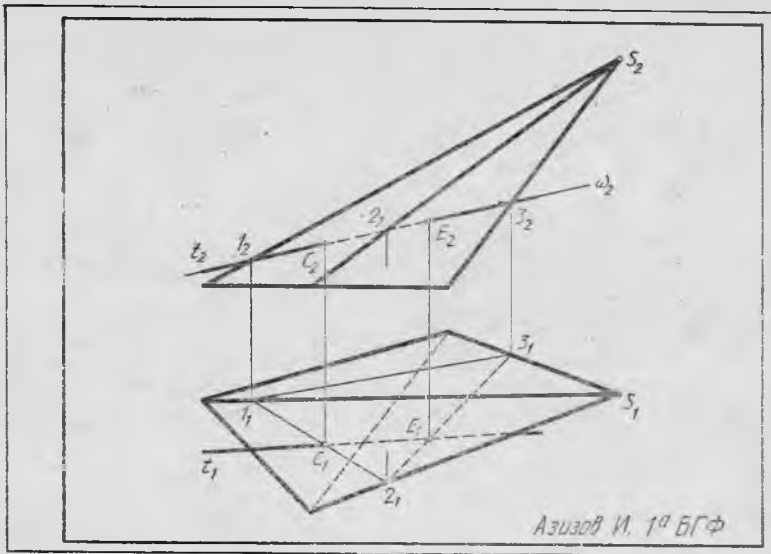
5. Тўғри чизиқнинг сиртга нисбатан кўринмайдиган қисми аниқланади.

6.3. Сиртнинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиши

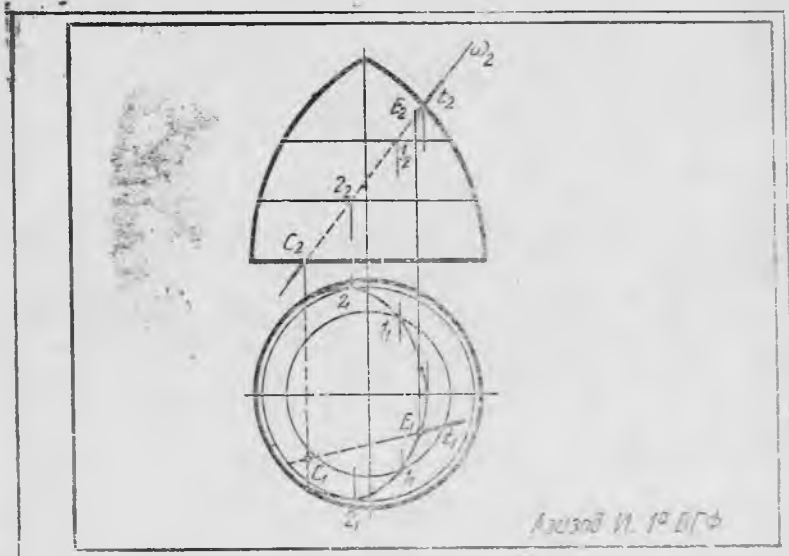
Сирт ясовчилари (қирралари) тўғри чизиқ деб қаралади ва уларнинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишадиган нуқталари топилади. Барча топилган нуқталар ўзаро туташтирилади.

110- шахл.

111-шакл.

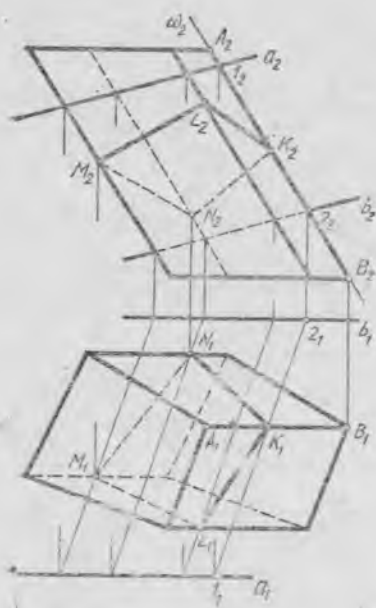
112-шакл.

са, сиртнинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиш чизиғи ҳосил бўлади.

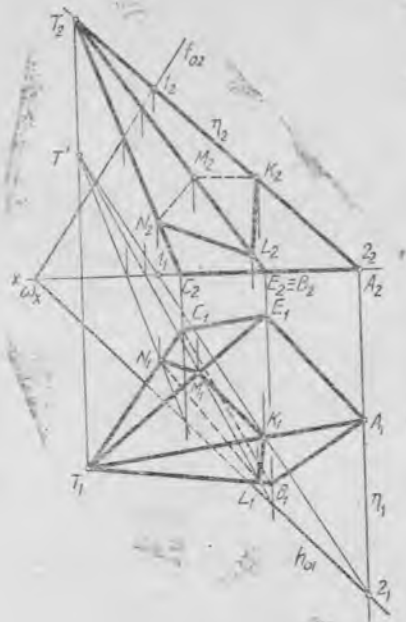
Мисол. Призманинг ўзаро параллел тўғри чизиқлари орқали берилган текислик билан кесишиш чизиғи ясалсин (113-шакл).

Ечиш. 1. Призма ён қирралари орқали фронтал проекциялов-

113- шакл.

114- шакл.

чи текисликлар ўтказилади. Бу ерда A_2B_2 орқали утаётган фронтал проекцияловчи текисликнинг изи ω_2 ни кўрсатиш билан чекланилади ва қолган қирралари орқали ҳам худди шундай текисликлар ўтказилган деб фараз қилинади. Ўтказилган фронтал проекцияловчи текислик билан берилган умумий вазиятдаги текисликнинг ўзаро кесишиш чизиғининг проекциялари l_12_1 ва l_12_2 аниқланади.

2. A_1B_1 нинг l_12_1 билан кесишаётган ерида кесишиш чизиғига оид битта нуқтанинг горизонтал проекцияси K_1 топилади. K_1 орқали K_2 аниқланади.

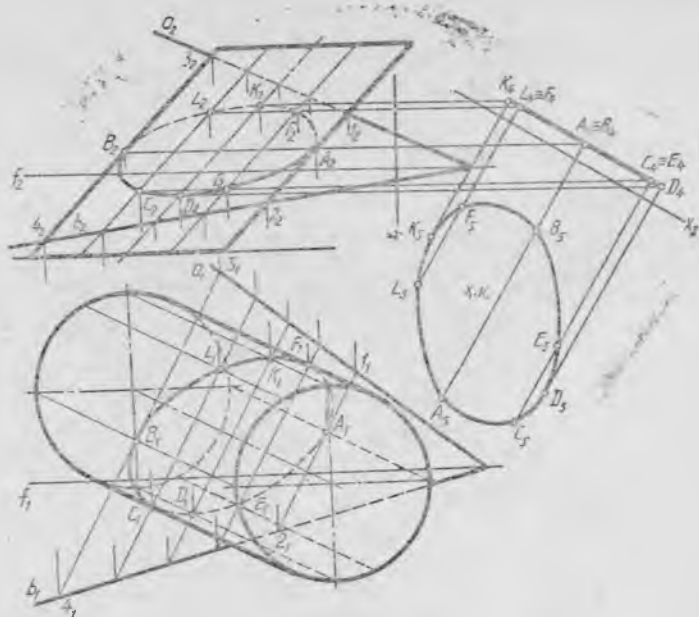
3. Шу тартибда кесишиш чизиғининг қолган нуқталари аниқланади.

4. Барча топилган нуқталарнинг бир номли проекциялари, яъни K_1, L_1, M_1, N_1 ва K_2, L_2, M_2, N_2 лар ўзаро туташтирилади.

5. Кесишиш чизиғининг қуринадиган ва қуринмайдиган қисмлари аниқланади.

Мисол. Пирамиданинг излари орқали тасвирланган умумий вазиятдаги текислик билан мазкур пирамиданинг кесишиш чизиғи ясалсин (114- шакл).

Ечиш. 1. Пирамиданинг P_2 даги A_2T_2 қирраси орқали фронтал проекцияловчи текислик ўтказилади ва унинг берилган умумий вазиятдаги текислик билан кесишган чизиғининг проекциялари l_12_1, l_12_2 аниқланади. A_1T_1 билан l_12_1 нинг ўзаро кесишаётган жойида кесишиш чизиғига тегишли битта нуқтанинг го-

115- шакл.

ризонтал проекцияси K_1 топилади ва у орқали K_2 аниқланади.

2. Шу тартибда кесишиш чизиғининг бошқа нуқталари топилади.

3. Барча топилган нуқталарнинг бир номли проекциялари ўзаро туташтирилади.

4. Кесишиш чизиғининг кўринмайдиган қисми аниқланади.

Мисол. Цилиндрнинг ўзаро кесишаётган тўғри чизиқларда ифода қилинган умумий вазиятдаги текислик билан кесишиш чизиғи ва кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами аниқлансин (115-шакл).

1. Сиртнинг текислик билан кесишиш чизиғи ясалади.

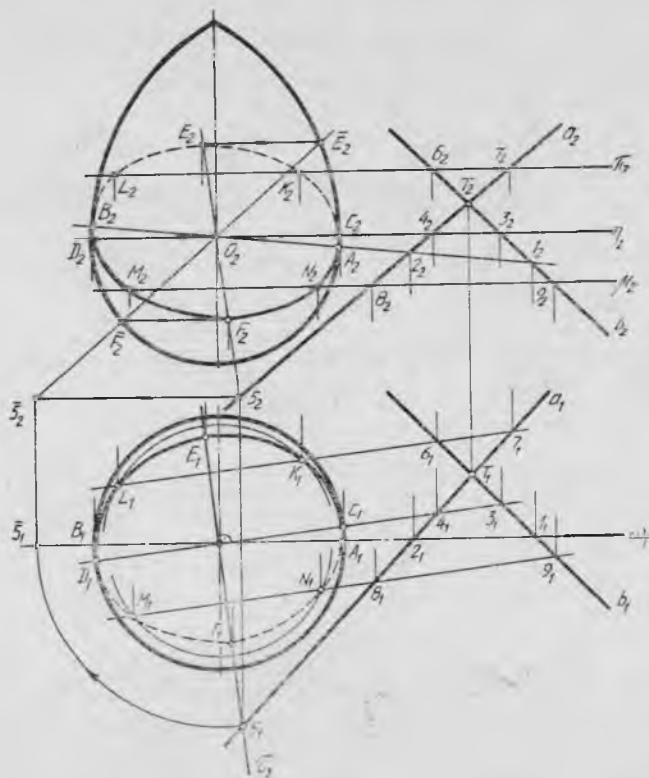
2. Кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами проекциялар текисликларини алмаштириш усулида топилади. Бунинг учун кесим юзасининг фронтал чизиғи ўтказилади ва янги координаталар ўқи x_1 ни j_2 га перпендикуляр қилиб ўтказилади.

3. Π_1 текислиги Π_4 га алмаштирилади. Шунда кесим юзаси тўғри чизиқ кўринишида Π_4 га проекцияланади.

4. Иккинчи янги координаталар ўқи x_2 кесим юзасининг Π_4 даги тасвирига параллел қилиб жойлаштирилади. Шунда кесим юзаси Π_5 га ўзининг ҳақиқий ўлчамида проекцияланади.

Мисол. Айланиш сирти (овоид) нинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиш чизиғи ясалсин (116-шакл).

Ечиш. 1. Сиртнинг бош меридиани орқали фронтал текислик изи ўтказилади ва унинг берилган текислик билан кесишиш чизиғининг фронтал проекцияси 1_22_2 сиртнинг фронтал контурини A_2, B_2 ларда кесиб ўтади. Бу нуқталар кесишиш чизиғини Π_2 да кўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратади.

116- шакл.

2. Сиртнинг экватори орқали горизонтал текислик изи η_2 ўтказилади ва унинг берилган текислик билан кесишиш чизигининг горизонтал проекцияси 3_14_1 сиртнинг горизонтал контурини C_1, D_1 нуқталарда кесади. Бу нуқталар кесишиш чизигини Π_1 да кўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратади.

3. Сирт ўқи орқали умумий вазиятдаги текисликнинг горизонтал чизиги 3_14_1 га горизонтал проекцияловчи текислик изи τ_1 перпендикуляр қилиб ўтказилади. Бу текислик сиртни унинг меридиани орқали, берилган текисликни эса энг катта оғма чизиги 05 ($0_15_1, 0_25_2$) орқали кесиб ўтади. Меридиан кесимнинг Π_2 даги проекциясини яшаш анча вақт талаб қилишини ҳисобга олган ҳолда уни ясамай, мазкур меридиан кесим бош меридиан билан қўшилгунча айлантрилади, яъни 0_15_1 ни x ўққа параллел бўлгунча айлантрилади. Шунда текисликнинг энг катта оғма чизиги сиртнинг меридиани каби, Π_2 га параллел вазиятни эгаллайди. Энг катта оғма чизикнинг янги вазияти 0_25_2 сиртнинг янги вазиятдаги бош меридианини E_2F_2 нуқталарда кесиб ўтади. Сўнгра бу нуқталардан x ўққа параллеллар чизиб, олдинги вазиятдаги энг катта оғма чизикқа қайтилади. Шунда кесишиш чизигининг энг юқори ва энг қуйи нуқталари

E_2 ва F_2 ҳосил бўлади. E_2, F_2 лар орқали O_1S_1 да E_1, F_1 лар аниқланади.

4. Сиртнинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиш чизигига оид яна бир нечта оралиқ нуқталарни топиш мақсадида сирт параллеллари орқали ўтказиладиган горизонтал текисликлардан фойдаланилади. Натижада кесишиш чизигининг нуқталарини ўзаро туташтиришда қулай ҳолат яратилади.

5. Барча топишган нуқталар ўзаро кўринадиган ва кўринмайдиган чизиқларга ажратиб, равои туташтирилади.

Мисол. Айланиш сиртининг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиш чизиги ва кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами топилсин (117-шакл). Бу масалани ечиш қулай бўлиши учун проекциялар текисликларини алмаштириш усули татбиқ қилиниши мумкин.

Ечиш. 1. Проекциялар текисликларини алмаштиришдан олдин, айланиш сиртининг бош меридиани орқали фронтал текислик ўтказилиб, Π_2 да кесишиш чизигини кўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратувчи нуқталарнинг проекциялари топилади. Сирт экватори орқали горизонтал текислик ўтказилиб, кесишиш чизигини Π_1 да кўринадиган ва

117-шакл.

кўринмайдиган қисмларга ажратувчи нуқталарнинг проекциялари аниқланади.

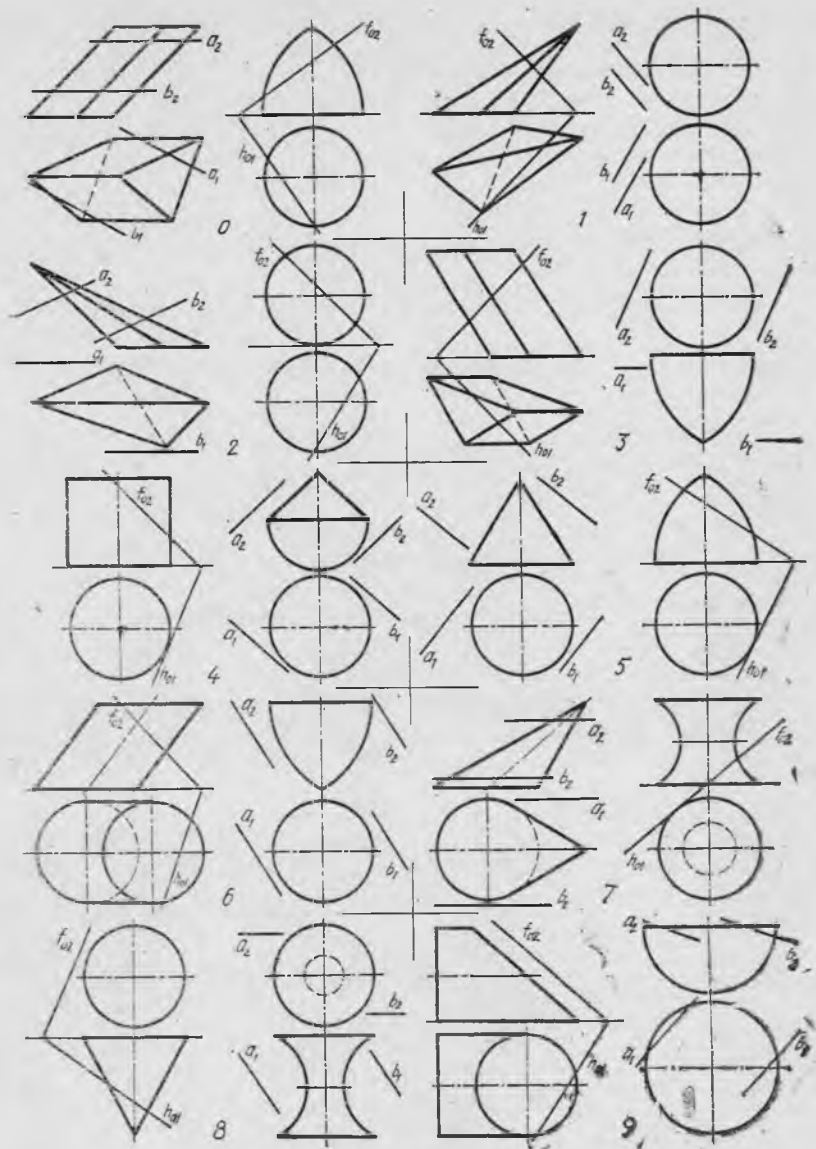
2. Проекциялар текислиги алмаштирилади. Бунинг учун янги координаталар ўқи x_1 текислик горизонтал чизигининг горизонтал проекцияси h_1 га перпендикуляр қилиб ўтказилади ва Π_2 текислиги Π_4 га алмаштирилади. Шунда масала сиртнинг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизигини аниқлашдаги ҳолга келади.

3. P_4 да айланиш сиртининг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиги аниқланади. Бунинг учун P_4 да тасвирланаётган сиртнинг бош меридиани билан текислик изи кесилаётган K_4, L_4 нуқталар белгиланади ва уларнинг P_1 даги горизонтал проекциялари x_1 ўққа параллел тарзда жойлашган меридианда топиллади. Шу нуқталарнинг P_2 даги фронтал проекцияларини аниқлашда K_1, L_1 дан проекцияларни боғловчи чизиқлар ўтказилади ва x_1 дан K_4, L_4 гача бўлган масофалар x дан ўлчаб

қўйилади. Барча топилган нуқталарни ўзаро туташтиришда улар орасида яна қўшимча нуқталар аниқлашга тўғри келса, сирт параллелларидан фойдаланган ҳолда оралиқ нуқталар топиллади.

4. Барча топилган нуқталарнинг бир ном-

119- шакл.

x_1 га перпендикуляр чизиқ ўтказилади ва P_2 текислиги P_4 га алмаштирилади.

2. Айланиш сирти билан биргаликда текисликнинг фронтал изини ҳам P_2 дан P_4 га олиб ўтиш учун f_{02} да ихтиёрий T_2 танлаб олинади ва унинг T_1 проекциясидан x_1 га перпендикуляр чизилади, x дан T_2 гача бўлган масофа x_1 дан улчаб қўйилади ва текислик горизонтал изининг x_1 билан кесишган нуқтаси ω_4 билан T_4 нуқта туташтирилади. Шунда умумий вазиятдаги текислик фронтал проекцияловчи вазиятга ўтади ва масала сиртнинг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиғини аниқлашдаги ҳолга келади.

3. Сиртнинг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиғи ясалади.

4. Кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами айлантириш усулида топилади.

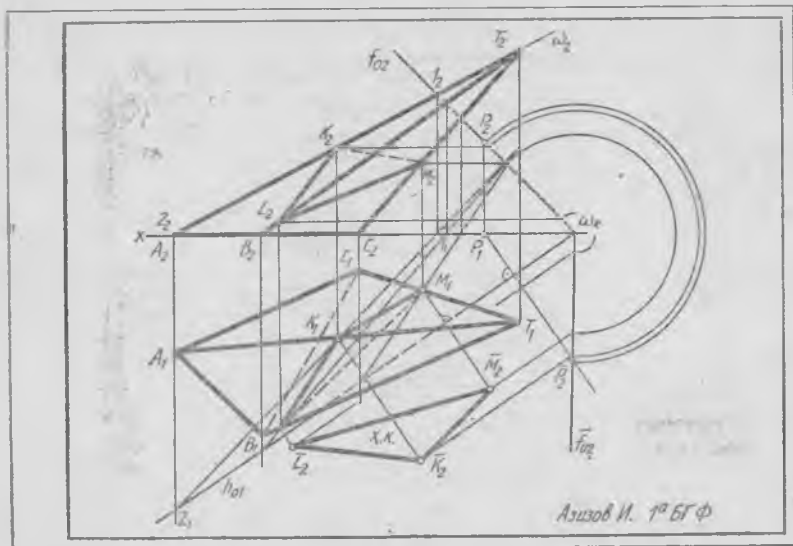
Савол ва машқлар

1. Сирт билан умумий вазиятдаги текисликнинг кесишиш чизиғини аниқлашда сиз учун қайси усул қулай?

2. Тўғри чизиқнинг сирт билан кесишиш нуқталарини аниқлашда умумий вазиятдаги текислик қандай ҳолларда татбиқ қилинади?

3. 119-шакл, 0—9 ларда берилган мисоллардан бирининг чизмаси кўчириб чизилсин ва берилган шартга кура ечилсин.

4-график ишнинг бешинчи ва олтинчи вазифалари. Сиртнинг умумий вазиятда берилган текислик билан кесишган чизиғи ва кесим юзасининг ҳақиқий катталиги топилсин.

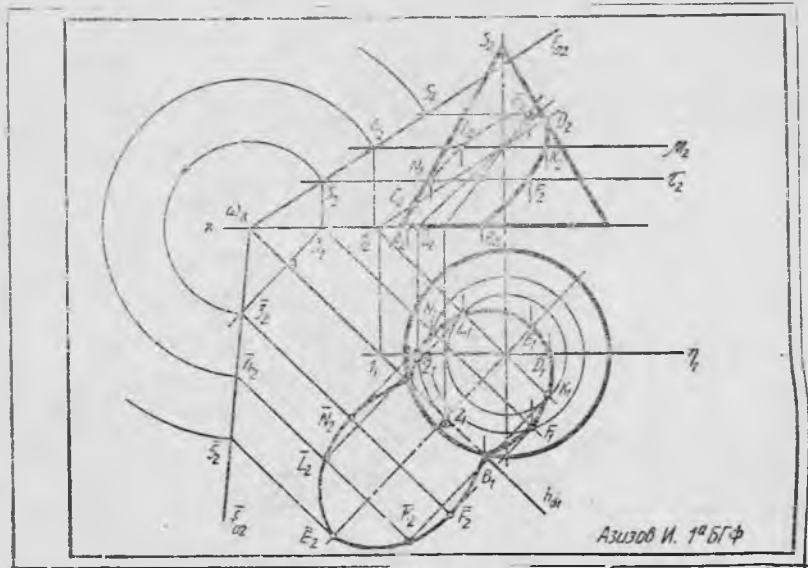
120- шакл.

1. Шартга мувофиқ, вазифанинг график шarti кўчириб чи-
зилади (120- шакл, а).

2. Сиртнинг қирралари тўғри чизиқлар деб қабул қилина-
ди ва уларнинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиш
нуқталари топилади. Масалан, AT қиррасининг фронтал проек-
цияси A_2T_2 орқали фронтал проекцияловчи текисликнинг ω_2 изи
ўтказилади ва бу текисликнинг умумий вазиятда берилган те-
кислик билан кесишиш чизиғи аниқланади. Кесишиш чизиғи-
нинг горизонтал проекцияси I_1I_2 билан сиртнинг A_1T_1 қирраси
кесишаётган жойда кесишиш чизиғига тегишли бирор нуқта-
нинг горизонтал проекцияси топилади. Проекцияларни боғлов-
чи чизиқ ёрдамида бу нуқтанинг фронтал проекцияси аниқ-
ланади. Шу тартибда пирамиданинг BT , CT қирраларининг
умумий вазиятдаги текислик билан кесишаётган нуқталари то-
пилади.

3. Барча топилган нуқталарнинг бир номли проекциялари
қўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратилган ҳолда
ўзаро туташтириб чиқилади.

4. Кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами жипслаштириш (уст-
ма-уст қўйиш) усулида топилади. Бунинг учун текисликнинг
фронтал изида ихтиёрий P нуқтанинг фронтал проекцияси P_2
танлаб олинади ва унинг горизонтал проекцияси P_1 орқали те-
кисликнинг горизонтал изи h_{01} га перпендикуляр чизиқ ўткази-
лади. Текислик изларининг x ўқдаги ўзаро кесишиш нуқтаси-
ни марказ қилиб, R радиусда ёй чизилади ва уни P_1 дан чи-
зилган перпендикуляр чизиқ билан кесиштирилади. ω_x билан
 $\overline{P_2}$ нуқта туташтирилади. Шунда ω текисликнинг фронтал f_{02}

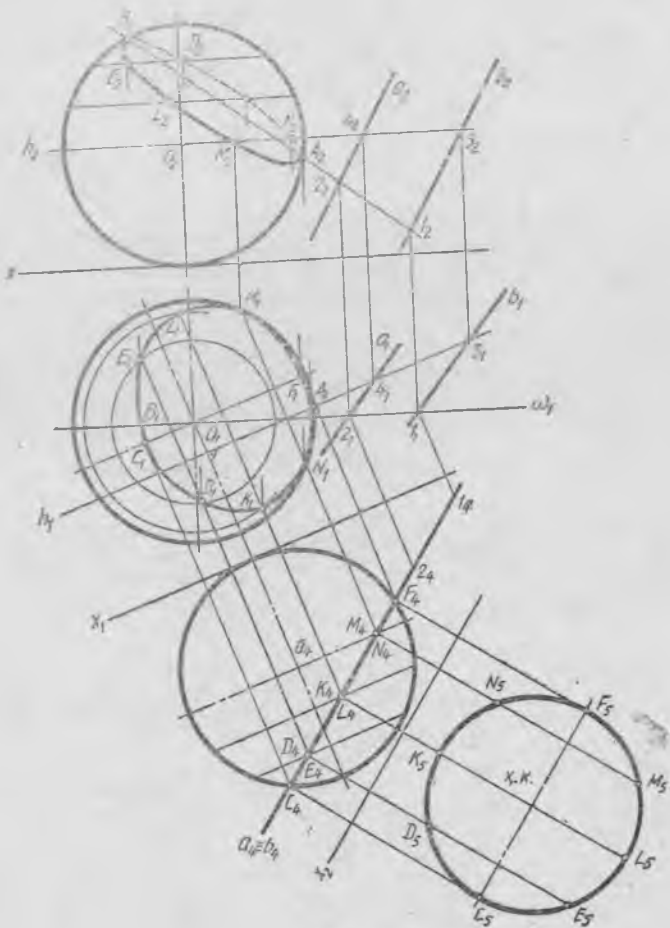
121- шакл.

изи Π_1 билан жипслашган бўлади. Сўнгра кесишиш чизиғининг фронтал проекцияси нуқталаридан x га параллел чизиқлар ўтказилиб, текисликнинг фронтал изи f_{02} билан кесиштирилади ва u нуқталар, чизмада кўрсатилгандек, $\overline{f_{02}}$ га олиб ўтилади. Бу олиб ўтилган нуқталардан текисликнинг горизонтал изи h_{01} га параллел чизиқлар, кесишиш чизиғи нуқталарининг горизонтал проекцияларидан текисликнинг горизонтал изи h_{01} га перпендикуляр чизиқлар ўтказилиб, улар ўзаро кесиштирилади. Шунда кесим юзасининг Π_1 текисликка жипслаштирилган вазияти, яъни кесим юзасининг ҳақиқий ўлчами ҳосил бўлади (120-шакл, б).

121-шаклда тўртинчи график ишнинг бешинчи вазифасини ишлашга доир мисол келтирилган.

Тўртинчи график ишнинг олтинчи вазифасига оид график шарт кўчириб чизилгандан кейин, бу масалани проекциялар те-

122- шакл.

кисликларини алмаштириш усулида ечишга ўтилади. Проекциялар текисликларини алмаштиришдан олдин айланиш сиртининг бош меридиани орқали фронтал текислик ўтказилади ва унинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиш чизиғи аниқланади. Текисликларнинг ўзаро кесишиш чизиғи сиртнинг бош меридианини кесиб, кесишиш чизиғининг Π_2 да кўринмайдиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратувчи нуқталарини аниқланади.

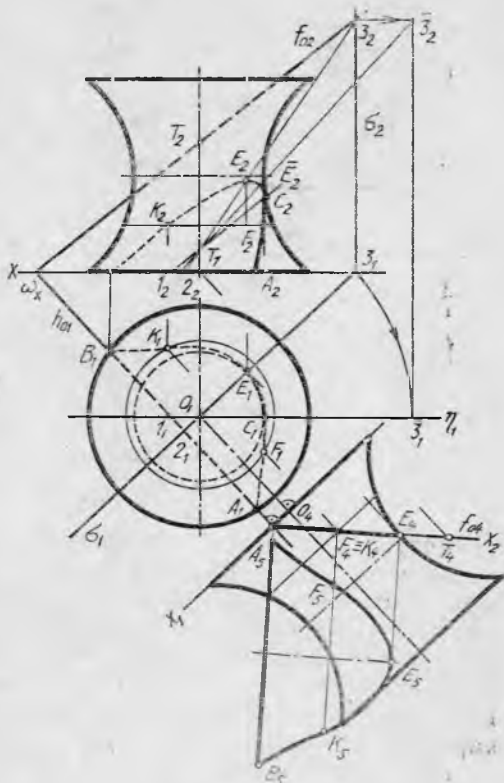
Сўнгра проекциялар текисликларини алмаштириш учун текисликнинг горизонтал чизиғи h (h_1, h_2) ўтказилади ва унинг горизонтал проекцияси h_1 га перпендикуляр тарзда x_1 ўқ ўтказилади. Айланиш сиртининг маркази O_1 дан x_1 га перпендикуляр чизиқ ўтказиш орқали Π_2 текислик Π_4 га алмаштирилади. Шунда умумий вазиятдаги текислик проекцияловчи вазиятни эгаллайди ва масаланинг шarti сиртнинг проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиғини аниқлашга тўғри келади. Сиртнинг фронтал проекцияловчи текислик билан кесишиш чизиғини Π_1 да ясалгандан кейин, сирт параллелларидан фойдаланиб, у Π_2 га кўчириб ўтилади. Сиртдаги кесишиш чизиғининг горизонтал проекцияси аниқ кўринади, ammo унинг фронтал проекциясида кўринмайдиган қисми бўлиб, уларни ажратадиган нуқталар олдинроқ аниқлаб олинган эди.

Кесим юзасининг ҳақиқий ўлчамини проекциялар текисликларини алмаштириш усулида топиш қулайроқ ҳисобланади (122- шакл).

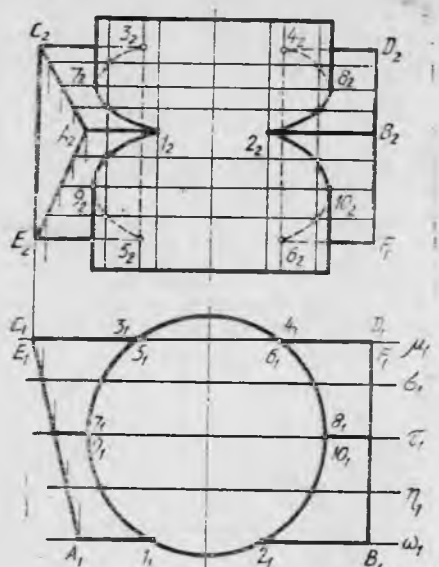
Тўртинчи график ишнинг олтинчи вазифасига тегишли қўшимча масалаларни ечишга оид намуналар 123-шаклда тасвирланган.

7. СИРТЛАРНИНГ ЎЗАРО КЕСИШИШ ЧИЗИҒИНИ АНИҚЛАШ

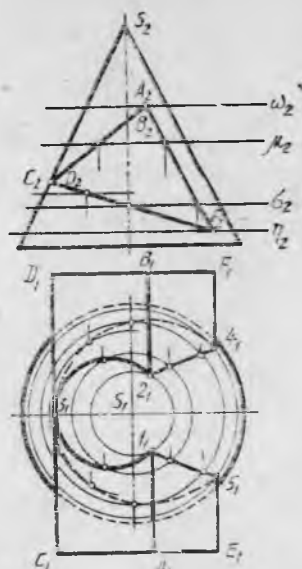
Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғи ҳар иккала сиртга тегишли бўлиб, уни яшаш учун кесишиш чизиғи нуқталарининг

123- шакл.

124- шакл.

125- шакл.

геометрик ўрнилари ёрдамчи кесувчи текислик (сирт)лар орқали аниқланади. Ёрдамчи кесувчи сирт сифатида текислик, сфера, цилиндр, конус кабилар олиниши мумкин. Сиртларнинг тури ва уларнинг ўзаро жойлашишига қараб, ёрдамчи кесиб ўтувчи текислик ёки сиртларни ўтказиш усули танланади. Ёрдамчи кесувчи текислик (сирт)лардан шундай фойдаланиш керакки, улар сиртларнинг энг қулай чизиқ (ясовчи, параллел)ларини кесиб ўтсин.

124- шаклда горизонтал проекцияловчи цилиндр ва горизонтал призма тасвирланган. Уларнинг ўзаро кесишиш чизигини топиш призма ён қирраларининг цилиндр билан кесишиш нуқталарини аниқлашдан бошланади. Бунда цилиндр горизонтал проекцияловчи вазиятда тасвирлангани учун сиртларнинг ўзаро кесишиш чизигининг горизонтал проекцияси цилиндрнинг проекцияси билан қўшилиб қолади. Шунинг учун кесишиш чизигининг фронтал проекцияси ясалади.

1. Призманинг горизонтал A_1B_1 қирраси орқали фронтал текислик ўтказилади. Бу текислик цилиндрни иккита ясовчиси орқали кесиб ўтади. Бу ясовчилар призманинг P_2 даги A_2B_2 қиррасини $I_2, 2_2$ нуқталарда кесади.

2. Шу тартибда призманинг қолган қирраларининг цилиндр билан кесишиш нуқталари аниқланади.

3. Кесишиш чизигининг кўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратадиган нуқталарини аниқлаш мақсадида, цилиндр маркази орқали бош меридиан текислик ўтказилади. Шунда цилиндрнинг фронтал контурини ифода қилаётган икки четки ясовчиларида излаётган нуқталар топилади.

4. Барча топилган нуқталар кетма-кет ўзаро туташтириб чиқилади. Шунда сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғи ясаллади.

Призма сирти цилиндрга бир томонидан кириб, иккинчи томонидан чиқиб кетаётганлиги учун иккита кесишиш чизиғи ҳосил бўлмоқда. Улардан бири кириш, иккинчиси чиқиш чизиғи дейилади.

Мисол. Фронтал проекцияловчи призманинг конус билан кесишиш чизиғи ясалсин (125- шакл).

Ечиш. 1. Призманинг битта қирраси конуснинг четки ясовчисига урилиб ўтаётганлиги учун мазкур урилиш нуқтасининг горизонтал проекцияси топилади.

2. Призманинг P_2 даги A_2B_2 қирраси орқали горизонтал текислик ўтказилади. Бу текислик конуснинг параллеллини кесиб ўтади ва унинг горизонтал проекцияси (айлана) билан A_1B_1 нинг кесишаётган жойларида кесишиш нуқталарининг горизонтал проекциялари белгиланади.

4. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғи нуқталарини туташтириш осон бўлиши учун призма қирралари оралиғида бир нечта ясловчилар танлаб олинади ва уларнинг конус билан кесишиш нуқталари топилади.

5. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғига оид барча топилган нуқталар кетма-кет туташтириб чиқилади. Бу ерда призманинг битта қирраси конусга урилиб ўтганлиги учун сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғи яхлит тасвирланади.

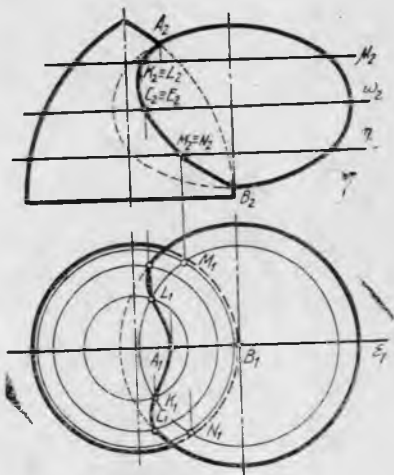
Ўзаро кесишувчи сиртларнинг иккаласи ҳам айланиш сиртлари бўлса, у ҳолда уларнинг параллелларини кесиб ўтувчи текисликлардан фойдаланилади.

Мисол. Айланиш сиртларининг ўзаро кесишиш чизиғи ясалсин (126- шакл).

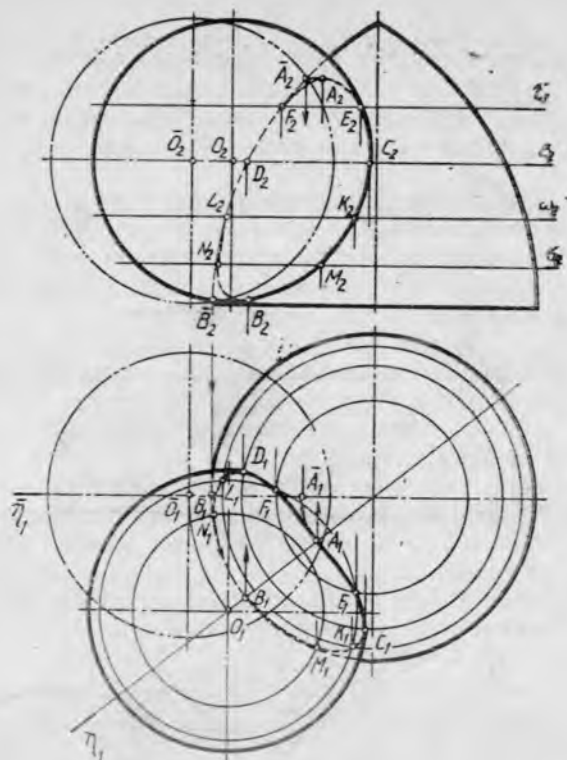
Ечиш. 1. Айланиш сиртларининг бош меридианларини кесиб ўтувчи фронтал текислик ёрдамида A ва B нуқталарнинг проекциялари топилади.

2. Кесишиш чизиғини P_1 да кўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратадиган нуқталар айланиш сиртининг экватори орқали ўтказилган горизонтал текислик ёрдамида топилади.

3. A_2 ва B_2 нуқталар оралиғида сирт параллелларини кесиб ўтадиган горизонтал текисликлар ўтказилади. Масалан, ω_2 текислик ёрдамида ҳосил бўлган сирт параллеллари ўзаро кесишиб, кесишиш чизиғига оид иккита нуқтани аниқлайди. Шу тар-

126- шакл.

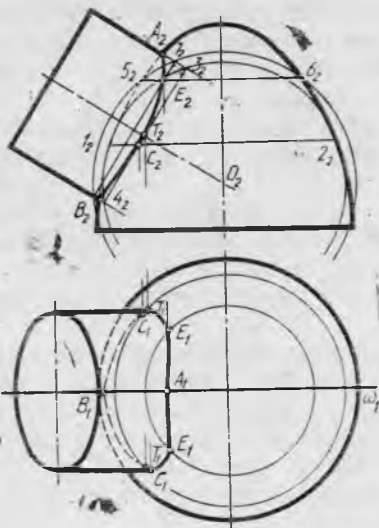
127- шакл.

тибда кесишиш чизигига тааллуқли яна бир нечта нуқталарни топиш мумкин.

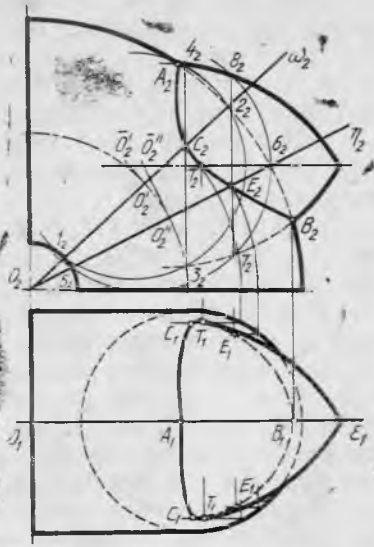
4. Барча топилган нуқталар ўзаро туташтирилади. Кесишиш чизигининг фронтал проекцияси фронтал проекцияловчи цилиндрсимон сиртда ётганлиги учун битта эгри чизиқда тасвирланади.

Айланиш сиртларининг бош меридианлари битта фронтал текисликда ётмаса (127- шакл), кесишиш чизигининг энг юқори ва энг қуйи нуқталарини топиш учун уларнинг ўқлари орқали утаётган горизонтал проекцияловчи η_1 текислик Π_2 текисликка параллел бўлгунча айланттирилади. Шунда айланиш параболоид сирти ўз ўрнидан қўзғалмайди. Сфера сирти эса янги вазиятни эгаллайди. Сферанинг янги вазияти икки нуқтали ичгичка чизиқда кўрсатилган. Шунда иккала айланиш сиртларининг бош меридианлари битта фронтал текисликда ётади.

Сферанинг янги вазияти иккинчи айланиш сиртининг бош меридианини $\bar{A}_2$ ва $\bar{B}_2$ нуқталарда кесади. $\bar{A}_2$, $\bar{B}_2$ лардан проекцияларни боғловчи чизиқлар ўтказиб, Π_1 да $\bar{A}_1$ ва $\bar{B}_1$ нуқталар топилади. Сўнгра улар орқасига айланттирилиб, η_1 текис-

13-шакл.

129-шакл.

лик изида A_1 ва B_1 лар ўрни аниқланади. A_1, B_1 лар орқали A_2, B_2 лар сатҳида A_2, B_2 лар белгиланади.

Кесишиш чизиғига оид яна бир қанча нуқталар A_2 ва B_2 лар оралиғида ўтказилган горизонтал текисликлар ёрдамида топилади. Сиртларнинг кесишиш чизиғининг кўринмас қисми сфера экватори орқали ўтган горизонтал текисликнинг остида ётади.

Айланиш сиртларининг ўқлари мазкур сиртларнинг бош меридианлари текислиги орқали ўтувчи битта текисликда ўзаро кесишса, уларнинг ўзаро кесишиш чизиғини ясаш учун кесувчи сирт сифатида катта ва кичик сфералардан фойдаланилади.

Мисол. Ўқлари $O(O_1O_2)$ нуқтада кесишаётган айланиш сиртларининг ўзаро кесишиш чизиғи проекциялари ясалсин (128-шакл).

Ечиш. 1. Бош меридиан текислиги ёрдамида кесишиш чизиғининг энг юқори $A(A_1, A_2)$ ва энг қуйи $B(B_1, B_2)$ нуқталари аниқланади.

2. Сиртларнинг ўқлари кесишаётган O_2 ни марказ қилиб олиб, энг кичик сфера ўтказилади. Бу сфера сиртлардан бирига уринма, иккинчисини кесадиган бўлиши керак. Бу мисолда энг кичик сфера айланиш сиртига уриниб, цилиндрни 3_2A_2 параллел орқали кесади. I_22_2 ва 3_2A_2 параллеллар C_2 да ўзаро кесишади. C_1 нуқта айланиш сиртининг параллели ёрдамида топилади. Бунинг учун айланиш сиртининг I_12_1 горизонтал проекцияси (айлана) чизилади ва унда C_1 икки жойда белгиланади.

3. O_2 орқали A_2 дан ташқарига чиқмайдиган радиусда энг катта сфера чизилади. Бу сфера айланиш сиртини $5_2 6_2$, цилиндр сиртини $7_2 8_2$ параллеллар орқали кесиб ўтади. U_3 навбатига, бу параллеллар E_2 да ўзаро кесишади. E_1 нуқта вертикал ўқли сирт параллели ёрдамида топилади.

4. Шу тартибда энг кичик ва катта сфералар ораллигида яна бир нечта сфера ўтказилса, кесишиш чизигига оид қўшимча нуқталар топилади.

5. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизигига оид керакли барча нуқталар аниқлангандан кейин, кесишиш чизигининг нуқталари P_2 да туташтирилади. Шунда кесишиш чизигини P_1 да кўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратадиган нуқталарнинг (T_2) ўрни аниқланади.

Айланиш сиртларидан бири тор (лот. *torus* — қавариқ ҳалқа) бўлса, уларнинг ўқлари ўзаро кесишмай, балки айқаш бўлиши мумкин. У вақтда кесувчи сфералар марказлари проекцияловчи текисликлар ёрдамида аниқланади ва бу усул *марказлари силжиб борувчи сфералар усули* дейилади.

Мисол. Торнинг бир қисми ва айланиш сиртининг ўзаро кесишиш чизиги аниқлансин (129-шакл).

1. Айланиш сиртларининг бош меридианлари орқали ўтказилган фронтал текислик ёрдамида кесишиш чизигининг энг юқори $A(A_1, A_2)$ ва энг қуйи $B(B_1, B_2)$ нуқталари топилади.

2. Тор маркази орқали A_2, B_2 нуқталар ораллигида фронтал проекцияловчи ω_2, η_2 текисликлар ўтказилади. Бу текисликларнинг тор билан кесишаётган меридиан кесими (айлана) сфера билан торнинг кесишган чизиги деб қабул қилинади ва сфера маркази ахтарилади. Бунинг учун ω_2 текисликнинг тор билан кесишиш чизиги $I_2 2_2$ нинг маркази O_2 дан $I_2 2_2$ га перпендикуляр (торнинг ўқ чизиқ кўринишидаги параллелига уринма) ўтказилади. Бу перпендикуляр чизиқ айланиш сиртининг ўқини

нуқтада кесади. O нуқта сферанинг изланаётган маркази ҳисобланади ва у орқали $I_2, 2_2$ нуқталардан ўтувчи сфера чизилади. Сфера айланиш сиртини $3_2 4_2$ параллели орқали кесиб ўтади. Натижада торнинг $I_2 2_2$ ва айланиш сиртининг $3_2 4_2$ чизиқлари ўзаро кесишиб, кесишиш чизигига оид C_2 ни ҳосил қилади. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизигига оид E_2 ни ҳам C_2 каби топиш мумкин.

3. C_2 ва E_2 нуқталарнинг горизонтал проекциялари тор сиртининг параллеллари ёрдамида аниқланади. A_2, C_2, E_2 ва B_2 лар ўзаро туташтирилганда мазкур кесишиш чизиги айланиш ўқини T_2 нуқтада кесади. T_2 нуқтанинг горизонтал проекцияси (T_1) кесишиш чизигини кўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратади.

4. Кесишиш чизигига оид топилган барча нуқталарнинг бир номли проекциялари ўзаро туташтирилади.

Ўзаро кесишаётган сиртлар умумий вазиятда тасвирланган бўлса, уларнинг кесишиш чизигини аниқлашда умумий вазиятдаги текисликлардан фойдаланилади.

Мисол. Умумий вазиятдаги конусларнинг ўзаро кесишиш чизиғи аниқлансин (130- шакл, а, б).

Ечиш. Дастлаб конусларнинг ўзаро кесишиш чизиғининг яққол тасвирда ясалиши билан танишиб чиқамиз (130- шакл, а). Бунинг учун сиртларнинг S ва T учлари орқали тўғри чизиқ ўтказилади ва унинг конуслар асоси текислигидаги изи H аниқланади. H нуқта орқали конуслар асосларини кесиб ўтувчи чизиқлар учун ST чизиқ бир нечта ўзаро кесишувчи чизиқлардаги текисликлар учун умумий томон ёки бир нечта текисликларнинг ўзаро кесишиш чизиғи ҳисобланади. Бундай текисликлар, албатта, конусларни ясовчилари орқали кесиб ўтади.

Дастлаб конуслардан бирининг асосига уринма, иккинчисини эса кесадиган текислик изи ўтказилади. Шунда сиртлар ўзаро қандай кесишиши аниқланади. Бизнинг мисолда T учли конус S учли конуснинг бир томонидан кириб, иккинчи томонидан чиқиб турар экан. T учли конусга уриниб ўтаётган текислик изи тун 1 ва 2 нуқталарда, S учли конусни эса 3 , 4 ва 5 , 6 нуқталарда кесиб ўтади. $1T$ ва $3S$, $4S$ ясовчилар ўзаро кесишиб, A ва B нуқталарни ҳосил қилади. C ва E нуқталар $2T$ ва $5S$, $6S$ ясовчиларнинг ўзаро кесишишидан топилади. Иккала конус асосларини кесиб ўтадиган текислик изи ўтказилса, ҳосил бўлган сирт ясовчилари ўзаро кесишиб, кесишиш чизиғига оид тўртта нуқта аниқланади. Бу ерда кесишиш чизиқлари иккита мустақил, яъни кириш ва чиқиш чизиқларига эга бўлгани учун уларнинг нуқталарини туташтиришда алоҳида-алоҳида иккита кесишиш чизиғи ҳосил бўлишига аҳамият берилади.

Энди шу мисолнинг эпюрода ечилиши билан танишиб чиқамиз (130- шакл, б).

1. Конуслар учларининг горизонтал S_1 , T_1 ва фронтал S_2T_2 проекцияларини туташтирувчи чизиқ проекциялари ўтказилади ва унинг горизонтал изи H_1 топилади. H_1 дан T учли конус асосига уринма текисликлар ўтказилади. Шунда 1_1T_1 ва 3_1S_1 , 4_1S_1 ясовчилари ўзаро кесишиб, A_1 ни ҳосил қилади. 1_2T_2 ва 3_2S_2 , 4_2S_2 ларнинг ўзаро кесишиш жойида A_2 аниқланади. 2_1T_1 ва 5_1S_1 , 6_1S_1 лар кесишишидан B_1 , 2_2T_2 ва 5_2S_2 , 6_2S_2 лар ўзаро кесишиб, B_2 ни ҳосил қилади. A_1 ва A_2 , B_1 ва B_2 лар тўғри топилганлигини текшириш мақсадида проекцияларни боғловчи чизиқлар ўтказилади.

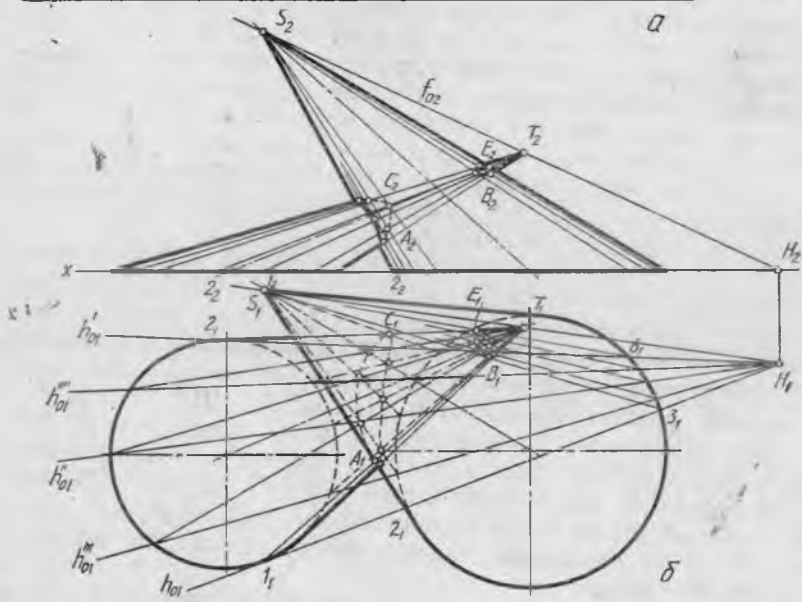
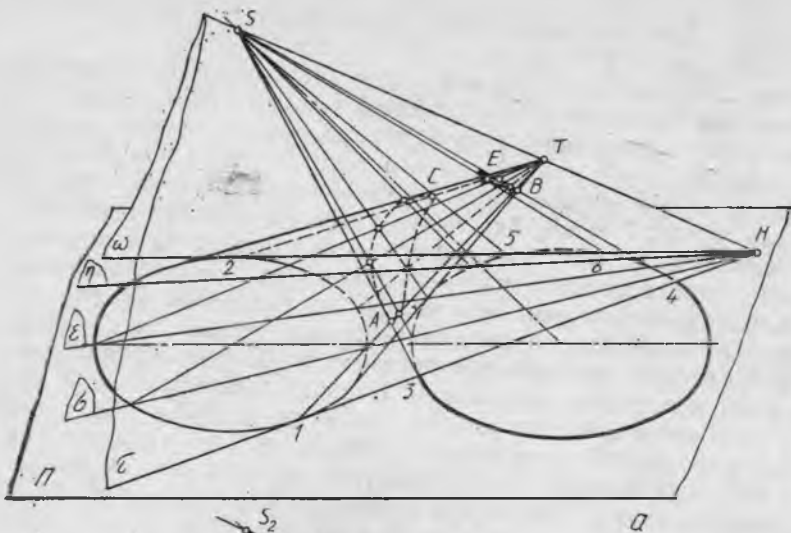
2. Ҳар иккала конус асосларини кесиб ўтадиган текислик изи T учли конус асосини 7_1 , 8_1 , S учли конусни 9_1 , 10_1 нуқталарда кесади. Ўз навбатида, 7_1T_1 , 8_1T_1 ва 9_1S_1 , 10_1S_1 ясовчилар ўзаро кесишиб, F_1 , G_1 , K_1 , L_1 нуқталарни ҳосил қилади.

3. Шу тартибда яна бир нечта керакли нуқталар топилиши мумкин.

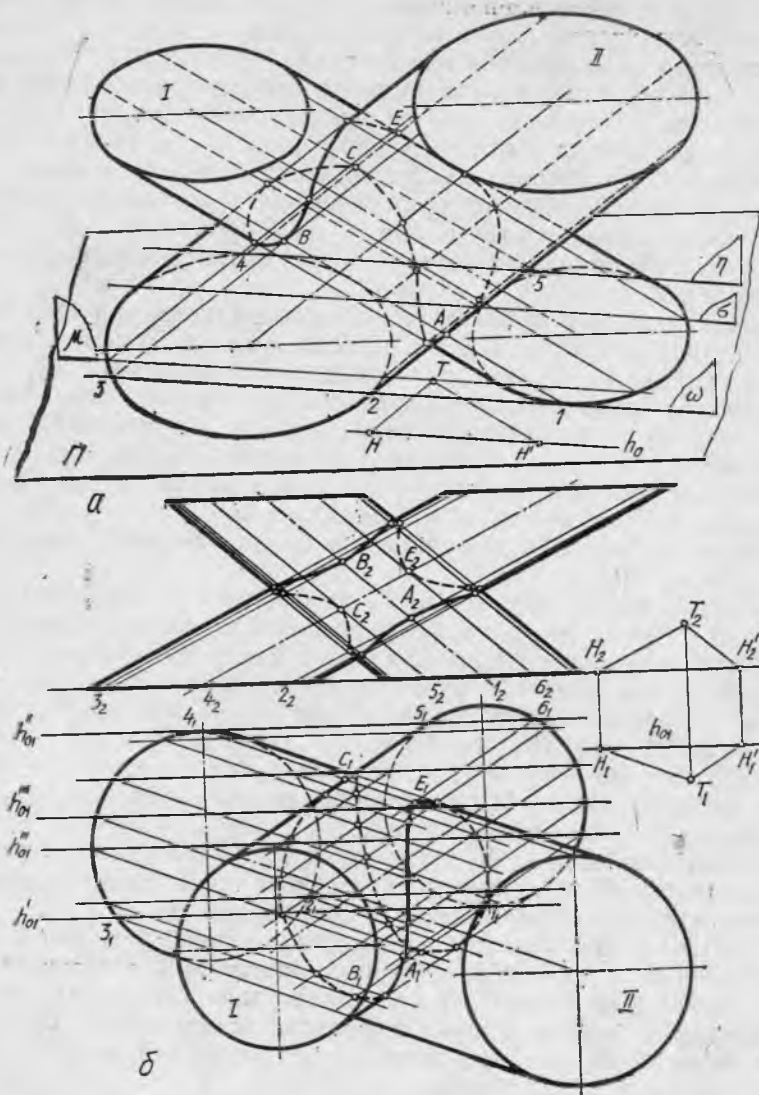
4. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиқларини кўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратадиган нуқталарни аниқлаш учун, сирт контурларини ифода қилаётган ясовчилар орқали текислик излари ўтказилади.

5. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиқларига оид барча нуқ-

130- шакл.

131-шакл.

талар топилгандан кейин, бир номли нуқталар ўзаро тугаштирилади.

Мисол. Асослари битта текисликда ётувчи умумий вазиятдаги иккита цилиндрнинг ўзаро кесишиш чизиғи аниқлансин (131-шакл, а, б).

Ечиш. Бу мисол дастлаб яққол тасвирда ечиб кўрилади (131-шакл, а). Фазода T нуқта танлаб олинади ва у орқали ци-

линдр ясовчиларига параллел тарзда тўғри чизиқлар ўтказилади. Бу тўғри чизиқларнинг цилиндр асосидаги излари топилади ва улар ўзаро туташтирилса, кесишиш чизиғида ифода қилинаётган текисликнинг изи h_0 ҳосил бўлади. Шу текисликнинг изига параллел тарзда цилиндр асосларидан бирини кесиб ўтувчи, иккинчисига эса уринма бўлган текислик излари ўтказилади. Шунда сиртлар ўзаро қандай кесишаётганлиги аниқланади. Бу мисолда иккита цилиндр бир-бирини кесиб ўтмоқда. 1 ва 2, 3 нуқталар орқали кесилган ясовчилар ўзаро A ва B нуқталарни ҳосил қилади. C ва E нуқталар эса, 4 ва 5, 6 нуқталар орқали ўтаётган ясовчиларнинг ўзаро кесишишидан ҳосил бўлган.

Шу тартибда яна битта текислик изи ўтказилади ва унинг цилиндрлар асосларини кесишишидан ҳосил бўлган нуқталардан сиртларнинг ясовчилари чизилади. Ўз навбатида, бу сирт ясовчилари ўзаро кесишиб, сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғига мансуб тўртта нуқтани ҳосил қилади. Сиртларнинг кесишиш чизиғига оид нуқталарнинг барчасини туташтиришда улар ораларида яна қўшимча нуқталар топиш керак бўлса, улар юқорида баён қилинган усулда аниқланади.

Энди шу мисолни эпюрда ечиш билан танишиб чиқайлик (131- шакл, б).

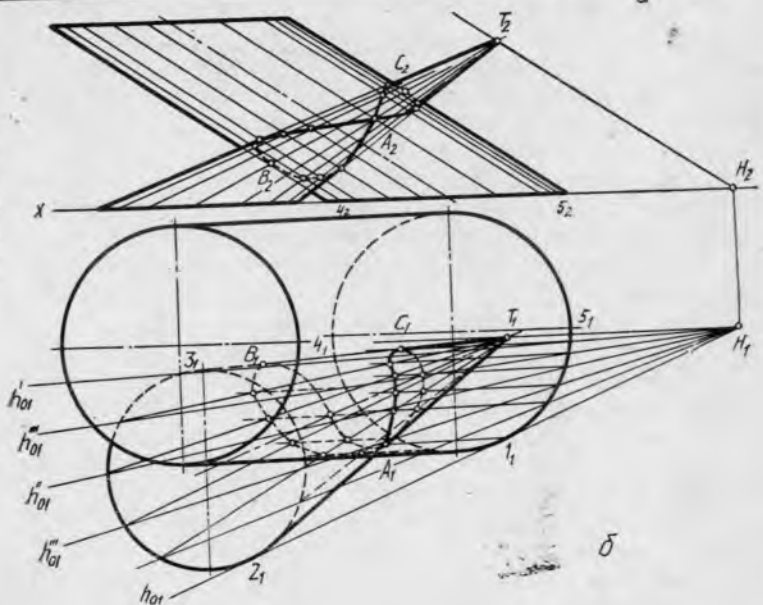
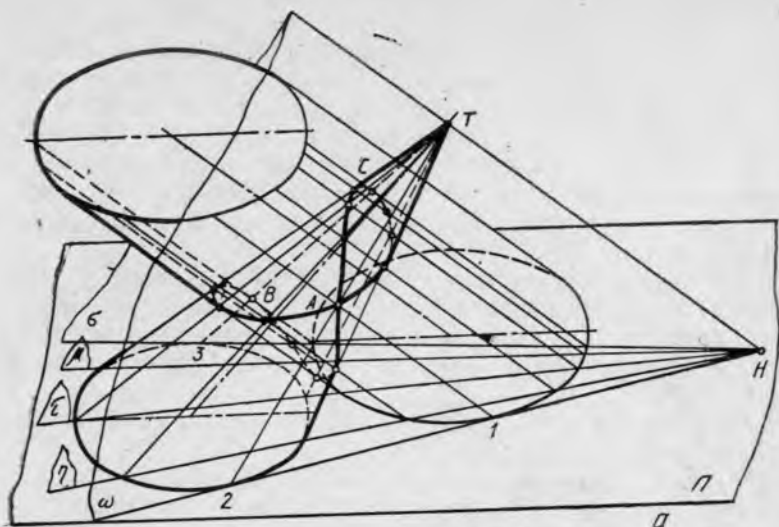
1. T нуқтанинг горизонтал T_1 ва фронтал T_2 проекциялари танлаб олингандан кейин, улардан цилиндр ясовчиларининг горизонтал ва фронтал проекцияларига параллел чизиқлар ўтказилади ҳамда уларнинг цилиндрлар асослари текислиги Π_1 даги излари (H_1 ва H_1') аниқланади. H_1 ва H_1' лар ўзаро туташтирилиб, текислик изи h_{01} ҳосил қилинади.

2. I цилиндр асосига I_1 нуқта орқали уринма қилиб ўтказилган текислик изи h_{01} II цилиндрнинг асосини 2_1 ва 3_1 нуқталарда кесиб ўтмоқда. Бу нуқталардан ўтказилган сирт ясовчилари ўзаро кесишиб, A_1 ва B_1 нуқталарни ҳосил қилади. Уларнинг Π_2 даги проекциялари мазкур ясовчиларнинг фронтал проекцияларининг ўзаро кесишишидан ҳосил қилинади.

3. II цилиндрнинг асосига 4_1 нуқтада уришиб ўтаётган текислик изи I цилиндрнинг 5_1 ва 6_1 нуқталар орқали ўтаётган ясовчиларини кесиб ўтпти. Бу ясовчилар ўзаро кесишиб, C_1 ва E_1 нуқталарни беради. Уларнинг фронтал проекциялари C_2 ва E_2 лар 4_2 ва 5_2 , 6_2 нуқталар орқали ўтаётган ясовчиларнинг ўзаро кесишишидан ҳосил бўлади.

4. I цилиндрнинг асосига уришиб ўтаётган четки ясовчилар сиртнинг горизонтал контурини ташкил қилади ва улар орқали ўтказилган текислик изи ёрдамида қўшимча кесишиш чизиғи нуқталари топилади. Шу тартибда II цилиндрнинг контурини ифода қиладиган ясовчилар орқали ҳам текислик излари ўтказилса, яна қўшимча нуқталар аниқланиши мумкин.

5. Барча топилган нуқталарнинг бир номли проекциялари кетма-кет раван туташтирилса, кесишиш чизиғининг проекциялари ясалди.

132-шакл.

Мисол. Асослари битта текислик (Π_1) да ётган умумий вазиятдаги конус ва цилиндрнинг ўзаро кесишиш чизиғи ясалсин (132-шакл, а, б).

Ечиш. Бу мисолнинг ечилишини яққол тасвирда кўриб чиқайлик (132-шакл, а). Конус учи T нуқта орқали цилиндр ясовчиларига параллел тарзда гўғри чизиқ ўтказилади ва унинг Π даги изи H топилади. H нуқтадан сирт асосларидан бирига

уриниб, иккинчисини кесадиган текислик изи ўтказилса, сиртларнинг ўзаро қандай кесишаётганлиги аниқланади. Бизнинг мисолда иккала сирт битта нуқтада кесишар экан. Чунки H нуқтадан ўтказилган текислик изи ҳар иккала сирт асосига уриниб ўтмоқда. Шунда битта кесишиш нуқтаси A ҳосил бўлади. Конус асосига уриниб ўтаётган текислик изи цилиндрнинг асосини иккита нуқтада кесиб ўтмоқда. Натижада бу нуқталар орқали чизилган ясовчилар ўзаро кесишиб, B , C нуқталарни аниқламоқда.

Иккала сирт асосларини кесиб ўтаётган текислик ёрдамида яна тўртта кесишиш чизиғига доир нуқталар топилади. Шу тартибда керакли нуқталарни исталганча топish мумкин. Пировардида барча топилган нуқталар кетма-кет раван туташтирилади.

Энди шу мисолни эпюлда ечиш билан танишиб чиқайлик (132-шакл, б).

1. T_1 ва T_2 лар орқали цилиндр ясовчиларининг проекцияларига параллел тарзда тўғри чизиқ проекциялари ўтказилади ва унинг P_1 даги изи H_1 топилади. H_1 дан иккала сирт асосларига уриниб ўтадиган текислик изи h_{01} ўтказилади. Текислик изининг уриниб ўтган 1_1 ва 2_1 нуқталаридан сирт ясовчилари чизилса, улар ўзаро кесишиб A_1 нуқтани ҳосил қилади. A_2 мазкур ясовчиларининг P_2 даги проекцияларининг ўзаро кесишишидан аниқланади.

2. H_1 дан конус асосига уринтириб ўтказилган текислик изи h_{01}' цилиндр асосини 4_1 ва 5_1 нуқталарда кесади. Ўз навбатида, бу нуқталардан ўтказилган сирт ясовчилари ўзаро кесишиб, B_1 ва C_1 нуқталарни ҳосил қилади. Бу нуқталарнинг фронтал проекциялари P_2 даги 3_2 , 4_2 , 5_2 нуқталар орқали ўтувчи ясовчиларнинг ўзаро кесишишидан топилади.

3. Сиртларнинг горизонтал контурларини ифода қилаётган сирт ясовчилари орқали ўтказилган текислик излари ёрдамида бир нечта кесишиш чизиғига онд нуқталар топилади.

4. Барча топилган нуқталарнинг бир номли проекциялари кетма-кет ўзаро туташтириб чиқилса, кесишиш чизиғининг проекциялари ҳосил бўлади. Бу ерда сиртларнинг кесишиш чизиғи саккиз рақамга ўхшаш эгри чизиқдан иборат бўлади. Чунки сиртлар ўзаро битта нуқтада уриниб кесишади.

Умумий вазиятдаги ўзаро кесишаётган сиртлар қиррали бўлса, уларнинг кесишиш чизиғи синиқ, сиртлардан бири эгри бўлса, иккинчи сирт қирраларида синиб, эгри чизиқлар ҳосил қилади.

8. СИРТЛАРНИ ТЕКИСЛИККА ЁЙИШ

Сиртлар асосан икки турга бўлинади. Бири чизиқли ёйилувчи, иккинчиси чизиқли ёйилмайдиган сиртлар. Чизиқли ёйилувчи сиртларга, асосан, конус ва цилиндр сиртлари киради. Тўғри чизиқли ёйилувчи сирт текис элементлардан ташкил топ-

ган бўлиб, уни текисликда ғижим қилмасдан ва йиртмасдан бе-
малол ёйиш мумкин. Тўғри чизиқли ёйилувчи сиртлардан улар-
ни ҳосил қилувчи текис элементлар сони чекланмаган бўлади.
Кўпёқларда эса уларни ташкил қилувчи текис элементлар со-
ни чекланган бўлади. Баъзи ҳолларда чизиқли ёйилмайдиган
сиртларни юпқа материаллардан ясашга тўғри келади. Шунда
олдин унинг тахминий ёйилмаси ясаб олинади ва айрим қисм-
ларини эгиш, чўзиш, сиқиш йўли билан ўз ҳолига яқинлашти-
рилади.

Тўғри чизиқли ёйилувчи сиртлар *торслар* деб ҳам аталиб,
уларни текисликка ёйишда асосан иккита усул қўлланилади:
а) учбурчак (триангуляция усули); *б)* нормал кесим усули. Би-
ринчи усулда конус, иккинчи усулда цилиндр сиртини текис-
ликка ёйишдан фойдаланилади.

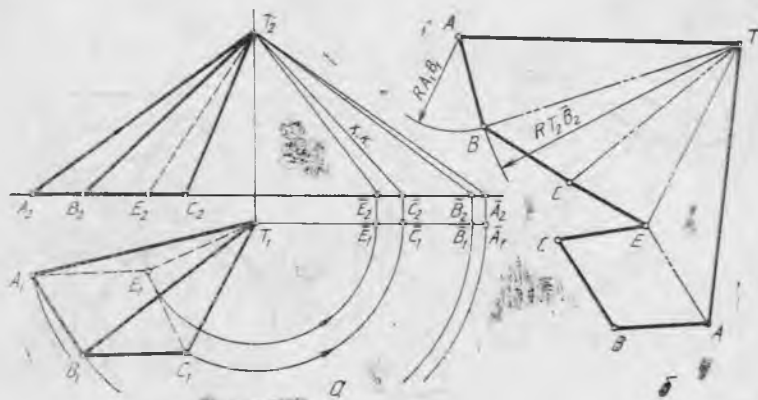
1. Учбурчак усули. Бу усулдан умумий вазиятдаги конус
сиртларини текисликка ёйишда фойдаланилади. Чунки конус-
нинг иккита энг яқин ясовчиси учбурчак ҳосил қилади. Бунга
мисол қилиб пирамида олинса, унинг ён ёқлари учбурчаклар-
дан ташкил топганлиги кўринади.

Мисол. Умумий вазиятдаги пирамида сирти текисликка
ёйилсин (133-шакл, *а*).

Ечиш. 1. Пирамиданинг сиртини текисликка ёйишдан олдин
ундаги қирраларнинг ҳақиқий узунликлари айлантириш усули-
да аниқлаб олинади.

2. AT қиррасининг ҳақиқий узунлиги A_2T_2 чизманинг бўш
жойига чизиб олинади. A дан A_1B_1 радиусда ёй чизилади ва у
 T_2B_2 радиусли ёй билан кесиштирилади. Шунда B нуқта ҳо-
сил бўлади.

3. B нуқтадан B_1C_1 радиусда, T нуқтадан T_2C_2 радиусда
ёйлар чизилиб, улар ўзаро кесиштирилади. Натижада C нуқта
топилади. Шу тартибда пирамиданинг қолган ёқлари ёйилмаси
ясалади.

133-шакл.

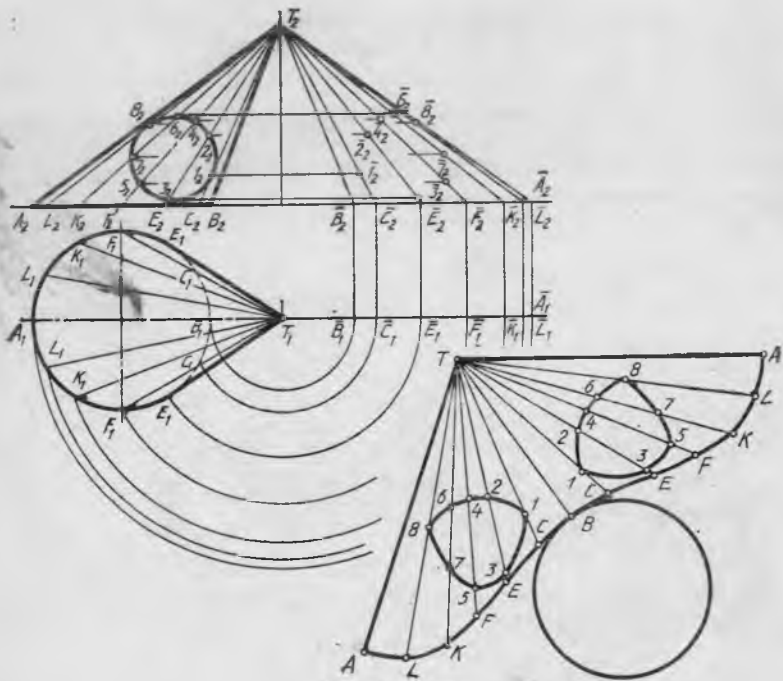
4. Пирамиданинг асоси ёйилмага қўшиб чизиб қўйилади (133-шакл, б).

Мисол. Умумий вазиятдаги конус сирти текисликка ёйилсин ва ундаги тешик ўрни ёйилмада тасвирлансин (134-шакл, а).

Ечиш. Конусдаги цилиндрсимон тешик фронтал проекцияловчи цилиндр билан кесишишдан ҳосил бўлган чизиқ деб қаралади ва унинг конусдаги горизонтал проекцияси шартли равишда тасвирланмайди.

1. Тешикка уринма ҳамда уни кесиб ўтувчи конус ясовчилари ўтказилади ва уларнинг ҳақиқий узунликлари айлантириш усулида топилади.

2. Конус сирти учбурчак усулида ёйилади. Бунда сирт конуснинг ҳақиқий узунликдаги A_2T_2 ёки B_2T_2 ясовчиси орқали ёйила бошланади. Конус Π_1 да A_1T_1 ясовчисига нисбатан симметрик тасвирлангани учун ёйилмани чизишни унинг BT ясовчисидан бошлаш қулай бўлади. Бунинг учун чизманинг бўш жойига T_2B_2 кесма чизилади ва B дан B_1C_1 радиусли ёй чизилади ва бу ёй T_2C_2 ёй билан кесиштирилади. Шунда ёйилмада C нуқта ҳосил бўлади. Шу тартибда, яъни C нуқтадан C_1E_1 радиусли ёй чизилади ва у T_2E_2 радиусли ёй билан кесиштирилади. Шунда ёйилмада E нуқта топилади. Конусни ёйиш шу тартибда давом эттирилади.

134-шакл.

3. Конуснинг фронтал проекциясидаги тешик тасвиридаги $1_1, 2_1, 3_2 \dots 8_2$ нуқталардан x ўққа параллел чизиқлар ўтказилиб, мазкур нуқталарнинг ўрни конус ясовчиларининг ҳақиқий узунликларида топилади ва бу нуқталар ($\bar{1}_2, \bar{2}_2, \bar{3}_2, \dots \bar{8}_2$) мос равишда ёйилмага олиб ўтилади. Масалан, $\bar{1}_2$ нуқтанинг ёйилмадаги ўрнини топиш учун $T_2\bar{1}_2$ масофа ўлчанади ва у $ТС$ ясовчига T нуқтадан ўлчаб қўйилади ва ҳоказо. Охирида сирт асоси ёйилмага қўшиб қўйилади (133-шакл, б).

Мисол. Тўғри доиравий конус ёйилмаси чизилсин (135-шакл, а).

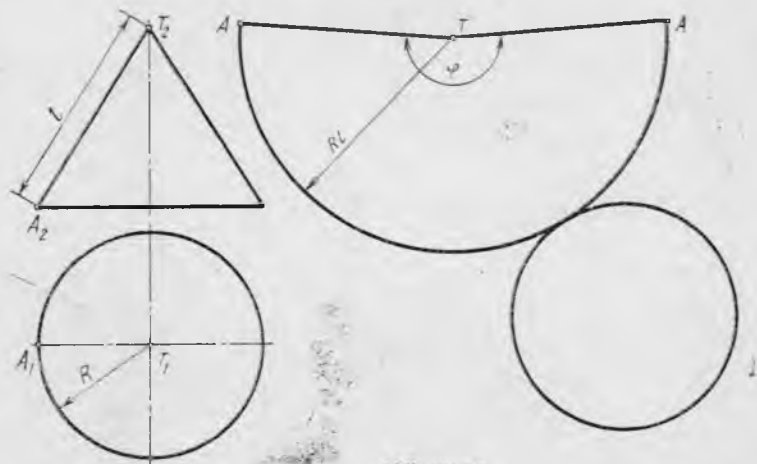
Ечиш. Конуснинг барча ясовчилари бир хил узунликда бўлгани учун, унинг фронтал проекциясидаги икки четки ясовчилари ўзларининг ҳақиқий узунликларида тасвирланади. Шунинг учун T_2A_2 радиусли ёй чизиб, унинг марказий бурчаги ($\varphi = 360^\circ \cdot R/L$) аниқланади (135-шакл, б).

II. Нормал кесим усули. Умумий вазиятдаги цилиндр ёки призманинг сиртини текисликка ёйишда улар ясовчилари (қирралари) нинг ҳақиқий узунликларига перпендикуляр тарзда текислик ўтказилади. Шунда ҳосил бўлган кесим нормал кесим дейилади. Шу кесимнинг ҳақиқий катталигининг томонлари битта чизиққа ёйилади ва унга перпендикуляр қилиб сирт ясовчи (қирра)лари чизилади. Шу перпендикуляр чизиқларга нормал текисликдан юқори ва остки қисмлари мос равишда ўлчаб қўйилади.

Мисол. Умумий вазиятдаги призма текисликка ёйилсин (136-шакл, а).

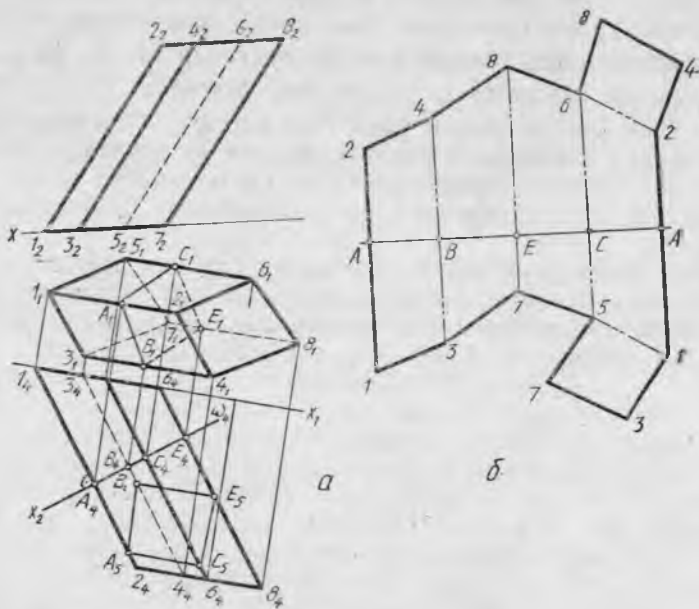
Ечиш. 1. Призма ён қирраларининг ҳақиқий узунликлари проекцияларни алмаштириш усулида аниқланади.

2. Призманинг P_4 да ҳосил қилинган ҳақиқий узунликдаги

135-шакл.

136- шакл.

қирраларига перпендикуляр тарзда нормал текислик изи ω_4 ўтказилади ва унинг призма билан кесишиш чизиғи ҳамда кесим юзасининг ҳақиқий катталиги проекциялар текисликларини алмаштириш усулида топилади.

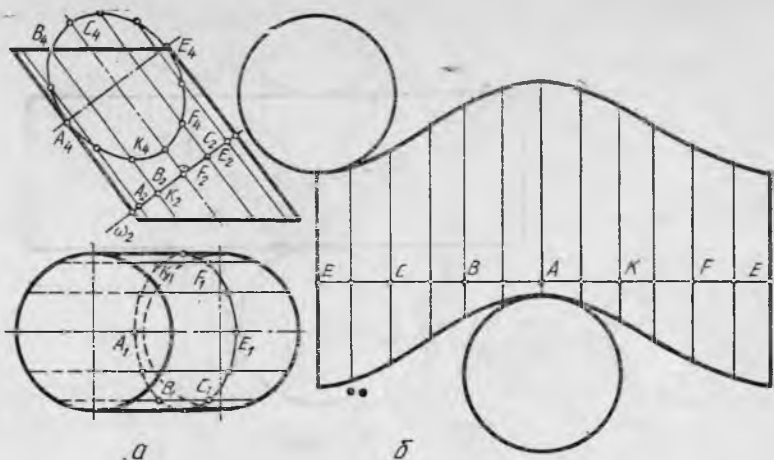
3. Кесим юзасининг ҳақиқий катталиги $A_5B_5C_5E_5$ нинг томонлари битта тўғри чизиққа $ABCEA$ кўринишда ёйилади. A, B, C, E, A нуқталардан $A-A$ ёйилмага перпендикуляр чизиқлар ўтказилади ва уларга $\omega_4(x_2)$ дан $1_4, 3_4, 5_4$ ва 7_4 ларгача пастга, $2_4, 4_4, 6_4$ ва 8_4 ларгача бўлган масофалар юқорига ўлчаб қўйилади.

4. Барча топилган нуқталар ўзаро тўғри чизиқларда туташтириб чиқилса, призма ёйилмаси ҳосил бўлади. Призманинг остки ва устки асослари ёйилмага қўшиб чизиб чиқилади (136- шакл, б).

Агар призма (цилиндр) қирралари (цилиндр ясовчилари) проекциялар текисликларидан бирига параллел жойлашган бўлса, у ҳолда нормал текислик сиртнинг ҳақиқий узунликдаги қирра (ясовчи) ларга перпендикуляр қилиб ўтказилади.

Мисол. Ясовчилари фронтал проекциялар текислигига параллел, горизонтал проекциялар текислигига эса оғма тарзда жойлашган цилиндр текисликка ёйилсин (137-шакл, а).

Ечиш. 1. Цилиндр ясовчиларига перпендикуляр қилиб фрон-

137-шакл.

тал проекцияловчи текислик изи ω_2 ўтказилади ҳамда нормал кесим ва унинг ҳақиқий катталиги топилади.

2. Нормал кесимнинг контури битта тўғри чизиққа ёйилади ва ҳосил бўлган A, B, C, E, F, K, A лардан шу $A-A$ чизиққа перпендикуляр чизиқлар ўтказилади. Бу перпендикуляр чизиқларга $\omega_2(x_1)$ дан цилиндрнинг юқори қисми ёйилмада $A-A$ дан юқорига мос ҳолда ўлчаб қўйилади. Шу тартибда $\omega_2(x_1)$ дан цилиндрнинг пастки қисми $A-A$ дан пастки томонга мос равишда ўлчаб қўйилади.

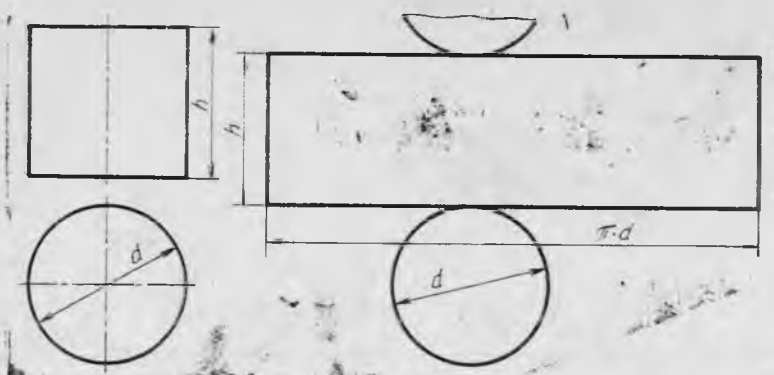
3. Ёйилмадаги топилган барча нуқталар равоон туташтирилади ва цилиндрнинг остки ва усти асослари ёйилмага қўшиб чизилади. Шунда цилиндр ёйилмаси ҳосил бўлади (137-шакл, б).

Агар цилиндр ясовчилари проекциялар текисликларидан бирига перпендикуляр, яъни проекцияловчи вазиётда тасвирланган бўлса, унинг асослари нормал кесим юзаси ҳисобланади. Бундай сиртни (горизонтал проекцияловчи тўғри доиравий цилиндрни) ёйиш учун цилиндр асоси айланасининг узунлиги ($\pi \cdot d$) дан фойдаланилади (138-шакл).

Завод, фабрика цехларида чанг ёки тутунни тортиб олиш учун юпқа материал (тунука) дан ясалган турли зонтлардан фойдаланилади. Зонтларнинг бир қисми текис сирт, бошқа қисми эгри сирт бўлиши мумкин. Бундай зонтларни ясашдан олдин уларнинг техникавий ёйилмалари ясаб олинади.

Мисол. Кўндаланг кесим юзаси тўғри тўртбурчак шаклидан айлана шаклига ўзгарадиган зонтнинг ёйилмаси ясалсин (139-шакл, а).

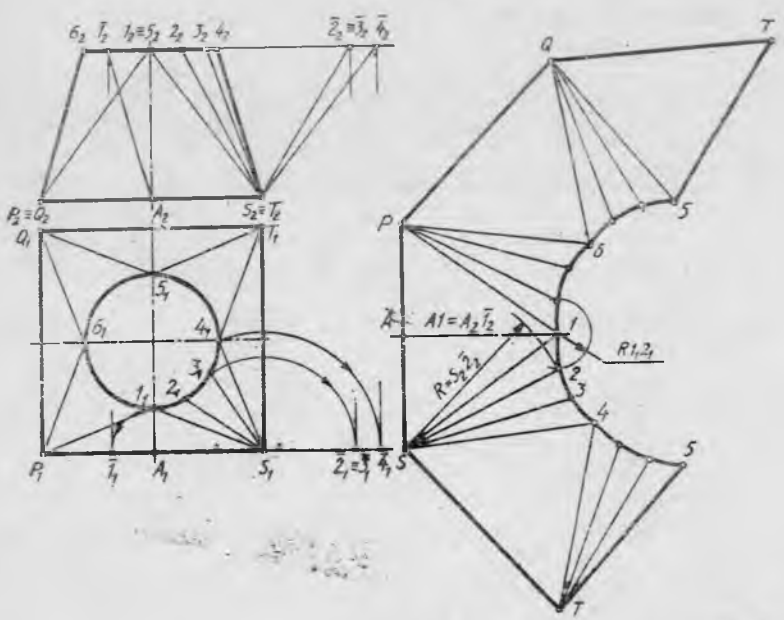
Ечиш. 1. Зонт ўз ўқига нисбатан симметрик жойлашганлиги учун унинг конус сиртларида бир нечта ясовчи танлаб олинади ва уларнинг ҳақиқий узунликлари айлантириш усулида топилади.

138-шакл.

2. Конуслар учбурчак усулида ёйиб чиқилади. Бунинг учун чизманинг буш жойига горизонтал қилиб A_1I_2 ўзининг ҳақиқий узунлиги A_2I_2 га тенг қилиб чизилади. A нуқтадан A_1I_2 га перпендикуляр чизиб, унга A_1S_1 ва A_1P_1 масофалар ўлчаб қўйилади. S ва P нуқталар 1 билан туташтирилади. Шунда зонтнинг текис ёқ томони ёйилган ҳисобланади.

3. S учли конусни ёйиш учун ёйилмада 1 нуқтадан I_1I_2 радиусли ёй чизилади ва бу ёй S нуқтадан S_2I_2 радиусда чизил-

139-шакл.

ган ёй билан кесиштирилади. 2 нуқтадан 2_13_1 радиусли, S нуқтадан $S_2\bar{3}_2$ радиусли ёйлар чизилса, ёйилмада 3 нуқтанинг ўрни топилади. Шу тартибда 4 нуқта аниқланади.

4. S_1T_1 радиусда S нуқтадан чизилган ёй 4 нуқтадан $\bar{4}_2T_2$ радиусда чизилган ёй билан кесиштирилади. Шунда ёйилмада T нуқта топилади. T учли конус S учли конус каби ёйилади. P учли конус ҳам S учли конус каби ёйилгандан кейин Q нуқтанинг ўрни топилади. Сўнгра Q учли конус ёйилади ва яна T нуқтанинг ўрни аниқланади.

5. Барча топилган нуқталар ўзаро туташтириб чиқилади. Натижада зонтининг проекциялари асосидаги ёйилмаси ҳосил бўлади (139-шакл, б).

Савол ва машқлар

1. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғи деганда нимани тушунаси?

2. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғини аниқлашда қандай сиртлардан фойдаланилади?

3. Текисликка ёйиладиган ва ёйилмайдиган сиртлар қандай аталади?

4. Сиртларни текисликка ёйишда қандай усуллар татбиқ қилинади?

5. 140-шакл, 0—9 ларда берилган вариантлардан бирининг чизмаси кўчириб чизилсин ва сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғи ясалиб, биттасининг сирти текисликка ёйилсин.

5-график иш. Мазкур график иш учта вазифадан иборат. Вазифаларнинг учаласида ҳам сиртларнинг ўзаро кесишиш чизиғи ясалади ва сиртлардан бирининг ёйилмаси чизилади.

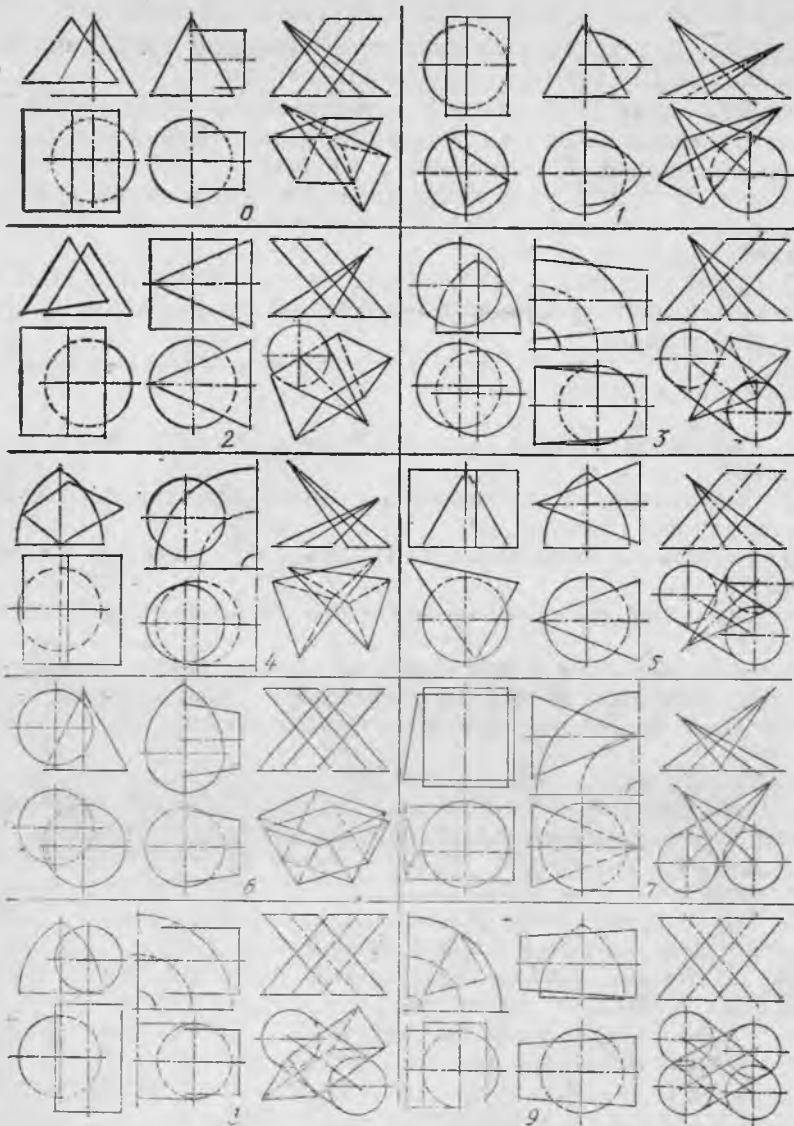
1. Биринчи вазифанинг график шартни кўчириб чизилади (141-шакл, а).

2. Сиртларнинг ўзаро жойлашишлари таҳлил қилиб чиқилади. Бу чизмада конус тўғри доиравий бўлиб, унинг ўқи P_1 га перпендикуляр, призма эса, фронтал проекцияловчи. Уларнинг ўзаро кесишиш чизиғининг фронтал проекцияси призма ёқлари билан қўшиб тасвирланади. Шунинг учун сиртларнинг кесишиш чизиғининг горизонтал проекцияси ясалади.

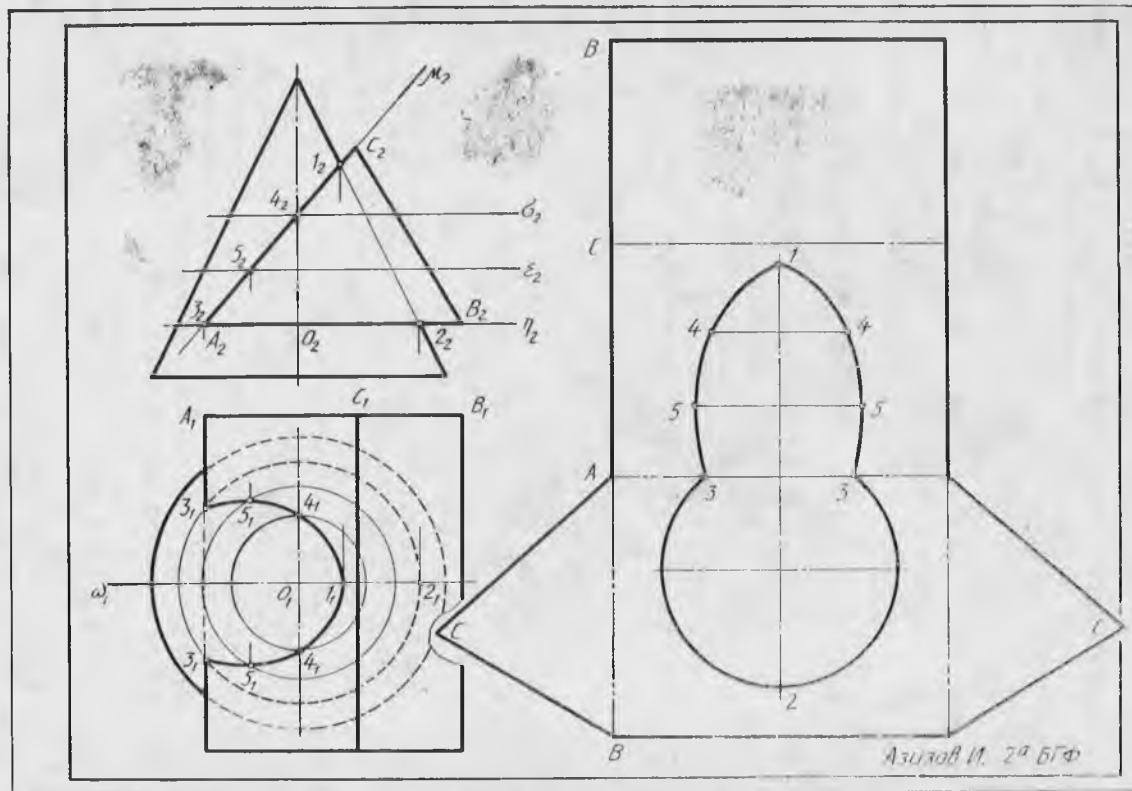
3. Конус бош меридиани орқали ўтказилган фронтал текислик ёрдамида 1 ва 2 нуқталарнинг олдин фронтал $1_2, 2_2$, кейин $1_1, 2_1$ горизонтал проекциялари топилади.

4. Призманинг A_2B_2 ёғи орқали горизонтал текислик ўтказилса, конусни параллели орқали кесиб ўтади ва унинг горизонтал проекцияси P_1 да O_22_2 радиусли айлана тарзида тасвирланади.

5. Призманинг A_2C_2 ёғи орқали ўтказилган фронтал проекцияловчи текислик конусни эллипс бўйича кесиб ўтади. Бу эллипснинг горизонтал проекциясини ясаш учун конус параллеллари орқали кесиб ўтадиган горизонтал текисликлар ўтказила-

140- шакл.

ди. Шунда P_1 да эллипс нуқталарининг горизонтал проекциялари $4_1, 5_1$ топилади.

6. Барча топилган нуқталар ўзаро кўринадиган ва кўринмайдиган қисмларга ажратилган ҳолда туташтириб чиқилади (141-шакл, б).

7. Сиртлардан бирининг, масалан призманинг ёйилмаси чизилади. Бунинг учун призма асосининг B_2C_2, C_2A_2, A_2B_2 томонлари битта тўғри чизиққа ёйилади ва B, C, A, B нуқталардан унга перпендикуляр тўғри чизиқлар чизилади. A_2B_2 томонидagi O_2 нуқтанинг ёйилмадаги ўрни топилиб, O_22_2 радиусли айлана чизилади. A_2C_2 томонидagi $4_2, 5_2$ нуқталардан ўтаётган сирт ясовчиларида ҳам 4 ва 5 нуқталар аниқланади.

8. Барча топилган нуқталар ўзаро туташтирилади ва сиртларнинг асослари қўшиб чизиб қўйилади. Чизма тахт қилинади (141-шакл, в).

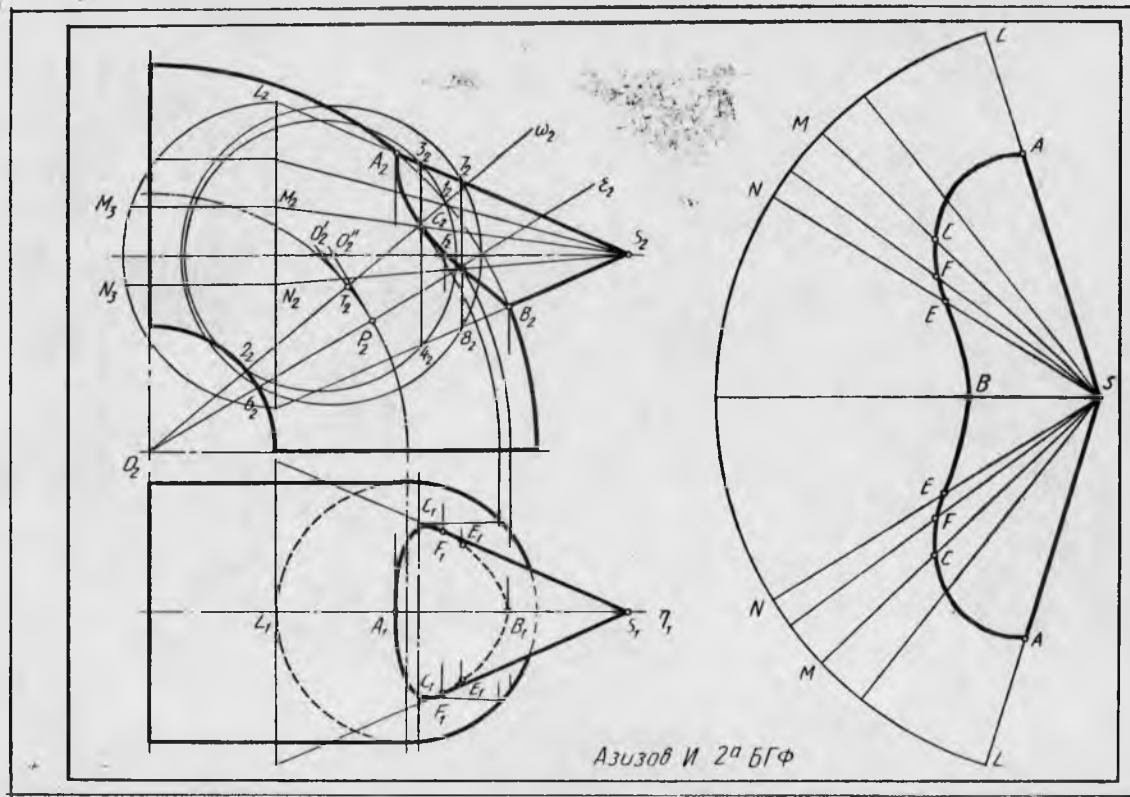
5- график ишнинг иккинчи вазифаси. (142-шакл, а).

1. Иккинчи вазифанинг график шарти кўчириб чизилади (142-шакл, а). Сиртлардан бири торнинг чорак қисми, иккинчиси эса тўғри доиравий конус бўлиб, уларнинг ўзаро кесишиш чизигини аниқлаш учун фақат сфералар усули татбиқ қилиниши мумкин. Бу чизмада сфералар марказлари конус ўқи бўйича сирпаниб сўлжийди. Дастлаб торнинг экватори орқали фронтал текислик ўтказиб, конуснинг икки четки ясовчилари билан тор экваторининг кесишиш нуқталари (A_2, B_2) белгиланади ва уларнинг горизонтал проекциялари (A_1, B_1) аниқланади.

2. Тор марказининг фронтал проекцияси O_2 дан тор меридианлари орқали фронтал проекцияловчи текисликлар A_1 ва B_2 нуқталар оралигида ўтказилади. Шу текисликлардан бири, масалан ω_2 текислик кузатиладиган бўлса, унинг ўқ чизиқ кўринишида тасвирланган параллели билан кесишаётган T_2 дан текислик изи ω_2 га перпендикуляр чизиқ ўтказилади. Бу перпендикуляр чизиқ конус ўқини O нуқтада кесади. Фронтал проекцияловчи ω_2 текислик орқали ҳосил бўлган тор меридиани ($I_2 2_2$) ни сфера билан кесишган чизиқ деб, O_2' дан шу $I_2, 2_2$ нуқталар орқали ўтадиган сфера чизилади. Ўз навбатида, бу сфера цилиндрни 3_24_2 чизиқда кесади. I_22_2 ва 3_24_2 чизиқлар ўзаро кесишиб, кесишиш чизигига оид C_2 нуқтани ҳосил қилади.

3. Шу тартибда e_2 текислик орқали ҳосил бўлган 5_26_2 чизиқнинг ўртасидаги P_2 нуқтадан текислик изига перпендикуляр чизилса, конус ўқида O_2'' нуқта топилади. O_2'' нуқтадан $5_2, 6_2$ нуқталар орқали ўтувчи сфера конусни 7_28_2 параллели бўйича кесади. Натижада 5_26_2 ва 7_28_2 лар ўзаро кесишиб, кесишиш чизигига оид яна битта E_2 нуқтани беради. C_2 ва E_2 нуқталарнинг горизонтал проекциялари тор параллеллари ёрдамида аниқланади. Бунинг учун C_2 орқали ўтувчи тор параллелининг горизонтал проекциялари аниқланади ва уларда C_1 топилади. Шу тартибда E_1 ҳам аниқланади.

4. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизигининг фронтал проек-

142-шакл.

цияси битта эгри чизиқ тарзида тасвирланади, чунки бу чизиқ фронтал проекцияловчи цилиндрда ҳосил бўлган. Кесишиш чизигининг горизонтал проекциясининг конус остидаги қисми кўринмас бўлади. Кесишиш чизигининг кўринмайдиган қисмини ажратувчи F_1 нуқта Π_1 да конус ўқи билан кесишаётган жойдаги F_2 орқали топилади (142- шакл, б).

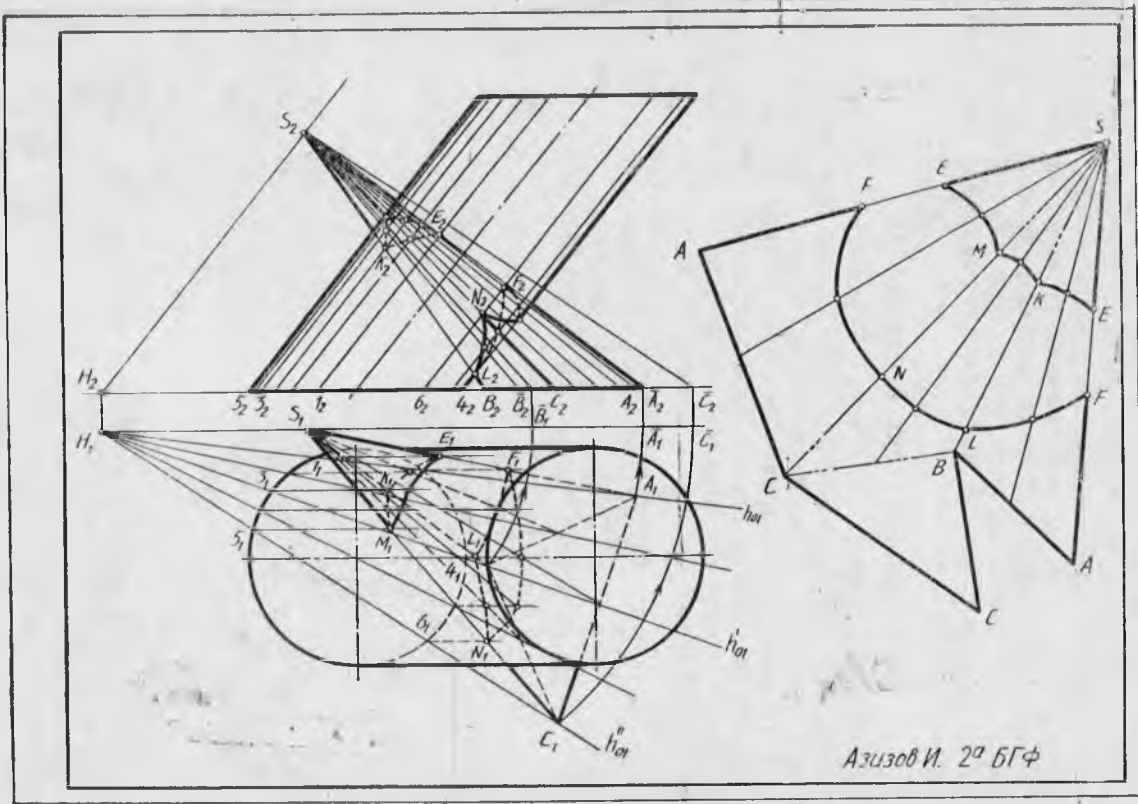
5. Бу ерда конусни ёйишга тўғри келади, чунки тор сирти ёйилмайдиган сиртларга мансуб. Конус тўғри доиравий бўлгани учун, олдин чизманинг буш жойига S_2L_2 радиусли айлана ёйи чизиб олинади ва унинг чизиқли бурчаги $\varphi = 360^\circ \cdot R/L$ тенглама ёрдамида аниқланади. φ бурчакнинг биссектрисаси ўтказилиб, унга S_2B_2 масофа ўлчаб қўйилади. Сиртларнинг кесишиш чизигининг нуқталари (C_2, E_2) орқали конус ясовчилари ўтказилади ва уларнинг ёйилмадаги ўринлари аниқланади. Бунинг учун S_2C_2 ясовчининг конус асосидаги M_2 дан конус ўқига параллел чизиқ чизилади ва унинг айлана билан кесишган M_3 нуқтаси ёйилмага олиб ўтилади. Шу тартибда ёйилмада конуснинг барча ясовчилари аниқланади. Ёйилмада C нуқтанинг ўрнини топиш учун C_2 нуқта конуснинг ҳақиқий узунликдаги ясовчиси S_2L_2 га олиб ўтилади. Бу ерда C ва $Z_2(A_2)$ нуқта S_2 дан ўлчаб қўйилиши мумкин. Шу тартибда конус ёйилмасидаги кесишиш чизиги нуқталари топилади. Охирида барча топилган нуқталар ўзаро раван туташтирилади ва чизма тахт қилинади (142- шакл, в).

5- график ишнинг учинчи вазифаси.

1. Учинчи вазифанинг график шарти кўчириб чизилади (143- шакл, а). Ўзаро кесишувчи сиртлар умумий вазиятда тасвирланаётганлиги учун уларнинг кесишиш чизигини аниқлашда умумий вазиятдаги текисликлардан фойдаланилади. Бунинг учун пирамида учи S_1 ва S_2 лардан цилиндр ясовчиларининг проекцияларига мос ҳолда параллел чизиқлар ўтказилади ва унинг горизонтал изи H_1 аниқланади.

2. H_1 дан пирамида асосига уринма текислик излари ўтказилади. Шунда сиртларнинг ўзаро қандай кесишаётганлиги аниқланади. Бизнинг мисолда пирамида цилиндрнинг бир томонидан кириб, иккинчи томонидан чиқади. Чунки уринма текислик излари цилиндр асосини кесиб ўтмоқда. Сўнгра пирамида қирраларининг цилиндр сирти билан кесишиш нуқталари топилади. Бу чизмада A_1 орқали ўтаётган текислик изи h_{01} цилиндр асосини $1_1, 2_1$ нуқталарда кесмоқда. Бинобарин, $1_1, 2_1$ лардан чизилган цилиндр ясовчилари пирамиданинг S_1A_1 қиррасини E_1, F_1 нуқталарда кесади. E_1, F_1 нуқталар S_1A_1 қирранинги цилиндр билан кесишиш нуқталари ҳисобланади. Бу нуқталарнинг фронтал проекциялари проекцияларни боғловчи чизиқлар ёрдамида топилади.

3. Пирамидадаги S_1B_1 қирранинги Π_1 даги цилиндр билан кесишмасининг проекциялари топилади. Бунинг учун текислик изи h_{01} пирамиданинг B_1 нуқтаси орқали ўтказилади. Шунда цилиндр асосидаги $Z_1, 4_1$ нуқталардан ўтувчи цилиндр ясовчи-

143. шакл.

лари билан пирамида S_1B_1 қиррасининг ўзаро кесишиш нуқталари билан пирамида S_1B_1 қиррасининг ўзаро кесишиш нуқталари (K_1, L_1) топилади. K_1, L_1 лар орқали Π_2 да K_2, L_2 лар аниқланади.

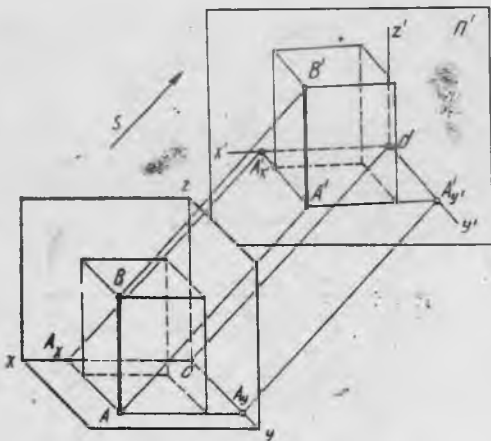
4. Пирамидадаги SC қирранинг цилиндри билан кесишиш нуқталарининг проекциялари топилади.

5. Барча топилган нуқталарни ўзаро туташтириш қулай бўлиши учун, қўшимча равишда, кесишиш чизиғига оид оралик нуқталар топилади ва улар кетма-кет туташтириб чиқилади. Нуқталарни туташтириш пайтида кесишиш чизиғининг кўринмайдиган ва кўринадиган қисмлари аниқланади (143-шакл, б).

6. Сиртлардан бирининг масалан, пирамиданинг ёйилмаси чизилади (143-шакл, в).

9. АКСОНОМЕТРИК ПРОЕКЦИЯЛАР

АксонOMETРИК проекциялар ҳосил бўлишига қараб ҳар хил кўринишда бўлади. АксонOMETРИК тасвир ясаш учун жисм аксонOMETРИК проекция текислигига проекцияланади. Бунда проекциялаш йўналиши ёки маркази берилган бўлади. Битта нуқтадан амалга оширилган проекциялаш *марказий проекциялаш*, ҳосил бўлган тасвир эса *перспектива* дейилади. Проекциялаш берилган йўналишга параллел бажарилса, ҳосил бўлган тасвир

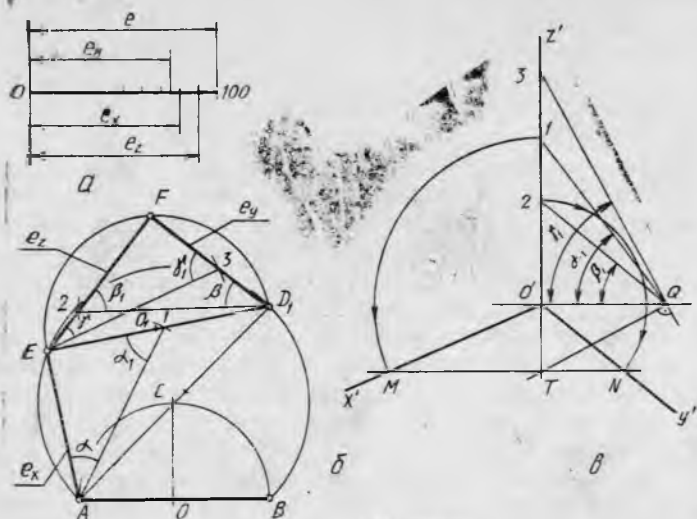

144- шакл.

аксонOMETРИЯ ёки аксонOMETРИК проекция дейилади. АксонOMETРИК проекцияда жисмининг баъзи қисмлари ўзига тенг, баъзи қисмлари эса ўзгариб тасвирланади. Жисмининг ўзгариб проекцияланиши «ўзгариш» коэффициентлари билан характерланади.

АксонOMETРИЯ текислиги Π' деб белгиланади ва ундаги барча тасвир белгиларига ҳам штрих қўйиб чиқилади. x', y', z' лар аксонOMETРИК ўқлар, O' аксонOMETРИК ўқлар боши дейилади. Барча проекциялаш нурлари s га параллел қилиб ўтказилган (144-шакл).

Проекцияловчи нурларнинг йўналиши аксонOMETРИК текисликка перпендикуляр бўлса, тўғри бурчакли, оғма бўлса, қийшиқ бурчакли аксонOMETРИЯ дейилади. Тўғри бурчакли аксонOMETРИЯ нормал аксонOMETРИЯ ҳам дейилади. Нормал аксонOMETРИЯлар техник деталларнинг яққол тасвирларини ясашда кенг қўламда татбиқ қилинади.

145-шакл.

Тўғри бурчакли нормал аксонометриялар триметрия, изометрия ва диметрияларни ўз ичига олади.

Триметрик проекция. Бу проекцияда ўзгариш коэффициентлари аксонометрик ўқлар бўйича ҳар хил бўлади. Ўзгариш коэффициентларини иккита ўқ бўйича бир ва ундан кичикроқ сонларда танлаб олиш мумкин, учинчи ўқ учун ўзгариш коэффициенти математик ёки график усулда аниқланади.

Мисол. x' ва z' аксонометрик ўқлар бўйича ўзгариш коэффициентлари $e_x=0,8$, $e_z=0,9$ ва ҳақиқий масштаб $e=100$ берилган. e_y аниқлансин ва триметрик ўқларнинг йўналиши чизилсин.

Ечиш. 1. Ҳақиқий масштаб $e=100$ ва унда $e_x=0,8$, $e_z=0,9$ белгилаб олинади (145-шакл, а).

2. $e=100$ га тенг қилиб AB кесма чизилади ва унинг ўртасидаги O нуқтадан OA (OB) радиусли ярим айлана чизилади. O нуқтадан AB га перпендикуляр чизиб, айлана ёйида C нуқта аниқланади (145-шакл, б). C нуқтадан A ва B нуқталар орқали ўтувчи айлана чизилади. A нуқтани C билан туташтирилса, туташтирувчи чиқиқ C марказли айланани D нуқтада кесади. A нуқтадан e_x катталикдаги радиус билан C марказли айлана кесиштирилса, E нуқта ҳосил бўлади. E ва D нуқталар ўзаро туташтирилади ва унинг маркази O_1 дан E ва D нуқталардан ўтувчи айлана чизилади. E нуқтадан e_z катталикдаги радиус билан ёй чизиб, O_1 марказли айлана кесиштирилса, F нуқта топилади. Изланаётган e_y нинг ўзгариш коэффициенти FD кесма ҳисобланади. FD кесма ҳақиқий масштабга ўлчаб қўйилса, e_y нинг катталиги аниқланади. Бу ерда $e_y=0,75$ экан. A нуқтадан $e=100$ радиусда DE кесма кесилганда I , шу радиусда E

нуқтадан DF кесма кесилганда 2, яна шу радиусда D нуқтадан EF кесма кесилганда 3 нуқта ҳосил бўлади. $A1, A2, D3$ кесмалар аниқлангандан кейин, $EA1$ бурчакни α , $E1A$ бурчакни α_1 тарзда белгилаб чиқилади. Шу тартибда $FE2$ бурчакни β , $E2F$ бурчакни β^1 , $FD3$ бурчакни γ , $D3F$ бурчакни γ^1 деб белгилаймиз (145-шакл, б).

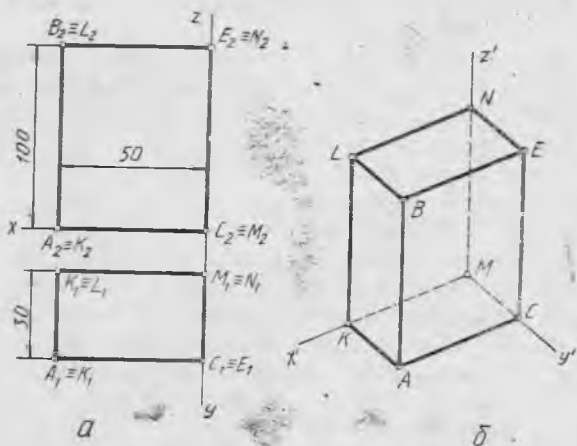
3. Триметрик ўқларнинг йўналишини чизишни z' ўқни вертикал қилиб чизишдан бошланади ва унда O' нуқта танлаб олиб, мазкур ўққа перпендикуляр чизиқ ўтказилади. O' нуқтадан z' ўқига перпендикуляр ўтказилган чизиқда Q нуқта белгиланади ва шу нуқта орқали γ_1 бурчак 145-шакл, б дан кўчириб ўтилади. γ_1 бурчакнинг бир томони $O'Q$ бўлса, иккинчи томони z_1 ўқ билан кесишади ва 3 нуқтани ҳосил қилади. Q нуқтадан $3Q$ чизиққа перпендикуляр чизилса, мазкур перпендикуляр z' ўқнинг давоми билан кесишиб, T нуқтани беради. Q нуқта орқали α_1 бурчак 145-шакл, б дан кўчириб чизилса, унинг бир томони z' ўқни I нуқтада кесади. O' дан $O'I$ радиусли ёй чизиб, бу ёйни T нуқтадан z' ўққа чизилган перпендикуляр билан кесиштирилса, M нуқта аниқланади. M нуқта O' билан туташтирилса, x' ўқнинг йўналиши ҳосил бўлади. Шу тартибда β_1 бурчак ёрдамида y' ўқнинг йўналиши аниқланади (145-шакл, в).

М и с о л. Параллелепипеднинг иккита проекциясига биноан унинг триметрик проекцияси ясалсин (146-шакл, а).

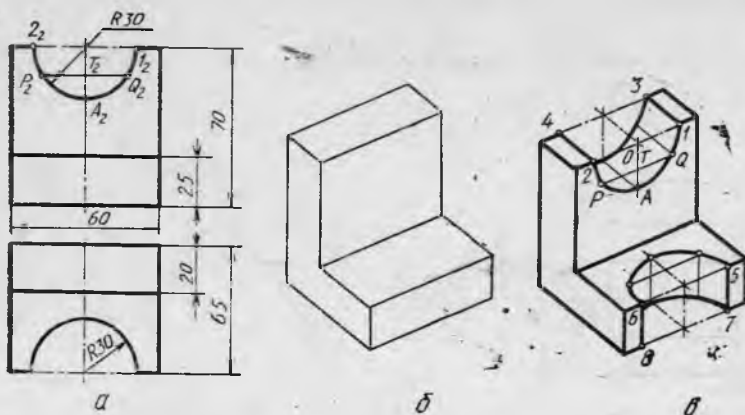
Ечиш. 1. Триметрик координата ўқлари бўйича ўзгариш коэффициентларини танлаб олиш мумкин ёки 145-шакл, а—в ларда аниқланган $e_x = 0,8$, $e_y = 0,75$, $e_z = 0,9$ лар олинади.

2. 145-шакл, в даги триметрик ўқларнинг йўналиши кўчириб олинади.

3. Параллелепипед томонларининг ўзгариш коэффициентлари аниқланади: $e_x = 0,8 \cdot 50 = 40$; $e_y = 0,75 \cdot 30 = 22,5$; $e_z = 0,9 \cdot 100 = 90$.

146-шакл.

147- шакл.

4. O' нуқтадан x' ўққа 40, y' ўққа 22,5 ва z' ўққа 90 мм ўлчаб қўйилади ва триметрик ўқлардаги K , C нуқталардан x' , y' ларга параллел чизиқлар ўтказилади. Шунда параллелепипеднинг асоси ясалади.

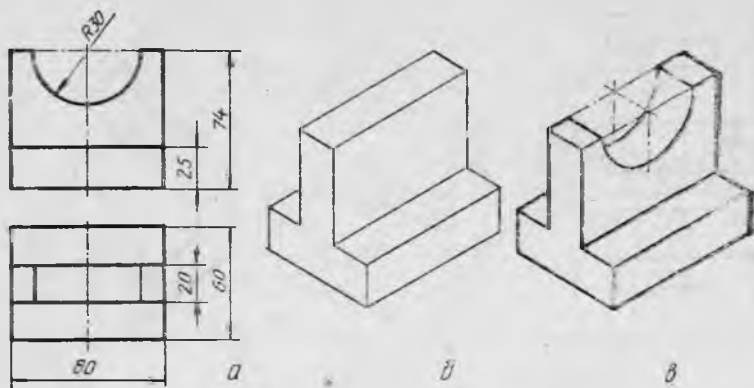
5. Параллелепипед асосидаги нуқталар (A , C , M , K) дан z' га параллел чизиқлар ўтказиб, уларга 90 мм дан ёки N нуқтадан x' ва y' ўқларга параллел чизиқлар ўтказилади. Шундай қилиб параллелепипеднинг юқори асоси ясалади (146-шакл, б).

Мисол. Деталнинг иккита проекциясига асосан унинг триметрик проекцияси ясалсин (147-шакл, а).

Ечиш. 1. Триметрик проекция ўқлари 145-шакл, в дан кўчириб олинади. $e_x = 0,8 \cdot 60 = 48$, $e_x = 0,8 \cdot 30 = 24$, $e_x = 0,75 \cdot 25 = 18,75$, $e_y = 0,75 \cdot 65 = 48,75$, $e_y = 0,75 \cdot 30 = 22,5$, $e_z = 0,9 \cdot 20 = 18$, $e_z = 0,9 \cdot 70 = 63$, $e_z = 0,9 \cdot 30 = 27$ лар аниқлаб олинади. Аниқланган ўзгариш коэффициентлари асосида деталнинг триметрик проекцияси ясалади (147-шакл, б).

2. Айлана марказлари аниқлангандан кейин O_1 , O_2 ва O_3 , O_4 лардан 24 мм ўлчаб қўйилади ва ҳосил қилинган нуқталар 1, 2, 3, 4 ва 5, 6, 7, 8 деб белгиланади. O_1 ва O_2 лардан z' ўққа параллел чизиққа 27 мм ўлчаб қўйиб, A ва B деб белгиланади. 1, A , 2 нуқталарни раво туташтириш учун, улар оралиғида қўшимча нуқталарни аниқлаш мақсадида, деталь проекциясидаги ярим айланада P ва Q нуқталар танланади ва бу нуқталарни туташтирувчи чизиқнинг T нуқтаси қиймати z' ўқ бўйича аниқланиб, триметрияга олиб ўтилади. P ва Q нуқталарнинг x' ўқ бўйича ўзгариш коэффициентлари аниқланиб, улар ҳам триметрияга олиб ўтилади. Ҳосил қилинган 1, O , A , P , 2 нуқталар раво туташтирилади. Шу тартибда қолган ярим айланаларнинг триметриялари ясалади (147-шакл, в).

Изометрик проекция. Бу проекцияда ўзгариш коэффициентлари барча ўқлар бўйича бир хил, яъни $e_x = e_y = e_z = 0,82$. Лекин

148- шакл.

ГОСТ 2.317—69 га биноан ўзгариш коэффициентларини $e_x = e_y = e_z = 1$ га келтириш тавсия этилган.

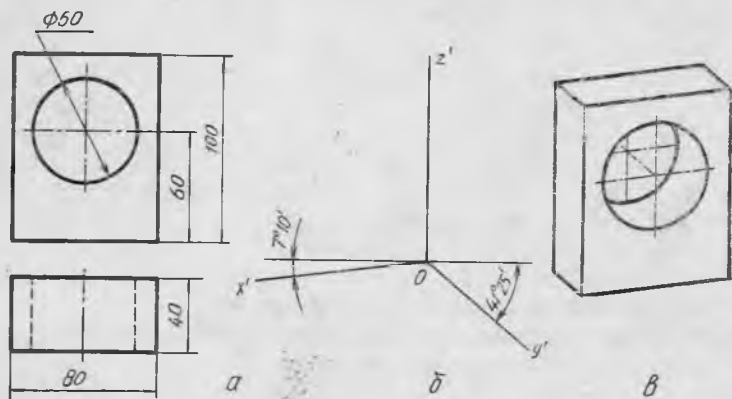
Мисол. Деталнинг иккита проекциясига биноан унинг изометрияси ГОСТ 2.317-69 бўйича чизилсин (148-шакл, а).

Ечиш. 1. Изометрик проекцияда ўзгариш коэффициентлари бир хил бўлгани учун x' , y' ва z' ўқлари орасидаги бурчаклар ҳам ўзаро тенг бўлади. Шунинг учун айлана чизиб, уни тенг учга бўлган ҳолда изометрия ўқларини ўтказиш мумкин.

2. Деталнинг изометрияси ингичка чизиқда, ўлчамлари ўзгартирилмасдан чизиб чиқилади (148-шакл, б).

3. Деталдаги ярим айлана изометрияда, стандартга мувофиқ, эллипс ўрнига тўрт марказли овалга алмаштириб чизилади. Бундай овални чизиш тартиби барча чизмачилик китобларида кенг ёритилган (148-шакл, в).

Диметрик проекция. Бу проекцияда x' ва z' ўқлари бўйича ўзгариш коэффициенти бир хил, яъни $e_x = e_z = 0,94$ ва $e_y = 0,47$ бўлади. Шунга қарамай, ГОСТ 2.317—69 га мувофиқ, ўзгариш

149- шакл.

коэффициентларини $e_x = e_z = 1$, $e_y = 0,5$ тарзда қабул қилиш тавсия этилади.

Мисол. Деталнинг иккита проекциясига биноан унинг стандарт диметрияси чизилсин (149-шакл, а).

Ечиш. 1. Диметрия ўқлари чизилади (149-шакл, б).

2. Деталнинг диметрияси чизилади (149-шакл, в).

3. Стандартга кўра, эллипс ўрнига тўрт марказли овал чизилади.

Аксонометрияда қийшиқ бурчакли изометрик ва диметрик проекциялар мавжуд бўлишига қарамай, уларни мустақил ўрганиш мумкинлигини ҳисобга олиб, бу ерда улар тўғрисида баён қилинмади.

Савол ва машқлар

1. Аксонетрик проекция деганда нимани тушунаси?

2. Аксонетрик проекция қандай турларга бўлинади?

3. Аксонетрик проекцияда ўзгариш коэффициенти нимани билдиради?

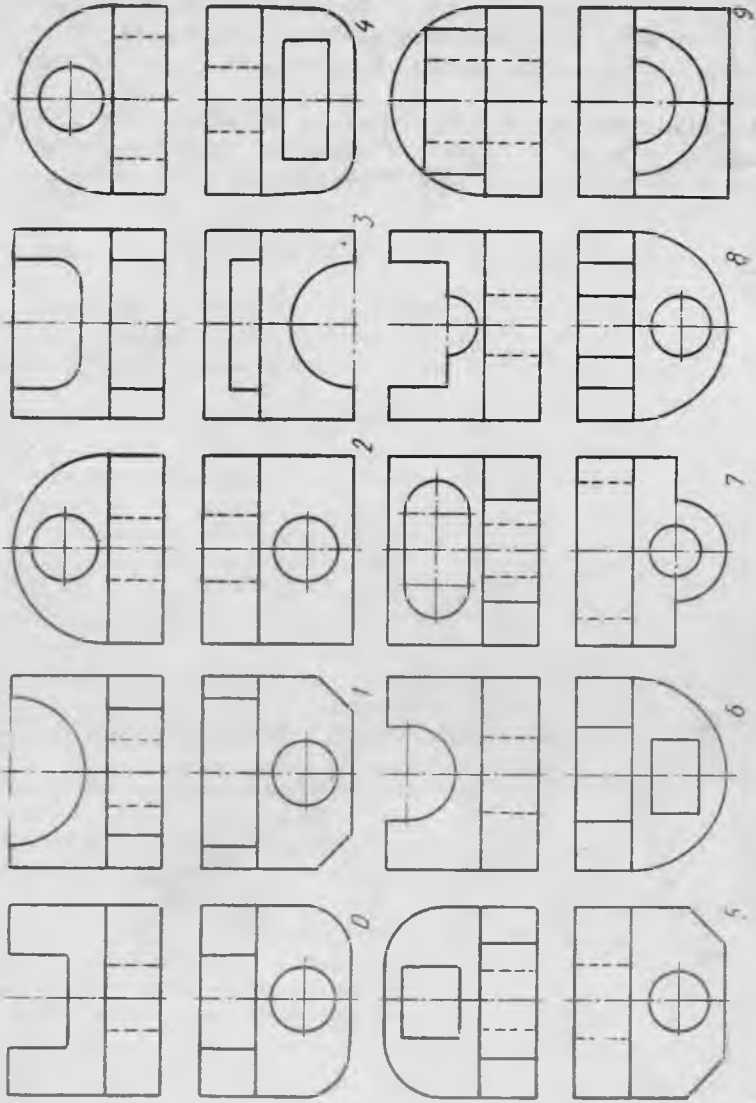
4. 150-шакл, О—9 ларда берилган чизмалардан бири кўчириб чизилсин ва унинг олдин триметрик, кейин изометрик ҳамда диметрик проекциялари чизилсин. Триметрик проекция учун ўзгариш коэффициентларининг иккитаси танлаб олинсин ва учинчиси график усулда топилсин. Деталнинг изометрик ва диметрик проекциялари стандарт талабида чизилсин.

б-г график иш. Маскур график иш учта вазифадан иборат. Биринчи ва иккинчи вазифаларнинг шарти: жисмнинг иккита проекциясига биноан унинг аксонетрик проекциялари бўлмиш триметрик (биринчи вазифа), изометрик ва диметрик (иккинчи вазифа) проекциялари ясалсин.

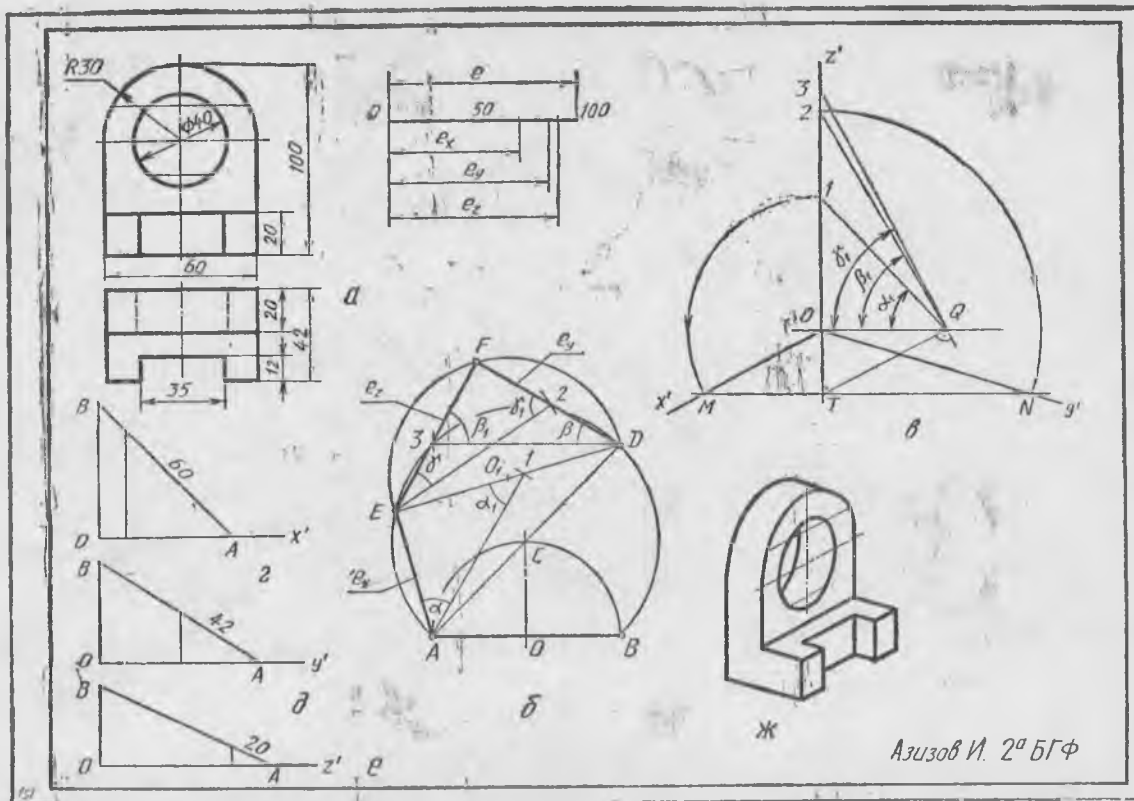
1. Деталнинг иккита проекцияси кўчириб чизилади (151-шакл, а).

2. Деталнинг триметрик проекциясини ясаш учун, олдин x' ва z' ўқлар учун ўзгариш коэффициенти танлаб олинади (агар улар берилмаган бўлса). Масалан, $e_x = 0,7$, $e_z = 0,9$ бўлсин. y' ўқ учун ўзгариш коэффициенти график усулда аниқланади. Бунинг учун $e = 100$ масштаби чизилади ва унга $e_x = 0,7$, $e_z = 0,9$ ўлчаб қўйилади. АВ кесмани $e = 100$ га тенг қилиб олинади ва унинг ўртасидаги О нуқтадан А ва В нуқталардан ўтувчи айлана чизилади. О дан АВ га перпендикуляр чизиб, айланада С нуқта топилади. А, С ўзаро туташтириб давом эттирилади ва ундаги С нуқтадан АС радиусли айлана чизилади. С марказли айланага А нуқтадан $e_x = 0,7$ қиймат масштаб бўйича ўлчаб қўйилади ва ҳосил бўлган Е нуқта D билан туташтирилади. CD кесманинг ўртасидаги О нуқтадан $O_1E(O_1D)$ радиусли ярим айлана чизилади ва унга Е нуқтадан $e_z = 0,9$ қиймат масштабда ўлчаб қўйилади. Ҳосил бўлган FD кесма y' ўқ учун ўзгариш коэффициенти ҳисобланади ва уни масштабга қўйиб ўлчаш билан, унинг қиймати топилади ($e_y = 0,85$).

150 макет,
фронт - 001

Азизов И. 2^а БГФ

151- шакл.

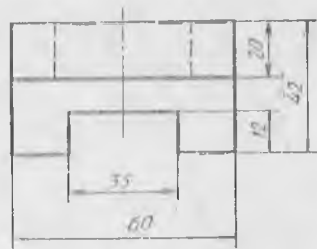
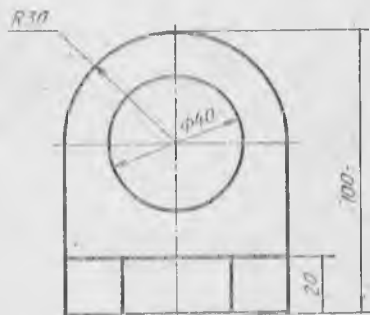
AB кесмани радиус қилиб, A нуқта орқали ED кесма кесилганда 1, шу радиусда E нуқтадан FD кесма кесилганда 2, яна шу радиус билан D нуқта орқали EF кесма кесилганда эса 3 нуқта ҳосил бўлади. Шундан кейин A нуқта 1 билан, E нуқта 2 билан, D нуқта 3 билан туташтирилади. Натижада EAI бурчак (α), AIE бурчак (α_1) $FE2$ бурчак (γ), $E2F$ бурчак (γ_1), $3DF$ бурчак (β), $D3F$ бурчак (β_1) ҳосил бўлади (151-шакл, б).

3. Триметрик ўқлар йўналишини график усулда аниқлаб чиқиш z' ўқни чизишдан бошланади. z' ўқнинг ихтиёрий жойида O' нуқта танлаб олинади ва ундан z' га перпендикуляр чизиб, мазкур чизиқда Q нуқта ҳам ихтиёрий жойда танланади. γ бурчак 151-шакл, б даг кучириб олиниб, Q нуқтадан ўлчаб қўйилади ва унинг $3Q$ томонига Q нуқтадан перпендикуляр чизилади. Бу перпендикуляр чизиқ z' ўқнинг давомини T нуқтада кесади ва у орқали z' ўққа перпендикуляр чизиқ ўтказилади. 151-шакл, в даги β ва α бурчаклар ҳам кучириб олиниб, O нуқтадан ўлчаб қўйилади. Шунда z' ўқда ҳосил бўлган 1 ва 2 нуқталар орқали ўтувчи айлана ёйлари O нуқтадан чизилса, T нуқтадан z' га перпендикуляр чизилган чизиқни M ва N нуқталарда кесади. M ва N нуқталар O билан туташтирилса, x' ва y' ўқларнинг йўналиши ҳосил бўлади (151-шакл, в).

4. Деталнинг аксонометриясини ясашдан олдин 151-шакл, в даги триметрик ўқлар чизиб олинади. Деталнинг x' ўққа параллел томонларини 0,7 га, y' ўққа параллел томонларидаги ўлчамларни 0,85 га, z' га параллел қийматларини 0,9 га ўзгартириб олинади. Лекин бу усулда ҳисоблаш ишлари қўпайиб кетади. Бунинг ўрнига нисбат масштабидан фойдаланиш анча қулай ҳисобланади. Ҳар бир ўққа тегишли нисбат масштабинини аниқлаш учун ўзаро перпендикуляр чизиқлар чизилади ва O нуқтадан горизонтал чизиққа x' ўқ учун 0,7 қиймат (151-шакл, г), y' ўқ учун 0,85 қиймат (151-шакл, д) ва z' ўқ учун 0,9 қиймат (151-шакл, е) 151-шакл, б даги нисбат масштабидан ўлчаб қўйилади. A нуқталардан $e=100$ радиусда ёйлар чизиб чиқилса, улар O дан перпендикуляр ўтказилган чизиқларни B нуқталарда кесади. Ҳар бир ўқ учун ясалган нисбат масштабидаги AB ҳақиқий узунлик ҳисобланса, AO шу ҳақиқий узунликнинг керакли нисбатда қисқартириб проекцияланган кўриниши бўлади. Энди деталдаги ўлчамлардан бирини мос келадиган нисбат масштабидаги AB га ўлчаб қўйиб, AO га проекцияланса, керакли ўзгариш коэффициентининг қиймати ҳосил бўлади. Масалан, деталдаги 60 ўлчам x' ўқ учун ясалган нисбат масштабидаги AB га A дан ўлчаб қўйилади ва бу ўлчам AO га проекцияланса, x' ўққа ўлчаб қўйиладиган ўзгарган қиймат ҳосил бўлади. Шу тартибда деталдаги ўлчамлар мос келадиган нисбат масштабига ўлчаб қўйиш йўли билан керакли ўзгарган қийматларни аниқлаш мумкин.

5. Деталдаги айлана ва ёйдаги танлаб олинган нуқталар орқали унинг триметрик проекцияси ясалади (151-шакл, ж).

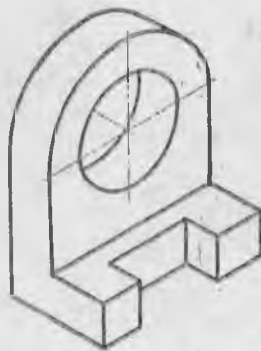
Олтинчи график ишнинг иккинчи вазифасини чиқиш учун

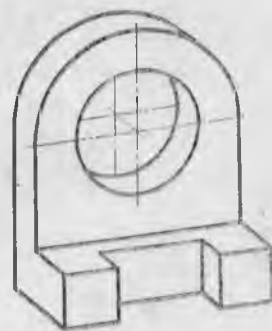
a

Изометрия *a* в.с.-0,82-0,82-0,82

Диаметрия
a в.с.-0,94-0,47-0,94

a

b

Азизов И. 2^а БГФ

унинг график шarti, яъни деталнинг иккита проекцияси кўчириб чизилади (152-шакл, а).

1. Изометрик проекция ўқлари чизилади ва $x' = y' = z' = 0,82$ бўлгани учун битта нисбат масштаби танланади.

2. Деталь ўлчамлари нисбат масштаби орқали изометрик проекцияга олиб ўтилади. Айлана ёйида танлаб олинган нуқталар ёрдамида уларнинг изометриядаги тасвирлари ясалади. Изометрик проекция юқорисига $a:b:c = 0,82:0,82:0,82$ деб ёзиб қўйилади (152-шакл, б).

3. Диметрик проекция ўқлари чизилади ва $x' = z' = 0,94$, $y' = 0,47$ бўлгани учун x' ва z' лар учун битта, y' учун бошқа нисбат масштаби танланади.

4. Деталь ўлчамлари нисбат масштаблари орқали диметрик проекцияга олиб ўтилади. Айлана қисмлари чизмада кўрсатилгандек, танлаб олинган нуқталар орқали ясалади. Диметрик тасвир юқорисига $a:b:c = 0,94:0,47:0,94$ деб ёзиб қўйилади (152-шакл, в).

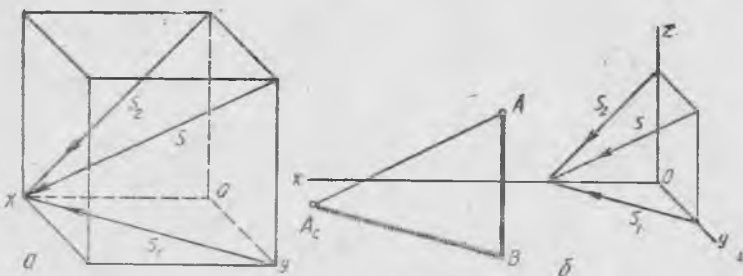
9. 1. Аксонометрик проекцияларда соялар

Аксонометрик проекцияларда нарсаларнинг ўзидаги ва улардан тушувчи сояларни яшашда ёруғлик нурларининг йўналиши кубнинг диагоналларида бирига параллел қилиб олинади (153-шакл, а).

Тўғри чизик кесмасидан тушаётган сояни яшаш учун кесманинг асосидаги B нуқтадан s_1 га, A нуқтасидан s га параллел чизилади. Бу чизиклар ўзаро кесишиб, A нуқтанинг сояси A_c ни аниқлайди. B нуқта билан A_c туташтирилса, AB кесмадан тушаётган соя ясалади (153-шакл, б). Бу ерда тўғри чизик кесмаси горизонтал проекцияловчи вазиятда бўлгани учун ундан тушаётган соя ёруғлик нурининг горизонтал проекциясига параллел тасвирланмоқда.

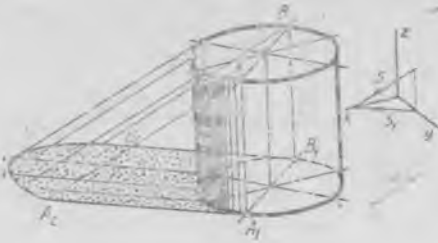
154-шаклда тўғри чизик кесмаси фронтал проекцияловчи вазиятда бўлгани учун ундан тушаётган соянинг x ўқча қисми ёруғлик нурининг Π_2 даги проекциясига параллел, соянинг Π_1 даги қисми эса кесманинг ўзига параллел тарзда тасвирланмоқда.

Π_3 текислигига перпендикуляр тўғри чизик кесмасидан ту-

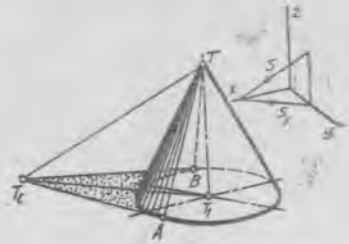

153-шакл.

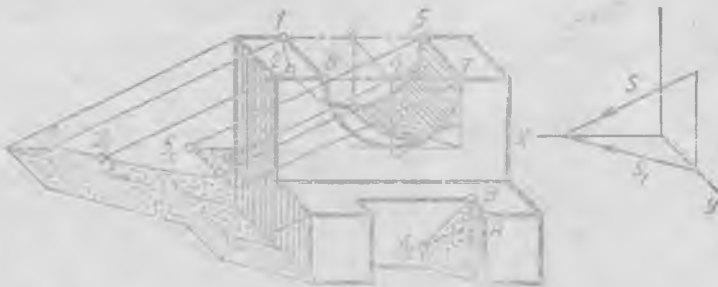
157- шакл.

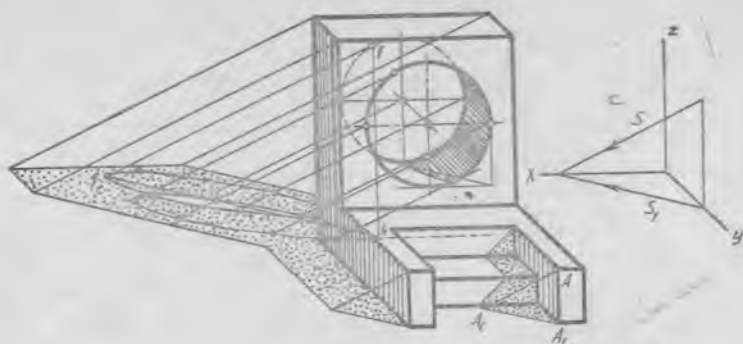
158- шакл.

шаётган сояни ясаш учун A_1 дан s_1 га, A дан s га параллел чизиқ чизилади ва A аниқланиб, у B нуқта билан туташтирилади. Энди деталдаги ярим айланадан тушаётган сояни ясаш билан танишайлик. Бунинг учун орқа томондаги ярим айланада нуқталар танлаб олинади ва уларнинг деталь асоси текислигидаги проекциялари аниқланади. Шу нуқталарнинг $1_1, 2_1, 3_1, 4_1, 5_1$ проекцияларидан s_1 га параллел, $1, 2, 3, 4, 5$ лардан s га параллел чизиқлар ўтказилиб, улар ўзаро кесиштирилади. Натижада шу нуқталардан тушаётган соялар $1_c, 2_c, 4_c, 5_c$, ҳосил бўлади. Бу топилган нуқталар ўзаро туташтирилса, деталнинг орқа томонидаги ярим айланадан тушаётган соя ясалади. Сўнгра 7 нуқтадан тушаётган соя 7_c топилиб, уни 5_c билан туташтирилса, ярим айланадан тушаётган сояни тусиб турувчи чизиқнинг сояси ясалади. Деталнинг чап ён томонидан тушаётган соясини ясаш чизманинг ўзидан яққол кўришиб турибди.

Яна бир мисолда (160-шакл) деталнинг ўзидаги ва ундан тушаётган сояларни ясаш кўрсатилган. Бунда цилиндрлик тешикдан тушаётган сояларга аҳамият берилади. Цилиндрлик тешикнинг олдинги ва орқадаги айланаларидан тушаётган соялар тўлиқ ясалади ва уларнинг ўзаро кесишишидан ҳосил бўлаётган очиқ жой цилиндрлик тешикдан текисликка тушаётган ёруғлик ҳисобланади.

159- шакл.

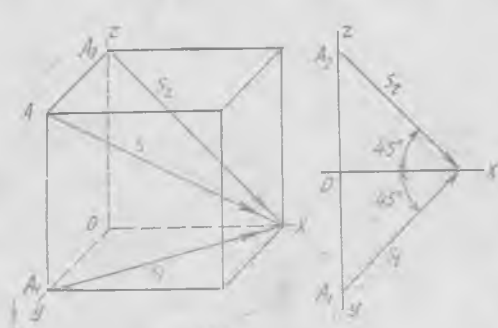
160- шакл.

10. ОРТОГОНАЛ ПРОЕКЦИЯЛАРДА СОЯЛАР

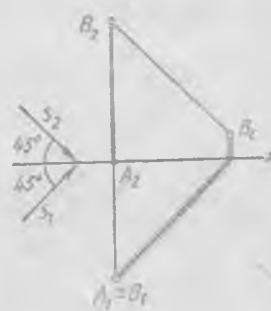
Ортогонал (туғри бурчакли) проекцияларда жисмнинг узидаги ва ундан тушаётган сояларни ясашда ёруғлик нурлари йуналишини кубнинг диагоналларида бирига параллел қилиб олиш қабул қилинган бўлиб, бу йуналиш x ўққа нисбатан 45° бурчакда олинади (161- шакл).

162-шаклда Π_1 га перпендикуляр туғри чизиқ кесмасидан тушаётган сояни ясаш учун кесманинг горизонтал проекцияси орқали s_1 га параллел туғри чизиқ утказилади. Кесманинг B_2 нуқтасидан s_2 га параллел чизиқ чизиб, B нуқтанинг сояси B_c топилади. Чизмага диққат билан қаралса, AB кесманинг сояси x ўқда синиб, иккита текисликка тушаётгани куринади. Соянинг Π_1 даги қисми 45° ли бурчак йуналишида, Π_2 даги қисми A_2B_2 га параллел тарзда тасвирланган. Демак, Π_1 га перпендикуляр туғри чизиқдан тушаётган соя Π_1 да 45° бурчакда, Π_2 да эса кесманинг ўзига параллел тарзда тасвирланар экан.

163-шаклда Π_2 га перпендикуляр туғри чизиқ кесмасидан тушаётган соя кўрсатилган бўлиб, соянинг Π_2 даги қисми 45° бурчакда, Π_1 даги қисми кесманинг ўзига параллел тарзда тасвирланган.

161- шакл.

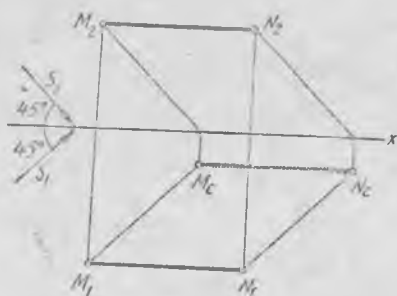

162- шакл.

163- шакл.

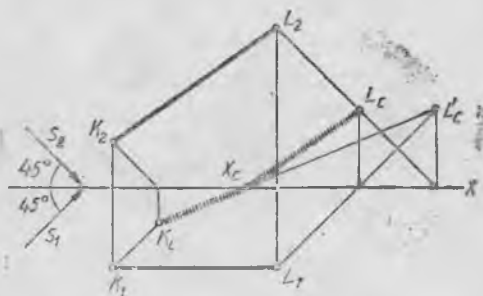
164- шакл.

164- шаклда P_3 га перпендикуляр тўғри чизиқ кесмасидан тушаётган соя кўрсатилган. Бундай тўғри чизиқдан тушаётган соя кесманинг ўзига параллел тарзда тасвирланади.

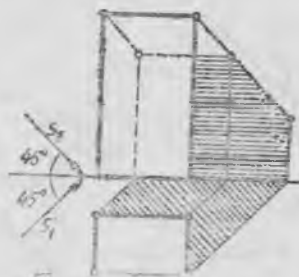
165- шаклда P_2 га параллел жойлашган фронтал тўғри чизиқ кесмасидан тушаётган соя тасвирланган. Бу каби тўғри чизиқлардан тушаётган сояларини ясаш учун дастлаб битта текисликка тушаётган соя аниқланади. K ва L нуқталарнинг P_1 даги соялари топилиб, улар ўзаро туташтирилса, соянинг x ўқидаги синиш нуқтаси аниқланади. Сўнгра L нуқтанинг P_2 даги сояси топилиб, у x_c синиш нуқтаси билан туташтирилади. Соянинг P_2 даги қисми кесманинг ўзига параллел тасвирланмоқда.

Призма (166- шакл) қирралари P_1 га проекцияловчи, P_2 га перпендикуляр, P_3 га тик тўғри чизиқ кесмаларидан ташкил топганлиги учун, ундан тушувчи соя юқорида баён қилинган тўғри чизиқ кесмаларидан тушаётган сояларни ясаш каби амалга оширилади.

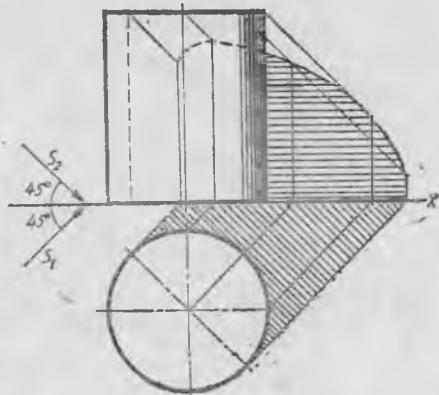
Горизонтал проекцияловчи тўғри доиравий цилиндр (167- шакл) ясовчилари P_1 га перпендикуляр тўғри чизиқ кесмалари деб қаралади ва улардан тушаётган соялар топилиб, ўзаро туташтирилади. Бундай цилиндрдан тушаётган сояни ясашни ёруғлик нурини унинг айлана кўринишидаги проекциясига уринма

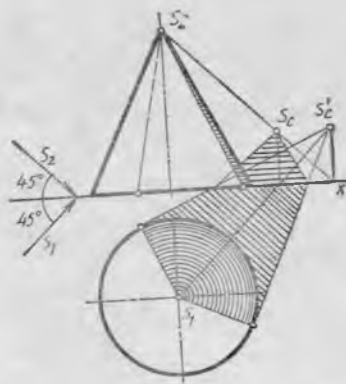
165- шакл.

166- шакл.

167- шакл.

168- шакл.

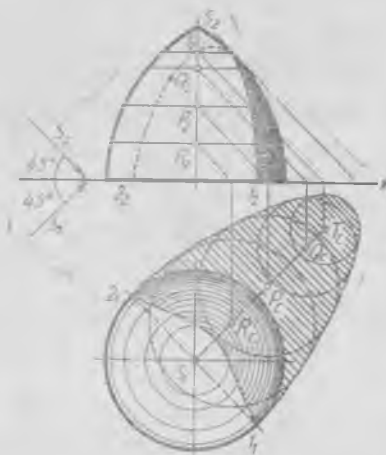
қилиб ўтказишдан бошланади. Шунда цилиндрнинг ўзидаги соя чегараси аниқланади. Кейин цилиндрнинг оралиқ ясовчиларидан тушаётган соялар топилади. Цилиндрнинг юқори асосидан P_2 га тушаётган соя эллипс қисми кўринишида тасвирланади.

Конус (168-шакл) соясини яшашда энг олдин унинг учидан тушаётган соя P_1 текисликда аниқланади ва S_c' дан конус асосига уринма ўтказилади. Шунда конуснинг ўзидаги соя чегараси ва тушувчи соясининг x ўқдаги синиш нуқталари топилади. P_2 даги конус учи сояси (S_c) билан конусдан тушувчи соянинг x ўқдаги синиш нуқталари туташтирилади.

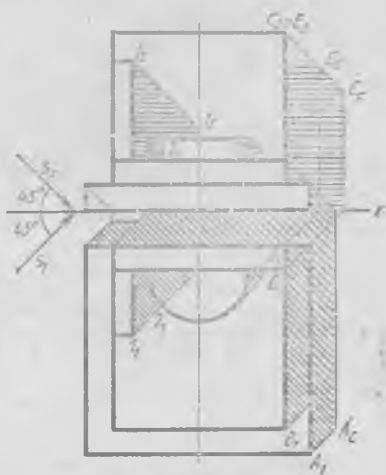
Айланиш сиртидан тушувчи ва унинг ўзидаги сояларни яшашда (169-шакл) сиртнинг бир нечта параллеллари чизилади. Сиртнинг параллеллари P_1 га параллел бўлгани учун, уларнинг сояси горизонтал проекциялар текислигига ўзгармасдан (ўзининг ҳақиқий катталигида) тушади. Шунинг учун сирт параллеллари марказларининг соялари P_1 да топилади ва T лардан сирт параллелларига тенг айланалар чизилади. Айланиш сирти учи S нинг сояси S_c топилгандан кейин, P_1 да чизилган барча айланаларга уринма чизиқ ўтказилади. Шунда айланиш сиртидан тушаётган соя аниқланади. Сиртнинг ўзидаги соясининг P_2 даги проекциясини топишда P_1 даги $1, 2, \dots$ меридианнинг сирт параллеллари билан кесишган нуқталаридан фойдаланилади.

Мисол. Объектнинг горизонтал ва фронтал проекцияларида унинг ўзидаги ва тушувчи соялари ясалсин (170-шакл).

Ечиш. Бу объект турли призматик ва цилиндрлик сиртлардан ташкил топган бўлиб, устма-уст қўйилган иккита ясси призматик сирт зинапоя ҳосил қилган. Орқадаги ясси призматик сирт девор вазифасини ўтамоқда. Объектнинг чап томонидаги юпқа девор ҳам призматик сирт бўлиб, орқа деворни мустаҳкам туриши учун суянчиқ вазифасини ўтайди. Орқа девор олдида пастак ярим цилиндр ўрнатилган.

169-шакл.

170-шакл.

Энди бу объектнинг ўзидаги соя ва ундан тушаётган соялар таҳлил қилинса, зинапоя A нуктасининг сояси $A B$ учининг сояси $B_c P_1$ га тушмоқда. Объектнинг орқа девори қирраси SE дан соя $E C_c$ эса P_2 га тушмоқда. Чап томонидаги девор қиррасидаги I нуктадан сояси I_c орқа деворига тушмоқда. Шу девордан тушаётган соянинг P_1 даги тасвирига назар ташланса, у цилиндрнинг бир қисмини ўз ичига олган.

Савол ва машқлар

1. Нарсанинг ўзидаги сояси ва ундан тушувчи соялар бир-бирдан қандай фарқ қилади?

2. Ёруғлик нурининг йўналиши аксонометрик проекцияда қандай олинади? Ортогонал проекцияда-чи?

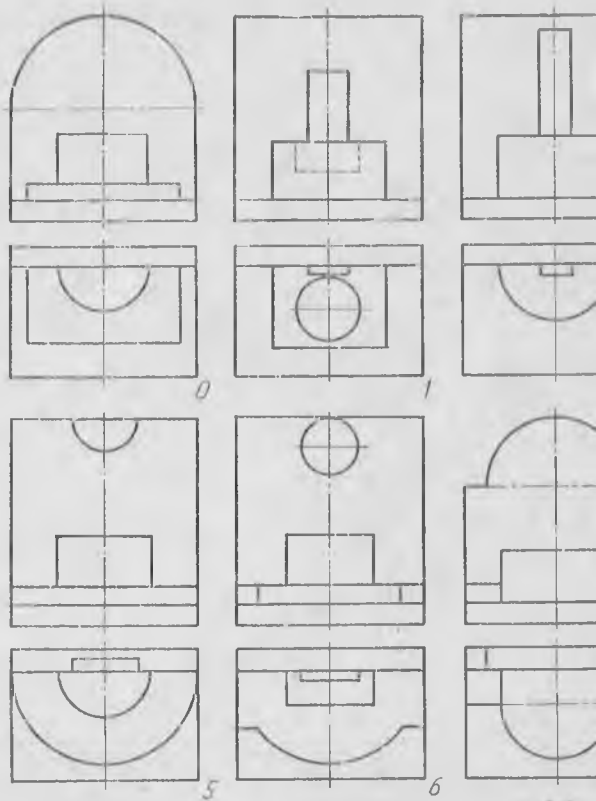
3. P_1 га перпендикуляр тўғри чизиқдан тушаётган соя қайси йўналишга параллел тасвирланади? Шу тўғри чизиқ P_2 га параллел бўлса-чи?

4. 171-шакл, 0—9 ларда берилган вариантлардан бирининг график шarti кўчириб чизилсин ва унинг аксонометрияси ясалсин. Деталнинг ортогонал ва аксонометрик проекцияларида соялар тасвирлансин.

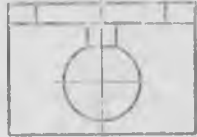
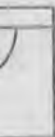
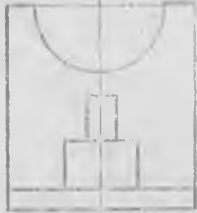
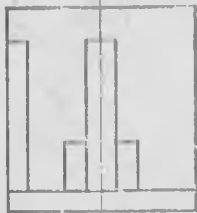
6-график ишнинг учинчи вазифаси. Деталнинг иккита проекциясига биноан унинг яққол тасвири аксонометрик проекция турларидан бирида чизилсин ва унинг ортогонал ва аксонометрик проекцияларида соялари ясалсин.

1. Мазкур вазифанинг график шarti кучириб чизилади ва деталнинг аксонометрияси тўғри бурчакли диметрияда чизилади (172-шакл, а).

2. Деталнинг ортогонал проекциясида ўзидаги ва тушувчи соялари ясалади. A_1, B_1, C_1 нукталардан s_1 га, A_2, B_2, C_2 лардан

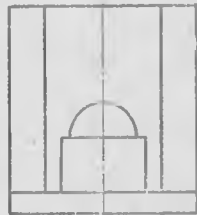
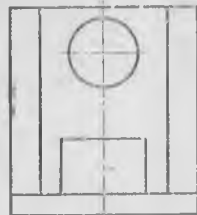
171- шакл,

2

3

4

7

8

9

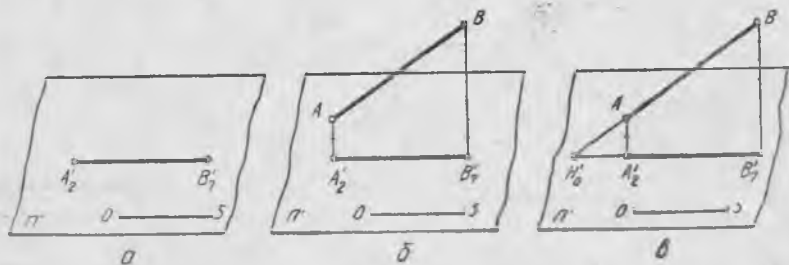

s_2 га параллел чизиқлар ўтказилса, уларнинг ўзаро кесишишидан соялар (A_c, B_c, C_c) ҳосил булади. Деталь асосидан соя Π_1 га тушмоқда. Цилиндр асосига уринма қилиб ўтказилган чизиқлар s_1 га параллел бўлиб, цилиндрнинг ўзидаги ва ундан тушаётган сояларни аниқланмоқда. Цилиндрнинг устки асосидан соя Π_2 текислигига тушмоқда. Барча ясашлар чизманинг ўзидан яққол кўриниб турибди (172-шакл, б).

3. Деталнинг аксонометрик проекциясида ўзидаги ва ундан тушаётган сояларини ясашда цилиндрдан тушаётган соя билан тўлароқ танишамиз. Цилиндр асосига уринма қилиб s_1 га параллел чизиқ чизилади ва унинг деталь асосининг устки текислик чегараси билан кесишишидан ҳосил бўлган T нуқтадан вертикал чизиб, деталь асосида T_1 дан яна s_1 га параллел чизиқ чизилади. I нуқтадан s га параллел чизиқ чизиб, I_c топилади. Шу тартибда 2, 3, 4. лар аниқланади. Қолган ясашлар чизманинг ўзидан яққол кўриниб турибди (172-шакл, в).

11. СОН БИЛАН БЕЛГИЛАНГАН ПРОЕКЦИЯЛАР

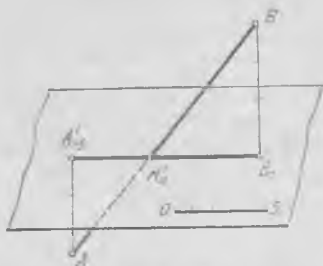
Ернинг рельефи мураккаб бўлиб, ноқонуний сиртлардан тузилган. Уларнинг вертикал ўлчамлари горизонтал ўлчамларига қараганда жуда кичик бўлгани учун бундан олдин ўрганилган усуллар, яъни ўзаро перпендикуляр иккита текисликда бундай сиртларни тасвирлаш ноқулай ҳисобланади. Шунга кўра, инженерлик иншоотлари (турли гидротехник иншоотлар, аэродромлар, йўллар)нинг лойиҳаларини тузишда сонлар билан белгиланадиган проекция татбиқ қилинади. Бу усулнинг асосий моҳияти шундаки, объектнинг, масалан, A ва B нуқталарнинг горизонтал текисликдан баландлиги сонлар билан ифода қилинади (173-шакл, а). A ва B (A_2', B_7') нуқталарнинг ёнига кичикроқ қилиб ёзилган 2 ва 7 сонлар нуқталарнинг горизонтал текисликдан баландлиги метр ҳисобида ифодаланишини кўрсатади. Нуқталарнинг фазодаги ўрнини сонлар билан белгиланган проекцияларига мувофиқ аниқлашда чизиқли масштаб бўлиши шарт. Чизиқли масштабнинг ҳар бир бўлаги бутун сонлар билан ифодаланади. A_2', B_7' нуқталардан Π' га перпендикуляр чизиб, A_2' дан масштабдаги 2 бўлакни, B_7' дан эса 7 бўлакни ўлчаб қўйилади. A ва B нуқталар ўзаро туташирилса, тўғри чи-

173-шакл.

зиқ кесмаси ҳосил бўлади (173-шакл, б). Бу ерда P' текислик горизонтал ёки $00,00$ (ноль даражали) текислик, $A_2'B_5'$ тасвир AB кесманинг P' даги сонлар билан белгиланган проекцияси ёки қуймаси дейилади.

Тўғри чизиқ кесмасини давом эттирилса, узининг проекцияси билан кесишади ва бу нуқта ноль нуқта дейилиб, H_0' билан белгиланади (173-шакл, в).

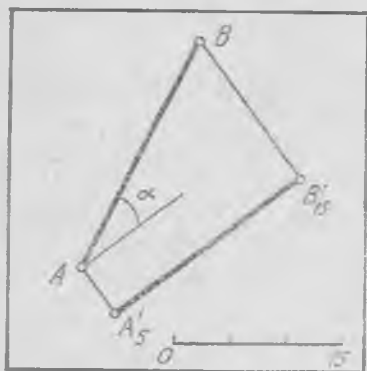
174-шакл.

Тўғри чизиқ кесмасининг бир учи P' текисликдан пастроқда жойлашган бўлса, нуқтанинг сонлар билан белгиланган қийматининг олдиға манфий ишора қўйилади. Масалан, 174-шаклдаги A нуқтанинг сонли белгиси.

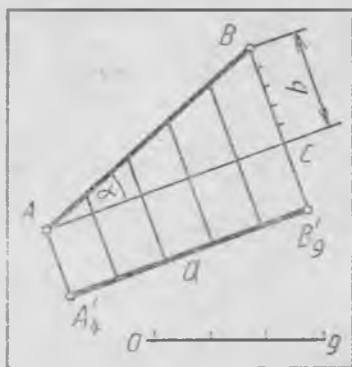
Тўғри чизиқ кесмасининг P' даги проекцияси қуйма дейилиб, у орқали кесманинг ҳақиқий узунлиги ва P' га нисбатан оғиш бурчагини аниқлаш мумкин. Бунинг учун A_5'

ва B_{15}' нуқталардап ўз қуймасига перпендикуляр чизиқлар ўтказиб, ҳар бир нуқтанинг қиймати чизиқли масштабдан улчаб қўйилади. Шунда P' текисликда AB кесманинг ҳақиқий узунлиги ва унинг P' текислигига нисбатан оғиш бурчаги α топилади (175-шакл).

Сонлар билан белгиланган проекцияларда интервал ва қиялик катта аҳамиятга эга. Интервал l , қиялик i билан белгиланади ва тўғри чизикнинг ҳар бир интервалда қанча кутарилаётгани аниқланади. Чизмада интервални аниқлаш учун AB кесманинг қуймаси $A_4'B_9$ нуқталарининг белгилари айирмасидан ҳосил бўлган BC кесма тенг булақларга булинади (176-шакл). Сўнгра A нуқтадан $A_4'B_9$ га параллел чизиқ чизиб, BB_9 чизикни C нуқтада кесиштирилади. BC кесма $\bar{c}$ га тенг, чунки

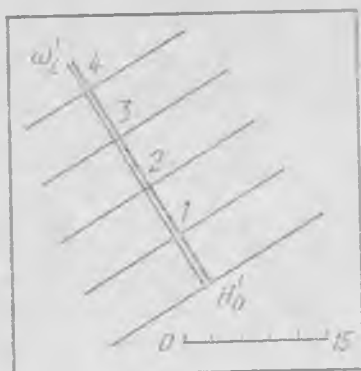

175-шакл.

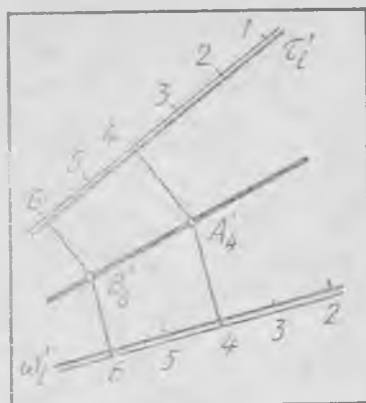

176-шакл.

177- шакл.

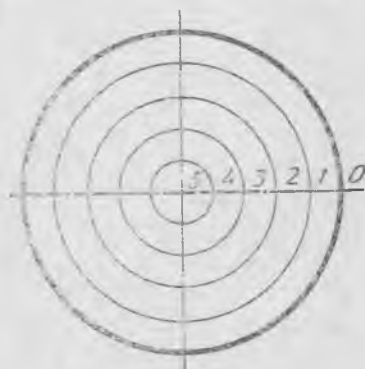
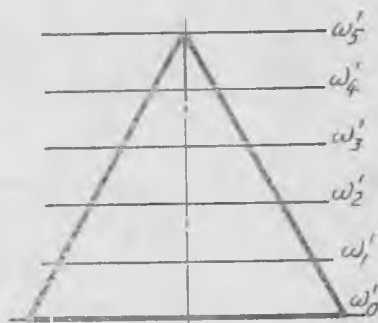

178- шакл.

$B'_9 - A'_4$. Демак $A'_4 B'_9$ кесма 5 та тенг бўлакка бўлинади. Ҳар бир бўлак интервал дейилади. Белгиларининг айирмаси бирга тенг бўлган кесманинг горизонтал проекцияси интервал дейилиб, у l билан белгиланади. Бошқача қилиб айтганда, қўяманинг кўтарилишга нисбати интервални ҳосил қилади, яъни $l = a/b = \text{ctg} \alpha$. Бу ерда a — тўғри чизиқ кесмасининг P' даги қўямаси, b — кўтарилиш, α — AB кесманинг P' га нисбатан қиялик бурчаги.

Текислик сонлар билан белгиланган проекцияларда қўшалок чизиқ кўринишида тасвирланади (117-шакл). Бу қўшалок чизиқ текисликнинг энг катта қиялик чизиғи ҳисобланиб, у ω билан белгиланади ва унда текислик горизонталлари тасвирланади. Текислик горизонталлари оралиғи интервал ҳисобланади. Текислик интервали билан текисликнинг энг катта қиялик чизиғи интервали чизмада қўшилиб қолади. Шунга биноан, текисликнинг бундай тасвирланиши текисликнинг қиялик масштаби дейилади. Текислик P' га параллел жойлашган бўлса, бундай текислик горизонтал ёки даража текислиги дейилади.

Иккита текисликнинг узаро кесишув чизиғи уларнинг қиялик масштаблари бўйича аниқланади (178-шакл). Текисликнинг

179- шакл.

қиялик масштабларидаги бир хил белгили нуқталаридан текислик горизонталлари қиялик масштабига перпендикуляр қилиб чизилади ва улар ўзаро кесиштирилади. Масалан, иккала текисликдаги қиялик масштабнинг 4 ва 6 белгили нуқталари олинса, улардан чизилган текислик горизонталлари ўзаро мос ҳолда кесишиб, A_4' ва B_6' нуқталарни ҳосил қилади ва улар ўзаро туташтирилса, иккита текисликнинг кесишув чизиғи топилган бўлади.

Сонлар билан белгиланган проекцияларда сиртларнинг проекциялари бир нечта горизонтал кесимлар орқали ифода қилинади. Айланиш конуси (179-шакл) оралиғи бир хил масофага эга бўлган текисликлар билан кесилса, у Π' да катта-кичик айланалар қурилишида тасвирланади. Айланаларнинг ҳар бири сирт горизонтални дейилади.

Ер рельефи топографик карталарда горизонталлар, баландликлар ва ҳар хил шартли белгилар ёрдамида тасвирланади. Ер рельефининг бундай тасвирланиши *топографик сирт тасвири* дейилади. Даража текисликлари билан топографик сирт кесилганда горизонтал чизиқлар ҳосил бўлади. Горизонтал чизиқларнинг бир жойига қўйилган белги бутун чизиқ учун тааллуқлидир (180-шакл). Шартли кесувчи текисликларнинг ҳақиқий оралиғи 5 ёки 10 мм олинади.

Мисол. Асоси 0 даражали горизонтал текисликда ётган айланиш конусининг текислик билан кесишиш чизиғи ясалсин (181-шакл).

Ечиш. Конус катта-кичик концентрик айланалар, яъни горизонталлари орқали тасвирланган. Текислик эса қиялик масштаби орқали берилган. Текисликнинг горизонталлари утказилиб, улар конуснинг бир хил белгили горизонталлари билан кесиштирилади. Шунда кесишиш чизиғига оид нуқталар ҳосил бўлади ва бу нуқталар ўзаро раван туташтирилади.

180- шакл.

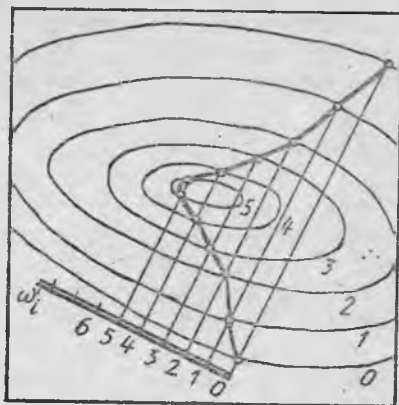
181- шакл.

182-шаклда топографик сирт горизонталлари текисликнинг қиялик масштаби ω , билан тасвирланган. Текислик горизонталлари ўтказилиб, топографик сирт горизонталлари билан мос ҳолда кесиштирилади ва ҳосил бўлган нуқталар ўзаро туташтирилади.

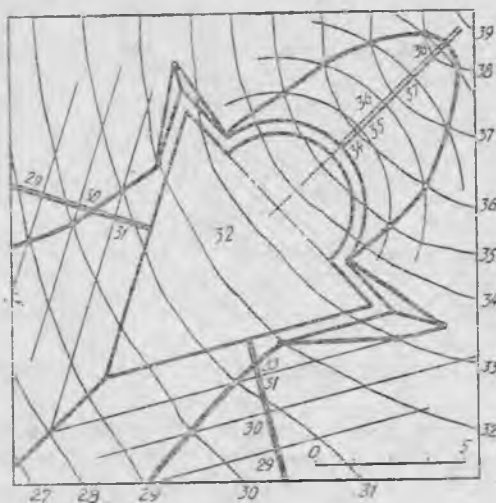
Мисол. Учбурчак ва айлана шаклидаги майдончанинг горизонтал белгиси 32 м да берилган. Майдончанинг кўтарма (тупроқ тўкиладиган жой) ҳосил қилиш, текислаш ва тупроқ ўйиб олиш билан боғлиқ ишларнинг чегараси план бўйича аниқлансин (183-шакл).

Конус горизонталларининг орасидаги интервал 1 м, кўтарманинг қиялиги 1:1.

Ечиш. Планга мувофиқ, майдончанинг айлана кўринишидаги томонини учи пастга қараган конус шаклида қазиб олишга тўғри келади. Шу қазиш ишларининг чегарасини аниқлаш учун конус ва топографик сиртларнинг бир хил белгили горизонталларининг ўзаро кесишаётган нуқталари топилади. Майдонча ёнбағирларининг горизонталларини чизиш учун, берилган 1:1 қиялик бўйича интервал аниқлаб олинади. Кўтарманинг қияликлари бир хил бўлганлиги учун, майдонча чегараси томонларига параллел тарзда чизилган ёнбағир горизонталлари ва топографик сирт горизонталлари мос равишда ўзаро кесишиб, кўтарманинг чегарасига тааллуқли нуқталарни ҳосил қилади.

182-шакл.

183-шакл.

Майдончанинг чуқурликдаги қисми кенгайтириб тасвирланган. Бу қушимча жой оқова сувларнинг ариқча (кювет)лар орқали оқиб кетишини таъминлаш мақсадида ажратилган.

Савол ва машқлар

1. Сон билан белгиланган проекцияларнинг бошқа проекциялардан фарқи нимадан иборат?
2. Кесманинг проекцияси нима деб аталади?
3. Текислик қандай элементи орқали тасвирланади?
4. Сиртлар қандай чизиқлар орқали тасвирланади?
5. Топографик сирт дегадда қандай сиртни тушунасиз?
6. 184-шакл, 0—9 ларда тасвирланган вариантлардан бирининг график шarti кўчириб чизилсин. Майдонча контурининг плани буйича унинг топографик сирт билан кесишиш чизиғи ясалсин. Майдонча ёнбағирларининг қиялиги 1:1.5, уйиб (қазиб) олинадиган жойнинг қиялиги 1:2 қилиб олинсин.

7-график иш. Мазкур график иш битта вазифадан иборат. Унинг шarti: майдонча контурининг плани берилган бўлиб, унинг топографик сирт билан кесишиш чизиғи ясалсин. Майдонча белгиси 41, майдонча ёнбағирларининг қиялиги $i=1:1$, конус шаклида қазиб олинадиган жойнинг, яъни конуснинг қиялиги $i=1:1$.

1. Тегишли вариантга мувофиқ, вазифанинг график шarti кўчириб чизилади (185-шакл, а).

2. Майдонча контури томонлари ва конус учун қиялик масштаблари чизиб чиқилади (185-шакл, б).

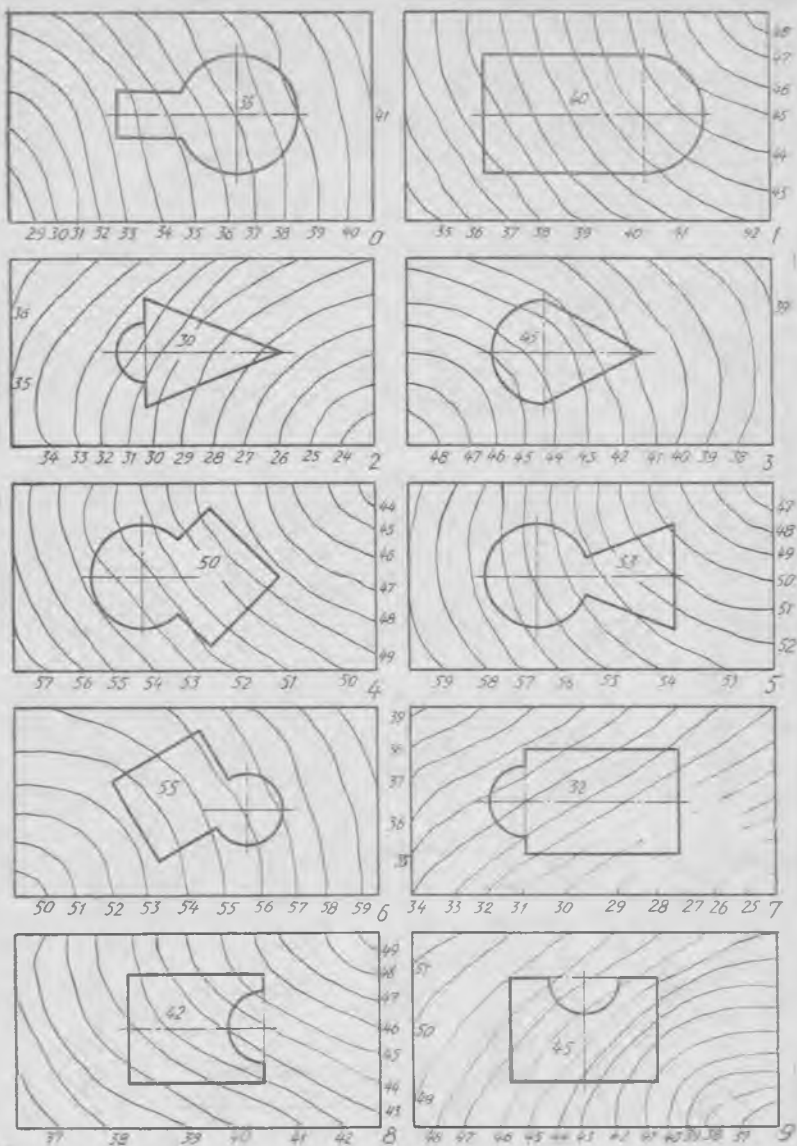
3. Бир номли белгидаги сирт ва қиялик масштаби горизонталларининг узаро кесишиш жойларида изланаётган кесишув чизиғининг нуқталари аниқланади. Бунда қиялик масштабларининг бир номли белгидаги горизонталлари узаро кесишаётган нуқталар кетма-кет туташтирилса, майдонча бурчаклари орқали унинг ёнбағирлари кесишадиган қирраларининг чизиқлари ҳосил бўлади (185-шакл, в).

Майдончанинг конус шаклида уйиб олинган томонида ёнгингарчиликда ҳосил бўладиган сувларнинг оқиб кетишини таъминлайдиган ариқча (кювет) яшаш учун жой ажратилади. Бунинг учун майдонча контуридан сунг конус асоси битта интервал ташлаб чизилади.

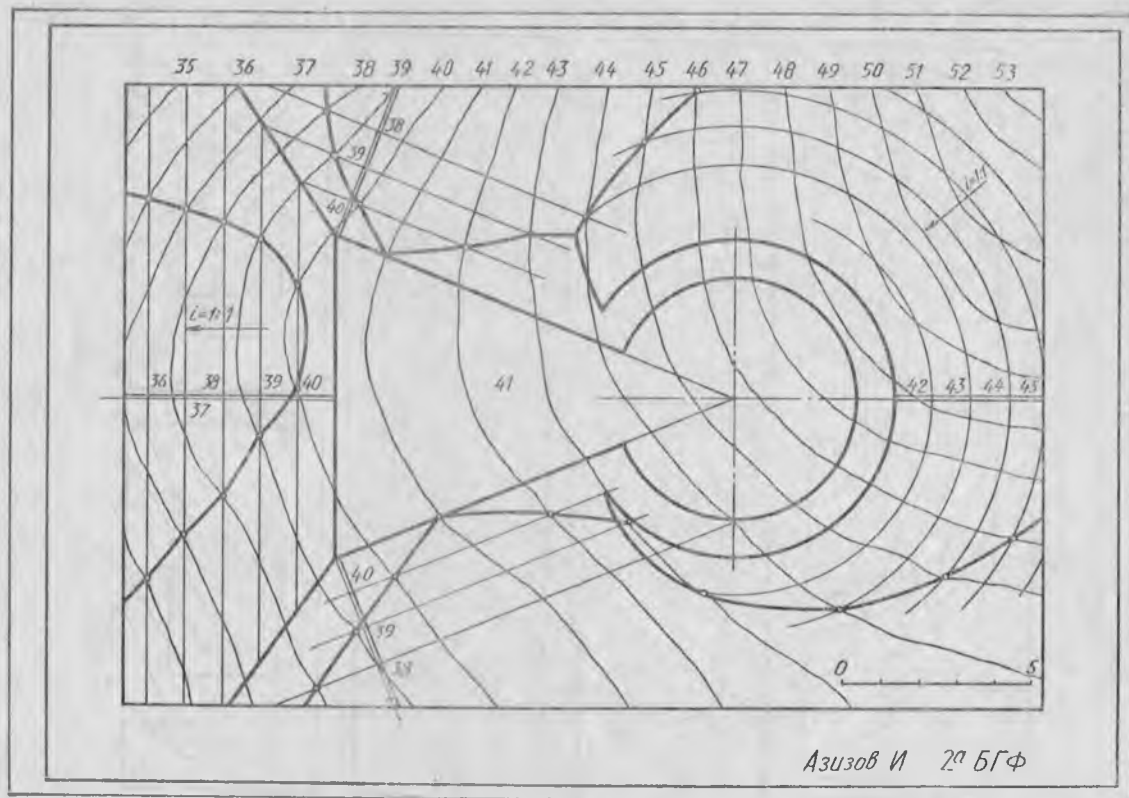
12. ПЕРСПЕКТИВ ТАСВИРЛАШ ЯСАШ

Маълумки, ҳар қандай тўғри чизиқ иккита нуқта орқали ифода қилинади. Тўғри чизиқ нуқталарининг перспективаларини аниқлаб олиб, кейин бу нуқталар узаро туташтирилади.

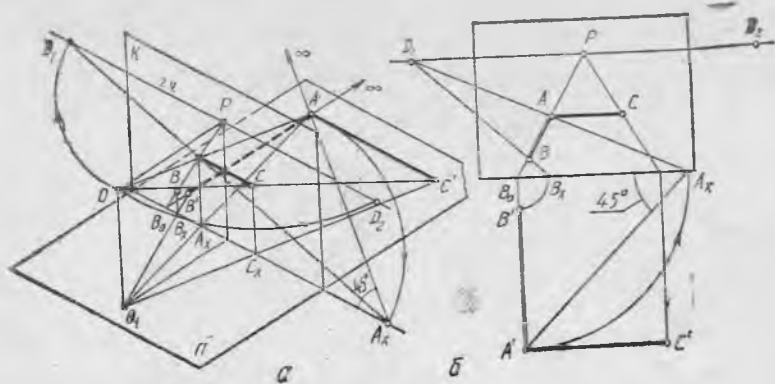
Мисол. Нарсалар текислигидаги $B'A'C'$ чизиқнинг перспективаси ясалсин (186-шакл, а, б).

184- шакл.

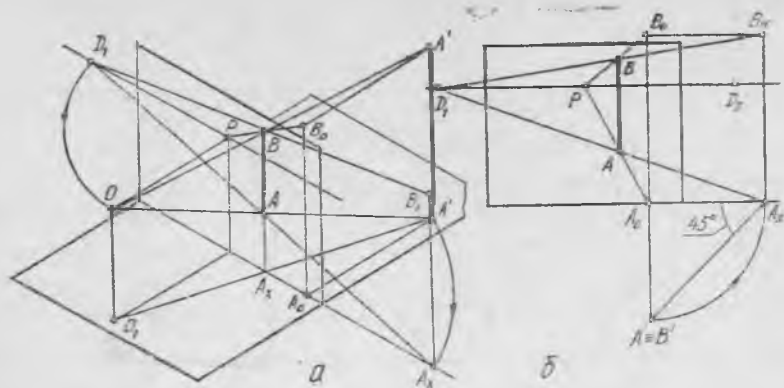
185- шакл.

186-шакл.

Ечиш. Қараш нуқтаси O билан B', A', C' нуқталар туташтирилиб, кўриш нурлари ҳосил қилинади (186-шакл, а). Шу нурларнинг Π' текисликдаги проекцияларини топиш мақсадида қараш нуқтасининг Π' даги проекцияси билан B', A', C' нуқталар туташтирилади. Шунда Π' га перпендикуляр $OO'B', OO'A', OO'C'$ учбурчак текисликлар ҳосил бўлади. Шу текисликларнинг картина текислиги K билан кесишган чизиқларида B', A', C' нуқталарнинг перспективалари B, A, C аниқланади. A ва B, A ва C лар ўзаро туташтирилса, $B'A'C'$ нинг перспектив тасвири BAC ҳосил бўлади. Шу чизиқ томонлари таҳлил қилиниб, перспективада AB икки томонлама давом эттирилса, A учидан чиққан томони бош нуқта P билан, B учи томони картина асосида $A'B'$ давоми билан кесишмоқда. AC эса ўзининг $A'C'$ кўринишига параллел тарзда тасвирланмоқда. Демак, картинага перпендикуляр тўғри чизиқнинг перспективаси бош нуқта P билан кесишар экан. Картинага параллел тўғри чизиқнинг перспективаси эса ўзининг фазодаги вазиятига нисбатан геометрик параллеллигини сақлар экан.

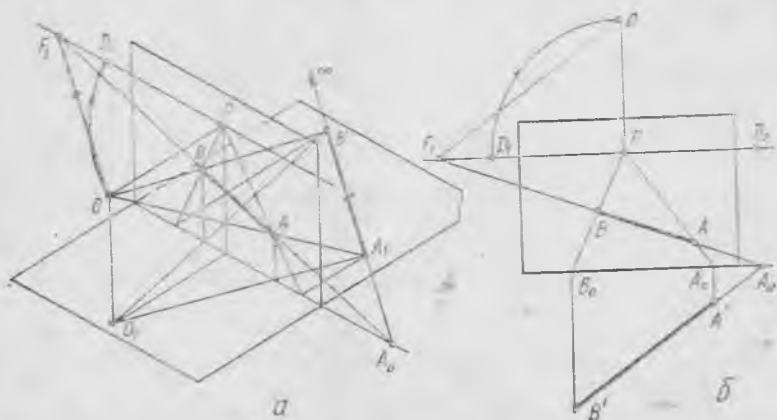
A' нуқтани B_0A' радиусда картина асоси билан қўшилгунча айлантириб, ҳосил бўлган A_x ни дистанцион нуқта $D_1 (PD_1 = OP)$ билан туташтирилса, шу чизиқ A нуқта орқали ўтади. A', A_x нуқталар ўзаро туташтирилса, картинага нисбатан 45° бурчак ҳосил бўлади. Демак картинага 45° бурчак ҳосил бўлади. Демак картинага 45° бурчакдаги горизонтал чизиқ перспективада D_1 нуқта билан кесишар экан. Тўғри чизиқларнинг перспективадаги хусусиятларидан фойдаланиб, уларнинг картина асосидаги планда тасвирланган проекциялари орқали перспективаларини яшаш мумкин. Бунинг учун $A'B'$ давом эттирилади (186-шакл, б) ва картина асоси билан кесиштирилади. Ҳосил бўлган B_0 нуқта картинанинг бош нуқтаси P билан туташтирилади. B_0A' радиуси ёй чизиб, картина асосида A_x нуқта аниқланади ёки A' дан картина асосига 45° бурчакда чизиқ ўтказилади,

187- шакл.

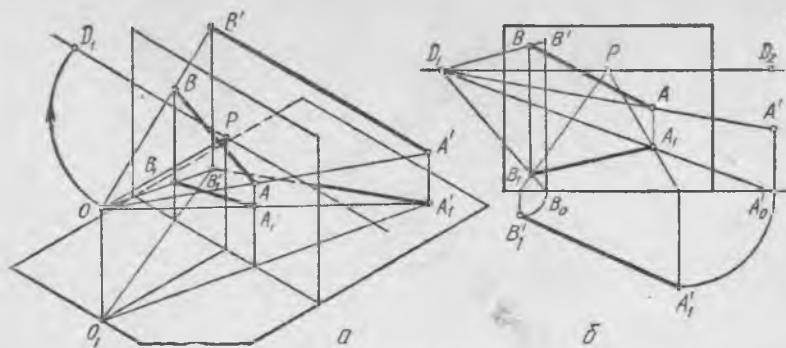
A_x нуқтани D_1 билан туташтирилади. Шунда A нуқтанинг перспективаси топилади. Шу тартибда B топилади. C' дан картина асосига перпендикуляр чизиқ, P билан туташтирилади, ва A дан картина асосига параллел чизиқ чизиқ, AC чизиқнинг перспективаси ясалади.

187-шаклда вертикал, яъни Π_1 га перпендикуляр $A'B'$ чизиқнинг перспективасини яшаш тасвирланган. A' ни O' билан туташтириб картина асосидаги A_x дан вертикал чизиқ чизилади ва OA' , OB' чизиқлар орасида AB перспективаси аниқланади. Картина асосидаги планда бу тўғри чизиқ кесмаси нуқта кўринишида тасвирланади. $A' \equiv B'$ дан картина асосига перпендикуляр чизиқ ўтказиб, A_0 ни P билан туташтирилади. $A'B'$ кесма картина билан жипслашгунча айлантирилади ва $A'B'$ нинг A_x нуқтасини D_1 билан туташтириб, A_0P чизиқда A нуқта аниқланади ҳамда $B_k D_1$ чизиқда B нуқта топилади. Бу ерда $A_x B_x$ масофа кесманинг ҳақиқий узунлигига тенг. Бундай тўғри чизиқнинг перспективаси ўзининг геометрик параллеллигини сақлайди.

188- шакл.

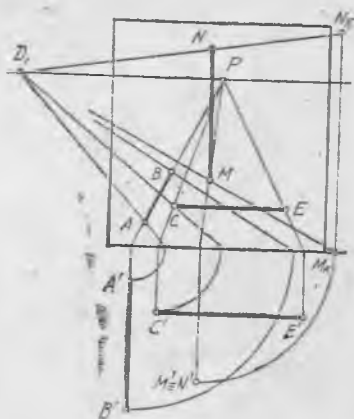
189- шакл.

Картинага нисбатан ихтиёрий бурчакдаги горизонтал чизиқнинг перспективасини тасвирлаш 188-шаклда кўрсатилган. Перспективада AB ясалгандан кейин уни икки томонлама давом эттирилса, унинг бир томони горизонт чизиғидаги F_1 нуқтада, иккинчи томони ўзининг P' даги $A'B'$ нинг давоми билан картина асосида кесишади. Агар O дан $A'B'$ га параллел чизиқ чизилса, у горизонт чизиғидаги F_1 нуқта билан кесишади. Демак, картинада тўғри чизиқларнинг горизонт чизиғидаги кесишиш нуқтасини аниқлаш учун қараш нуқтаси O дан ўша тўғри чизиққа параллел бўлган қараш нури ўтказиш керак экан. Шу хусусиятдан фойдаланиб, картинада унинг асосидаги планда тасвирланган $A'B'$ га O дан параллел чизиқ чизилса, горизонт чизиғида F_1 нуқта топилади. $A'B'$ ни давом эттириб, картина асоси билан кесиштирилади ва F_1 билан туташтирилади. Шунда $A'B'$ чизиқнинг картинадаги перспективаси ясалади. Кесманинг чегаралари перспективада картинага перпендикуляр чизиқлар ёрдамида аниқланади.

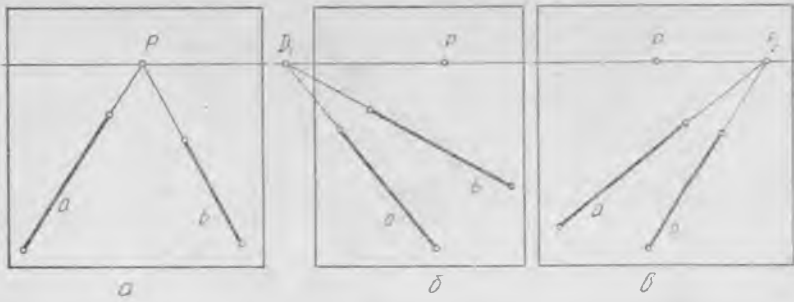
Картинага нисбатан умумий вазиятдаги тўғри чизиқнинг перспективасини яшаш (189-шакл) учун олдин унинг P' текисликдаги проекциясининг перспективаси вертикал чизиқлардан фойдаланиб аниқланади.

190-шаклда картинага нисбатан турли вазиятлардаги тўғри чизиқларнинг перспективаларини яшаш тасвирланган.

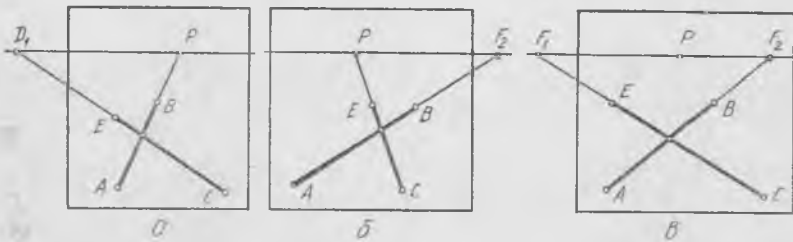
Икки тўғри чизиқнинг перспективаси. Маълумки, тўғри чизиқлар ўзаро параллел, кесишувчи ёки айқаш бўлади. Перспективада ўзаро параллел тўғри чизиқлар битта кесишиш нуқтаси-

190- шакл.

191- шакл.

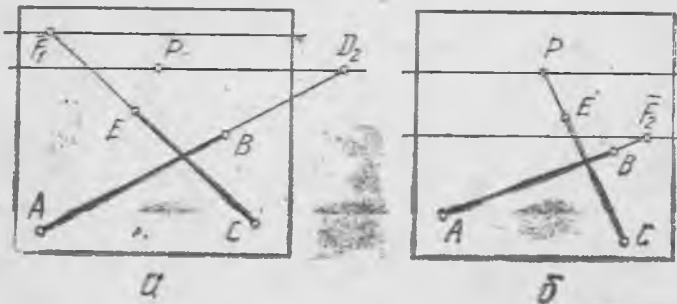

192- шакл.

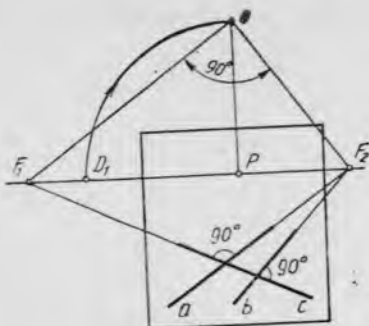
га эга бўлади (191- шакл). Узаро кесишувчи тўғри чизиқлар битта горизонт чизиғида иккита кесишиш нуқтасига эга бўлади (192-шакл). Узаро айқаш тўғри чизиқлар ҳар хил баландликдаги горизонт чизиқларидаги кесишиш нуқталарига эга (193-шакл).

Мисол. Перспективада тўғри чизиққа параллел ва перпендикуляр тўғри чизиқ ўтказилсин (194- шакл).

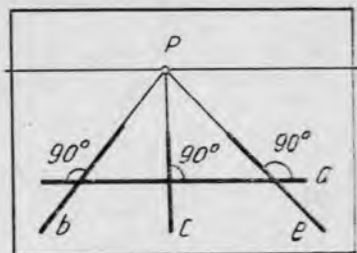
Ечиш. Картинада тасвирланган a тўғри чизиқ ихтиёрий бурчакдаги тўғри чизиқнинг перспективаси бўлиб, унга олдин па-

193- шакл.

194- шакл.

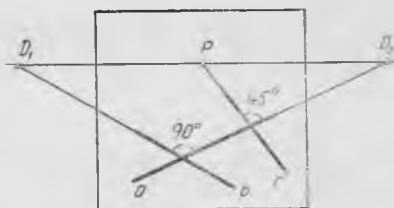
195- шакл.

параллел тўғри чизиқ ўтказиш учун, F_2 дан ихтиёрий йўналишда b тўғри чизиқ ўтказилади (191- шакл, θ). Сўнгра бу тўғри чизиққа, перпендикуляр тўғри чизиқ ўтказиш учун, P дан вертикал чизиқ тушириб, унга PD_1 масофа олиб ўтилади ва ҳосил бўлган O нуқтадан OF_2 га перпендикуляр чизиқ ўтказилади. Шунда ҳосил бўлган F_1 нуқта орқали ўтказилган c чизиқ берилган a чизиққа перпендикуляр ҳисобланади (194- шакл).

195- шаклда картинага перпендикуляр тўғри чизиқларга перпендикуляр чизиқ ўтказиш тасвирланган.

196-шаклда картинага 45° бурчакдаги тўғри чизиққа перпендикуляр ва 45° бурчакдаги тўғри чизиқни ўтказиш кўрсатилган.

Кўпбурчакли текис шакллар тўғри чизиқ кесмаларидан ташкил топган бўлади. Уларнинг перспективаларини яшаш кесмаларнинг перспективаларини яшаш каби амалга оширилади.

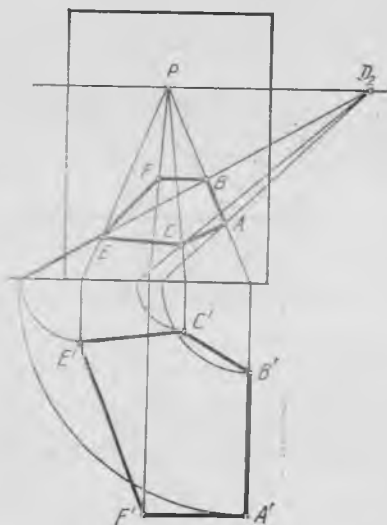

196- шакл.

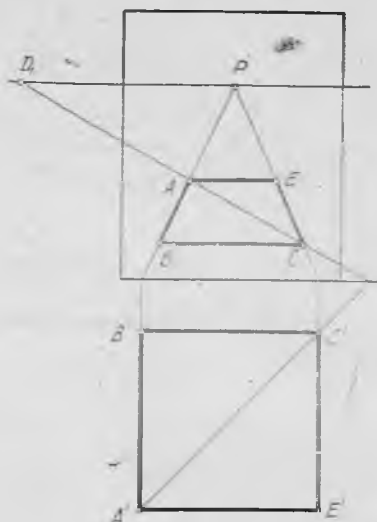
Мисол. Кўпбурчакли текис шаклнинг перспективаси ясалсин (197- шакл).

Ечиш. Кўпбурчакнинг нуқталаридан картина асосига перпендикуляр чизиқлар ўтказиб, ҳосил бўлган нуқталар бош нуқта P билан туташтирилади. Картинага нисбатан 45° бурчакдаги чизиқлардан фойдаланиб, кўпбурчакнинг $ABCEF$ перспективаси ясалади.

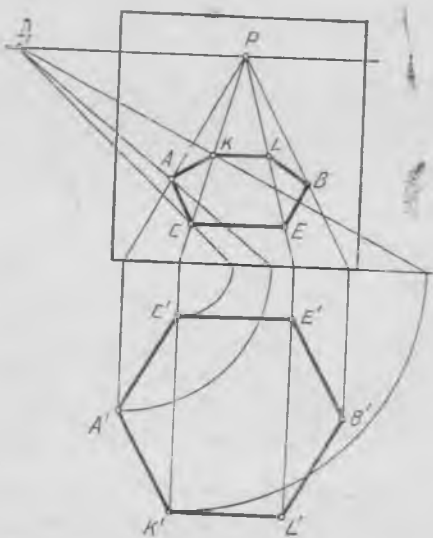
Картинага иккита томони билан параллел ва перпендикуляр жойлашган квадратнинг перспективасини яшашда (198- шакл) унинг диагоналидан фойдаланилади. Олдин квадрат томонлари картина асосигача давом эттирилади ва P билан туташтирилади. Квадратнинг диагонали картина асосигача давом эттирилиб, D_1 билан туташтирилади. Шунда квадрат диагонаlining перспективаси (AC) ҳосил бўлади ва A, C дан картина асосига параллел чизиқ чизилса, квадратнинг перспективаси ясалади.

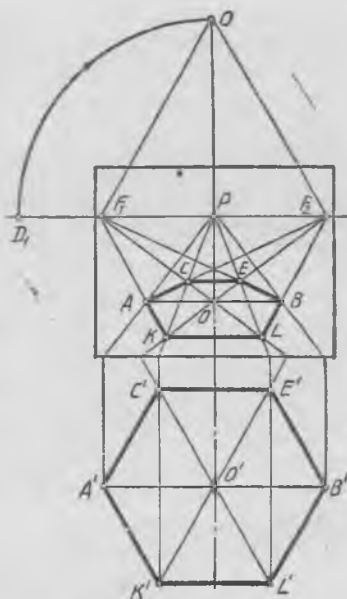
197- шакл.

198- шакл.

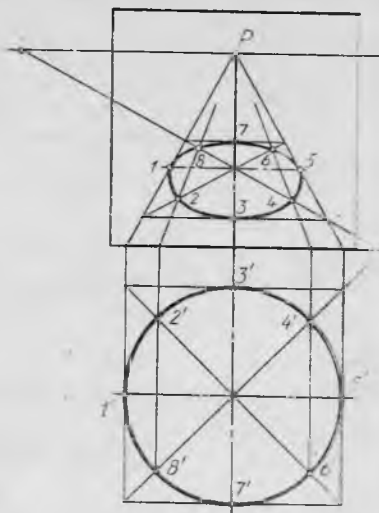
199- шакл.

200- шакл.

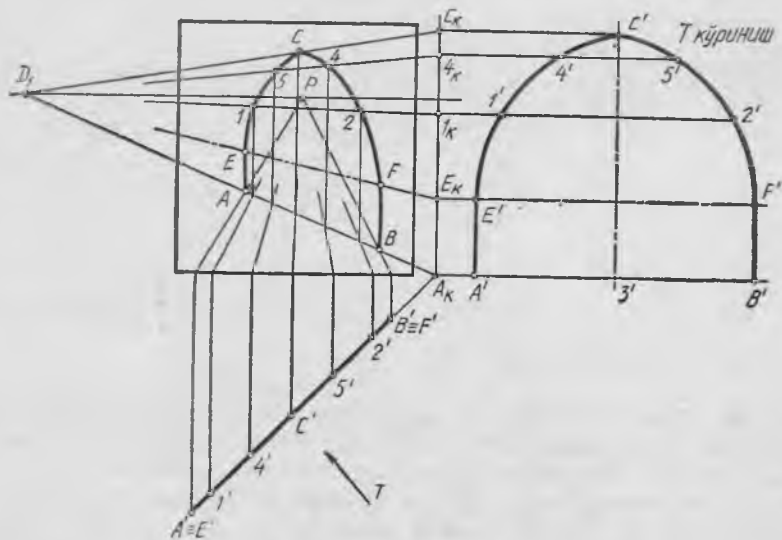
Мунтазам олтибурчакнинг перспективасини ясашда унинг $C'E'$, $K'L'$ томонлари билан бир қаторда $A'B'$ нинг ҳам перспективаси ясаб олинади. Перспективада AC , AK , BE , BL лар ўзаро туташтирилади (199-шакл).

Мунтазам олтибурчак диагоналарининг перспективасини яшаш орқали унинг перспективасини яшаш мумкин (200-шакл). Бунинг учун P дан юқорига PD_1 масофани ўлчаб қўйиб, қараш нуқтаси O топилади. O дан олтибурчак диагоналларига параллеллар чизиб, горизонт чизиғида F_1 ва F_2 нуқталар топилади. Олтибурчакнинг диагоналлари-нинг перспективаси аниқланади. Диагоналларнинг перспективаси кесишган нуқта (O) олтибурчак марказининг перспективаси ҳисобланиб, у орқали картина асосига параллел чизиқ ўтказилади. Олтибурчак нуқталаридан картина асосига перпендикуляр чизиқлар ўтказилиб, уларни P билан туташтирилса, олтибурчак нуқталарининг перспективаси топилади.

201- шакл.

Айлананинг перспективасини яшаш учун (201-шакл) квадратнинг перспективасини яшаш усулидан фойдаланилади. Айлананинг ташқарисига уринма квадрат чизилади ва унинг диагоналлари ўтказилади. Шунда айланада саккизта нуқта ҳосил бўлади. Квадратнинг перспективаси ясашиб, перспективада диагоналлари ўтказилади. Квадрат маркази O дан картина

202- шакл.

асосига параллел чизиқ чизилади ва 1, 5 нуқталар аниқланади. Квадрат томонидаги 3 ва 7 нуқталар белгилангандан кейин квадрат диагоналларидаги нуқталар картинага перпендикуляр чизиқлар орқали топилади. Барча аниқланган нуқталарнинг перспективалари ўзаро равоун туташтирилади.

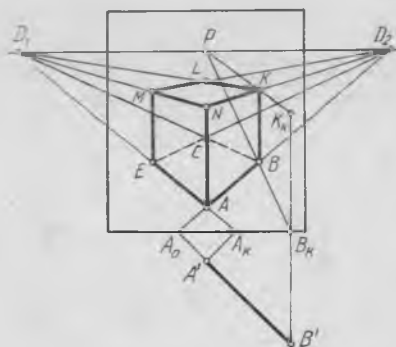
Мисол. Айлана ёйидан ҳосил бўлган арканинг перспективаси ясалсин (202- шакл).

Перспективада арканинг асоси ясаб олинади ва асосидаги нуқталарнинг перспективадаги ўрни аниқланади. Арканинг T кўринишидаги нуқталардан картина асосига параллел чизиқлар ўтказиб, уларни картина ёни билан кесштирилади ҳамда D_1 билан туташтирилади. Перспективадаги арка асосидаги нуқталардан чизилган вертикал чизиқлар билан D_1 га туташтирилган чизиқлар мос равишда кесишиб, арка чизиғига онд нуқталарнинг перспективаларини ҳосил қилади.

12.1. Перспектив масшталлар

Перспективада кенглик, баландлик ва ичкарилик масшталлари мавжуд бўлиб картинанинг асоси кенглик, картинанинг вертикал ён томони баландлик ва картинанинг бош нуқтасига йўналган томон ичкарилик (чуқурлик) масштали ҳисобланади.

Перспектив масшталлардан фойдаланиб, ҳар хил узоқликда жойлашган ва турли баландликлардаги нарсаларнинг ўрнини картинада тўғри аниқлаш мумкин. Бундай масалаларни маълум ўлчамли квадрат тўрлар ясаш йўли билан амалга оширсан бўлади. Перспективада квадратлардан тузилган тўрларни ясаш-

203- шакл.

да, масштабга биноан кесмани шартли равишда 1 м деб, картина асосига ўлчаб қўйилади ва 1, 2, 3, 4 рақамлар билан белгиланади. Шунда картина асоси 4 м га тенг бўлади (203- шакл). Шу тартибда картинанинг вертикал ён томонига ҳам 1 м дан бир нечта бўлак ўлчаб қўйилади. 1, 2, 3, 4 нуқталар P билан туташтирилади ва картина бурчагидаги O нуқта D_1 билан туташтирилади. Шунда мазкур чизиқ $4P$ чизиқни A нуқтада кесади. A нуқтадан картина асосига парал-

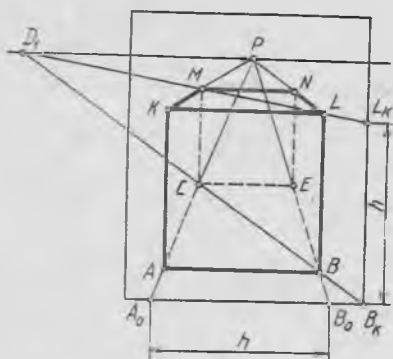
лел ва вертикал чизиқлар чизиб чиқилса, хона перспективаси ясалади. OD_1 чизиқнинг $1P$, $2P$, $3P$ чизиқлар билан кесишаётган I, II, III нуқталаридан картина асосига параллел чизиқ чизилса, пол текислигида 1×1 м ли квадратларнинг перспективалари ҳосил бўлади. Ён девор текислигида ҳам худди шундай квадратлар перспективалари ясалади. Хонадаги TE кесманинг

узунлиги 1 м, TK кесманики эса 1,5 м бўлиб, T нуқтанинг ўрни 2,5 м ичкарилиқда, ўнг ён девордан 1,5 м да жойлашган.

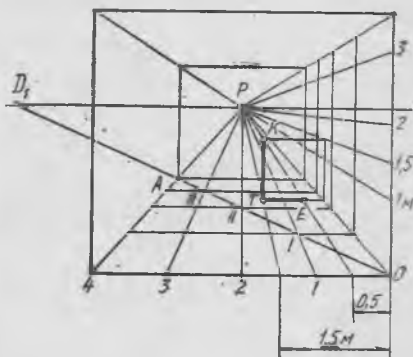
12.2. Сиртларнинг перспективаси

Сирт қирралари (ясовчилари) тўғри чизиқ кесмаси деб қаралади ва уларнинг перспективалари ясалиб, керакли нуқталарни ўзаро туташтирилади.

Мисол. Кубнинг перспективаси ясалсин (204-шакл).

204-шакл.

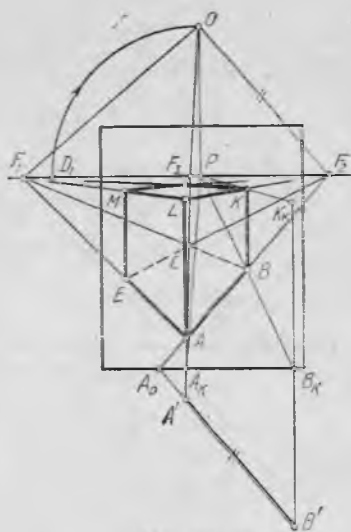
205-шакл.

Ечиш. Картина асосида ихтиёрий узунликда A_0B_0 кесма олинади ва уни куб томонининг ҳақиқий узунлиги деб, A_0 ва B_0 нуқталарини P билан туташтирилади. Картина асосида ихтиёрий танлаб олинган B_k нуқтани D_1 билан туташтирилса, куб асосининг перспективаси ясалади. B нуқтадан вертикал чизиқ ўтказиб, унга A_0B_0 кесма ўлчаб қўйилади ва L нуқта D_1 билан туташтирилса, кубнинг юқори асоси перспективаси ясалади.

Мисол. Томонлари билан картинага нисбатан 45° бурчакда жойлашган кубнинг перспективаси ясалсин (205-шакл).

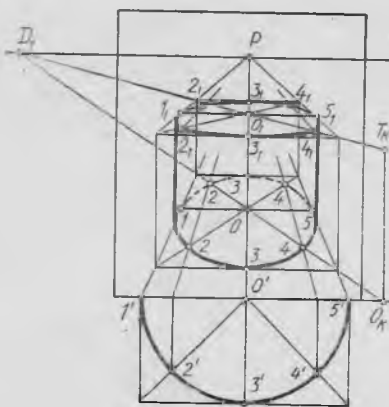
Ечиш. Картинада A нуқтани ихтиёрий танлаб олиб, уни D_1 ва D_2 лар билан туташтирилади. P билан A ўзаро туташтирилади ва картина асосига давом эттирилиб, A_0 нуқтадан картина асосига 45° бурчакда чизиқ ўтказилади. D_1A чизиқнинг картина асоси билан кесишиш нуқтаси A_k дан картина асосига 45° бурчакда чизиқ ўтказилса, A' нуқта ҳосил бўлади. Квадрат томонининг ҳақиқий узунлиги ихтиёрий танлаб олинади ва уни A' дан ўлчаб қўйиб, ҳосил бўлган кесмани $A'B'$ деб белгиланади. B' дан картина асосига перпендикуляр чизиқ, P билан туташтирилса, перспективада B нуқтанинг ўрни аниқланади. B билан D_1 туташтирилса, AP чизиқда C ; C нуқта D_2 билан туташтирилиб, давомида E нуқта топилади. Шунда куб асосининг перспективаси ясалади. B_x юқорига $A'B'$ кесма ўлчаб қўйилиб, K_k нуқтани P билан туташтириш орқали кубнинг юқори асосининг перспективасини яшаш мумкин.

Томонлари билан картинага висбатан ихтиёрый бурчакда жойлашган кубнинг перспектива-сини ясаш учун (206-шакл) горизонт чизигида ихтиёрый F_2 нуқта таълаб олинади ва кубнинг бир томони шу нуқтада кесишади деб, O нуқтадан OF_2 га перпендикуляр чизилади. Шунда кубнинг бошқа томонлари кесишадиган F_1 нуқта аниқланади. Картинада A нуқта таълаб олинади ва у F_1, F_2 лар билан туташтирилади. F_2A картина асосигача чизилиб, A_0 нуқта топилади. PA чизиқнинг картина асосидаги кесишиш нуқтаси A_k ҳам топилади. A_0 дан OF_2 чизикка параллел чизиқ чизилса, куб томонининг пландаги кўринишининг йўналиши ҳосил бўлади. A_k дан картина асосига перпендикуляр чизиб, A' топилади ва ундан куб томонларининг ҳақиқий узунлиги $A'B'$ ўлчаб қўйилади. B' дан картина асосига перпендикуляр чизиб ҳосил қилинган нуқта P билан туташтирилса, перспективада B нуқта аниқланади. B ни F_1 билан туташтириб, C нуқта топилади. C нуқта F_2 билан туташтирилиши натижасида E нуқтанинг перспективаси аниқланади. Шунда куб асосининг перспективаси ҳосил бўлади. B_k дан картина асосига перпендикуляр чизиб, унга куб томонининг ҳақиқий узунлиги $A'B'$ ўлчаб қўйилади ва перспективада K нуқтанинг ўрни топилади.

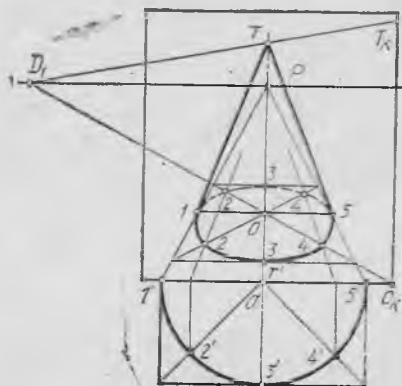

206-шакл.

Ўқи Π_1 га перпендикуляр бўлган тўғри доиравий конуснинг перспективасини ясаш учун (207-шакл) дастлаб конус асоси-

207-шакл.

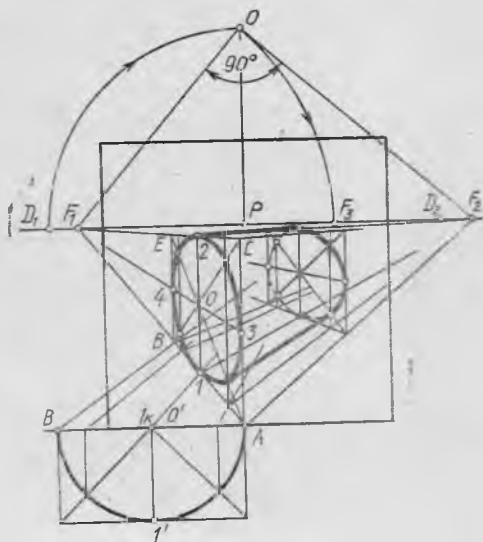
208-шакл.

нинг перспективаси 201-шаклдаги каби ясаб олинади. Кейин конус баландлигининг ҳақиқий узунлиги O_k дан ўлчаб қўйилади ва T_k нуқта D_1 билан туташтирилади. O дан вертикал чизиқ ўтказилса, конус ўқининг перспективадаги тасвири чизилади ва унда T нуқта топилади. T нуқтадан конус асосининг перспективасига уринмалар чизиш орқали конуснинг перспективаси ясалади.

Тўғри доиравий цилиндрнинг перспективасини ясаш учун унинг остки ва устки асосларининг перспективалари OT баландликда ясаб олинади ва асосларининг перспективаларига уринмалар ўтказилади (208-шакл).

Картинага нисбатан ихтиёрий бурчакда жойлашган тўғри доиравий цилиндрнинг перспективасини ясаш учун (209-шакл) унинг ўқи кесиншадиган F_2 нуқта горизонт чизиғида танлаб олинади. OF_2 га перпендикуляр чизиқ ўтказилса, горизонт чизиғида F_1 топилади. Цилиндр олд асосининг маркази (O) нуқта танлаб олинади ва ундан вертикал чизиқ чизилади. Цилиндр диаметрининг перспективадаги тасвири (12) танлаб олинади ва I нуқта F_2 билан туташтирилиб, картина асосида O_k нуқта аниқланади. I нуқтани F_1 билан туташтириб, картина асосида A_k нуқта топилади. $O_k A_k$ радиусли ярим айлана чизиб, ярим квадрат чизилади ва унинг бурчаклари O_k билан туташтирилади. Шунда айланада қўшимча нуқталар топилади. Бу қўшимча нуқталар картина асосига олиб ўтилади ва F_2 нуқта билан туташтирилади. A ва B лардан вертикал чизиқлар ўтказиб, $F_1 2$ чизиғида C ва E нуқталар топилади. AE ва BC лар квадрат диагоналлариининг перспективаси бўлиб, уларда айлана перспективасининг қўшимча нуқталари топилади. Цилиндр орқа асосининг перспективаси ҳам олд асосининг перспективаси каби ясалади.

209-шакл.

12.3. Интерьер перспективаси

Перспективада хонанинг ички кўринишини тасвирлашга *интерьер* дейилади. Интерьерни тасвирлаш учун картина остисига *хона* плани чизилади ва унда нарсаларнинг баландликларини бел-

гилаб олинади. Хона плани олдига картина изи чизилади. Шунда хонага картина орқали қаралаётгандек бўлади (210-шакл).

1. Бош нуқта P дан пастга вертикал чизиқ чизилади ва O нуқта ($OP = PD_1$) аниқланади. O нуқта орқали пландаги нарсаларнинг томонларига параллел чизиқлар ўтказилиб, горизонт чизиғида бу нурларнинг кесилиш нуқталари (F_1, F_2, F_3) топилади.

2. Хона перспективасини яшаш учун девор ва полнинг кесилиш чизиғи картина асосига давом эттирилади ва P билан туташтирилади. Дистанцион нуқта D_1 билан I_0 ўзаро туташтирилиб, хонанинг тўриси (чуқурлиги) топилади. Перспектив масшаблар ёрдамида хонадаги эшик, деразаларнинг ўринлари белгиланади.

3. Ўнг ён ва олд фронтал девор бурчагидаги полга қўйилган шкафнинг перспективаси ясалади.

4. Чап ён девордаги дераза ва фронтал девордаги эшик перспективаси ясалади. Эшик тавақасининг очиқ ҳолати F_3 ва P нуқталар орқали аниқланади. Бунинг учун O дан эшикнинг очиқ ҳолатдаги тавақасига параллел чизиқ чизиб, горизонт чизиғида F_3 нуқта топилади ва у билан перспективадаги эшик бурчаги туташтирилади. $2'$ нуқтадан картина асосига перпендикуляр чизиб ҳосил қилинган нуқта P нуқта билан туташтирилса, перспективада 2 нуқта топилади. Перспективадаги эшик тавақасининг юқори томонини топиш учун F_3 нуқтадан фойдаланилади.

5. Хонанинг чап бурчагидаги телевизор ва унинг остидаги кутини перспективада тасвирлашда F_2 нуқтадан фойдаланилади.

6. Хона ўртароғидаги стол ва креслоларнинг перспективаларини яшашда F_1, F_3 нуқталардан фойдаланилади.

Хонадаги жиҳозларнинг элементларининг перспективасини яшашда турли яшаш қоидаларига амал қилиш мумкин.

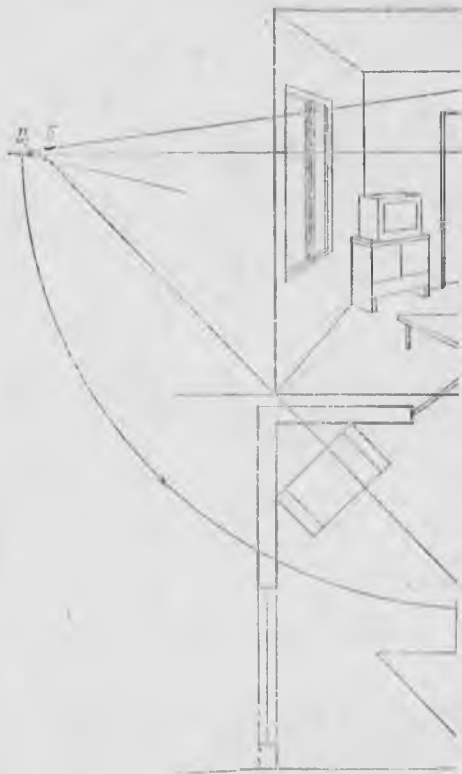
Хона плани 211-шаклдагидек берилган бўлса, унинг перспективасини яшаш учун, бош нуқта P дан пастга OP масофа PD_1 га тенг қилиб қўйилади. O дан хона деворлари ва жиҳозлари томонларига параллел тарзда ингичка чизиқлар ўтказилади ва уларни горизонт чизиғи билан кесиштириб, F_1, F_2 нуқталар аниқланади. Хона деворларининг картина изи билан кесишган нуқталаридан картина асосига ўтказилган перпендикулярлар F_1, F_2 нуқталар билан туташтирилса, улар перспективада ўзаро кесишиб, икки деворнинг кесишиш чизиғи, яъни хонанинг бурчаги ҳосил бўлади. Хонадаги жиҳозларни, эшикни перспективада яшашда бош нуқта P , дистанцион нуқта D_1 ва F_1, F_2 лардан фойдаланилади.

Савол ва машқлар

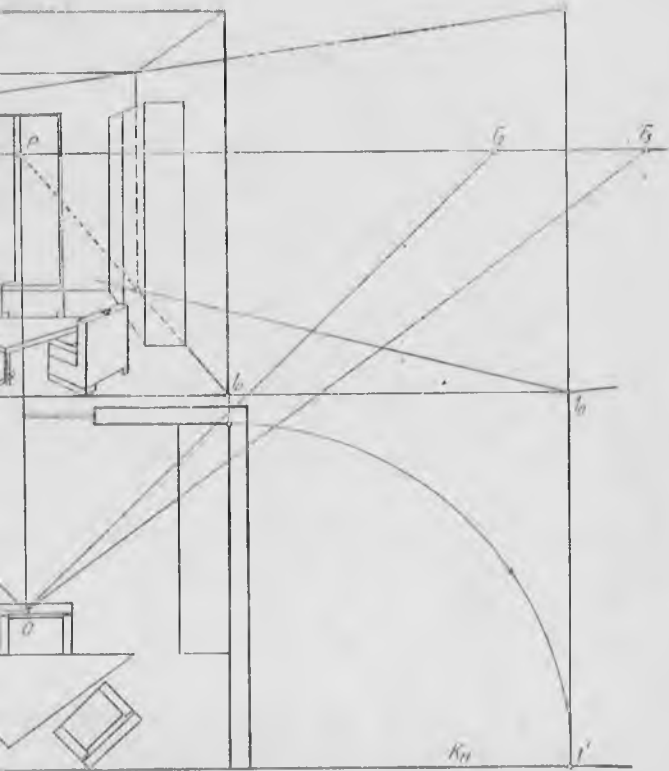
1. Перспектив тасвир яшаш апаратни элементлари нималардан ташкил топади?

2. Турли вазиятдаги тўғри чизиқларнинг горизонт чизиғидаги кесишиш нуқталари перспективада қандай аниқланади?

12-237

161

210- шагл.

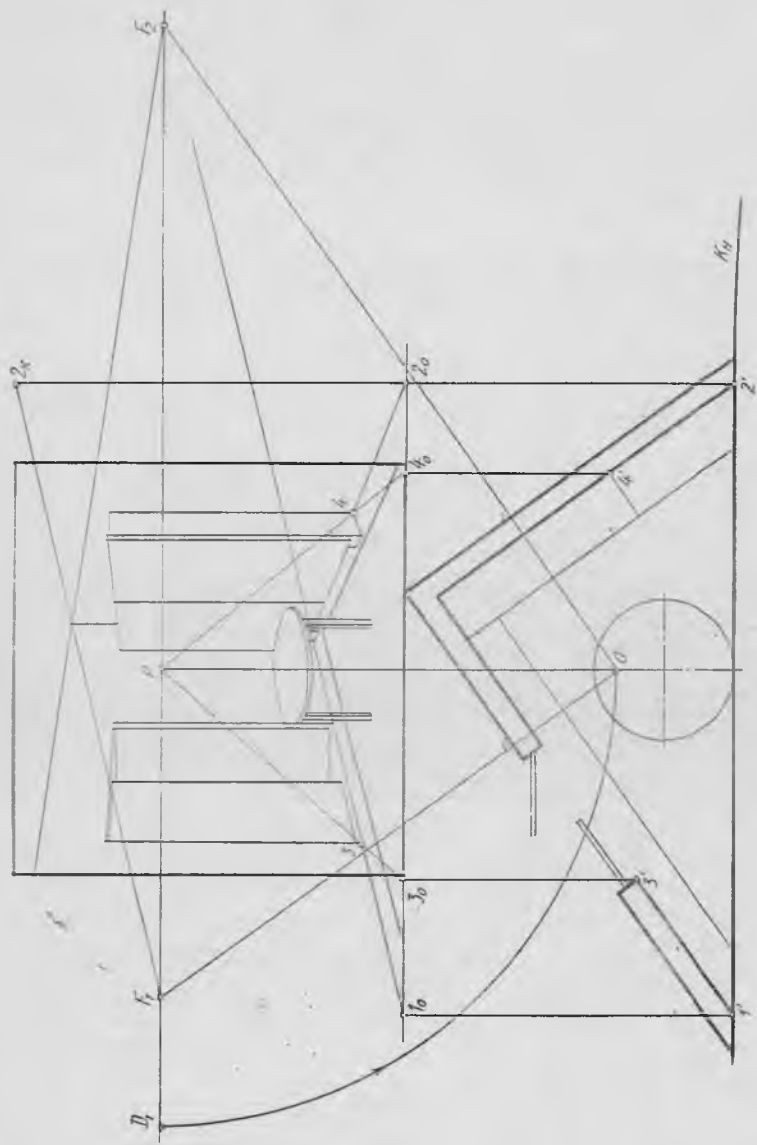

Fig. 1.

3. Айлана перспективасини яшаш учун қандай усул татбиқ қилинади?

4. Геометрик сиртларнинг перспективалари қайси тартибда ясалади?

5. Перспектив масштаблар нима? Перспектив тасвирлар яшашда уларнинг аҳамияти нимадан иборат?

6. Интерьер деганда нимани тушунаси?

7. 212-шакл, 0—9 ларда берилган вариантлардан бири кучириб чизилсин. Планга бинноан хонанинг жиҳозлари билан биргаликдаги перспективаси ясалсин.

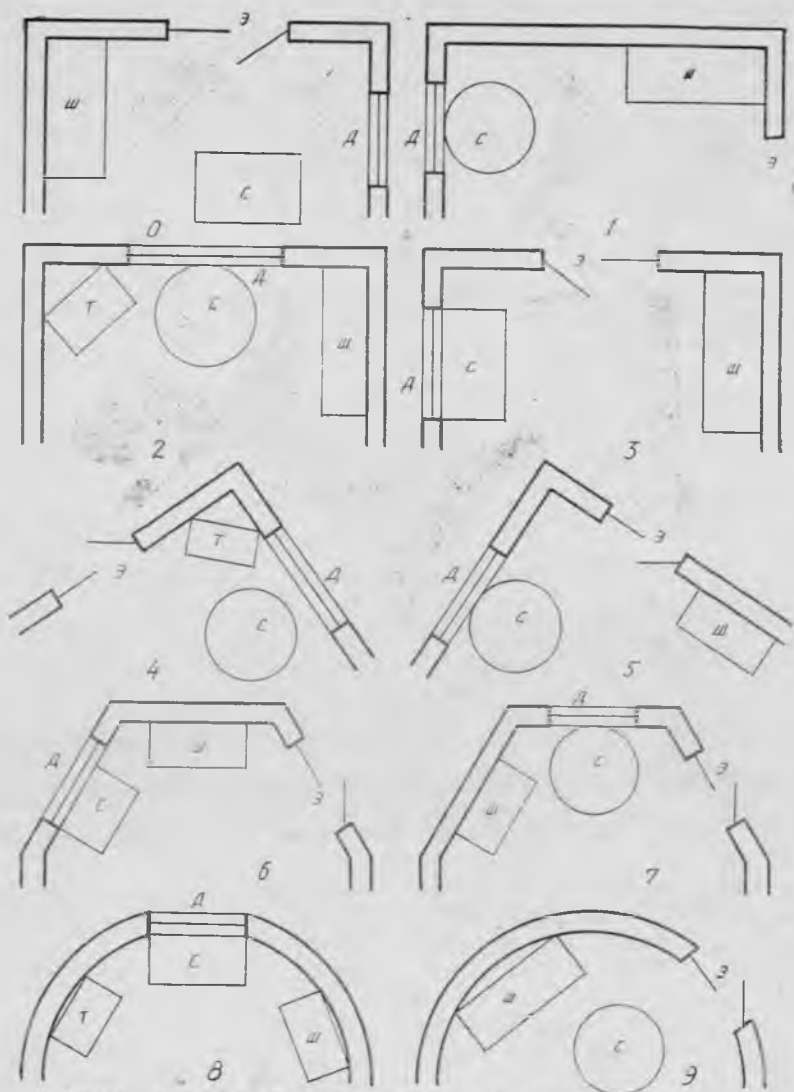
8-график иш. Хонанинг плани асосида унинг жиҳозлари билан биргаликдаги перспективаси ясалсин.

1. Вариантга кўра, картина ва унинг остига хона плани чизилади. Горизонт чизигини ўтказиш учун картинанинг ён томонида баландлик масштаби белгиланади (213-шакл).

2. Бош нуқта P ва дистанцион нуқталардан бири D_1 белгиланади ва P дан пастга PD_1 масофа олиб ўтилиб, O нуқта аниқланади. O дан хона деворлари, хона ичидаги жиҳозларнинг томонларига параллеллар чизиб, горизонт чизигидаги кесишув нуқталари (F_1, F_2) белгиланади. Картина изи билан девор чизигининг кесишайтган I_k, O_k нуқталаридан картина асосига перпендикуляр чизиқлар ўтказиб, F_1 ва F_2 билан туташтирилади. Шунда перспективада хона бурчаги ҳосил бўлади. Хонанинг баландлиги (полдан шипгача бўлган масофа)ни 3 м деб белгилаб, мазкур масофани 2_k нуқтадан вертикал чизилган чизиққа ўлчаб қўйилади ва F_2 билан туташтирилади. Бу чизиқнинг хона бурчаги билан кесишиш нуқтаси F_1 нуқта билан туташтирилса, хона бурчагининг перспективаси тайёр бўлади. Хона эшиги ва деразаларнинг ўрни картинага нисбатан перпендикуляр чизиқлар орқали аниқланади. Деразанинг юқори чизиги полдан 2,5 м баландликда деб, баландлик масштабидаги 2,5 м белги F_2 билан туташтирилади ва бир йўла эшикнинг баландлиги ҳам аниқланади. Полдан деразачага масофани 1 м деб, баландлик масштабидаги 1 м белгини F_2 билан туташтирилади. Натижада хона ичидаги эшик ва дераза ўрнинларининг перспективаси ясалади (213-шакл).

3. Хонадаги жиҳозларнинг перспективаларини яшашда дастлаб уларнинг пол текислигидаги асослари ясаб олинади. Сўнгра перспектив масштаблардан фойдаланиб, жиҳозларнинг элементлари аниқланади (213-шакл).

214-шаклда 8-график иш учун интерьер перспективаси тури тасвирланган.

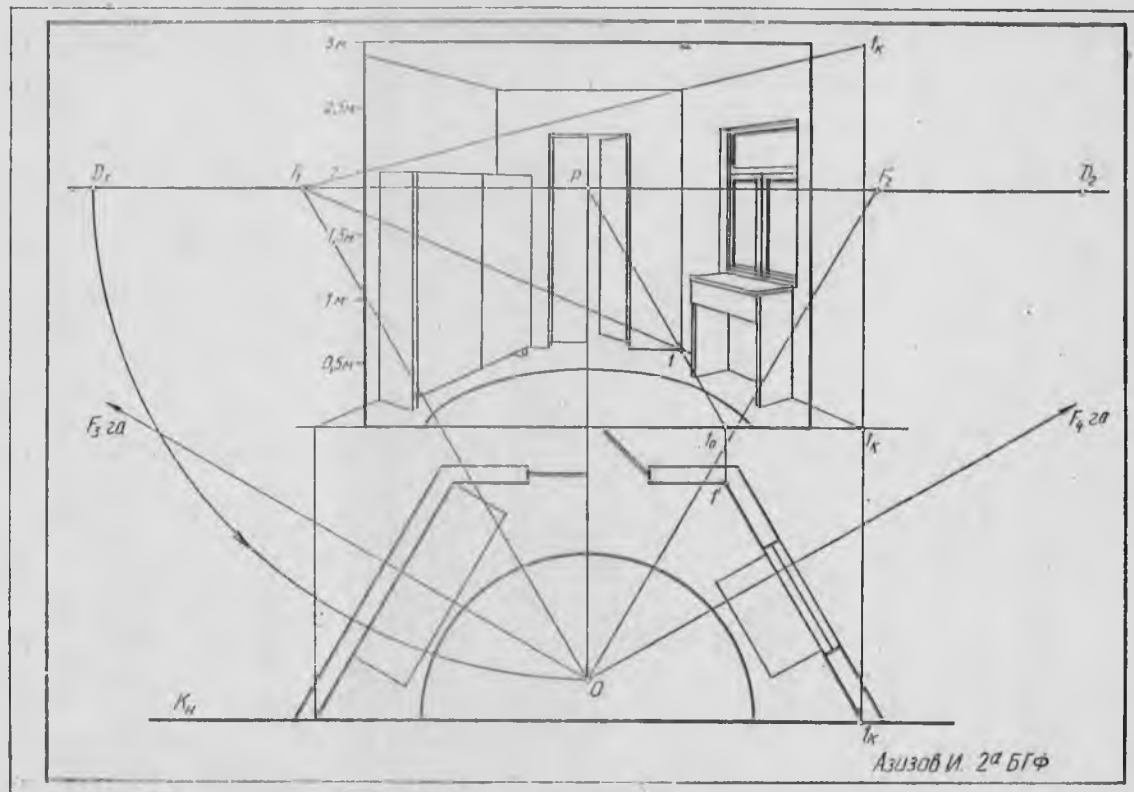

Д- дeрeзa, С- cтoл, Т- тeлeвизoр, Ш- шкaфнeр oднo шкaф, Э- эшк

212- шaкл.

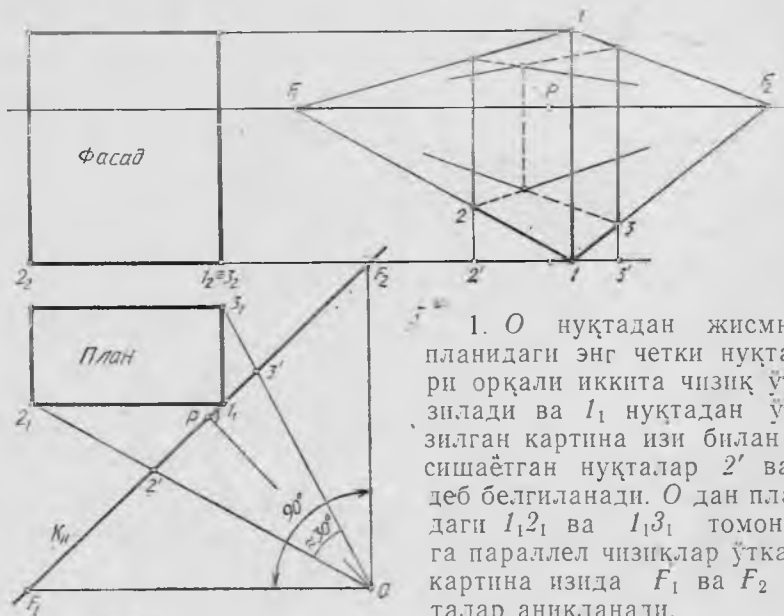
214- шакл.

12.4. Архитекторлар усулида перспектив тасвирлар яшаш

Объектнинг фронтал проекцияси *фасад*, горизонтал проекцияси эса *план* деб аталиб, улардан фойдаланиб ясалган перспектив тасвир архитекторлар усулида ясалган ҳисобланади.

Мисол. Параллелепипеднинг перспектив тасвири архитекторлар усулида ясалсин (215-шакл).

Ечиш. Параллелепипеднинг планига нисбатан қараш нуқтаси O танлаб олинади. Жисмнинг пландаги энг четки нуқталари O билан туташтирилганда ҳосил булаётган ўткир бурчак 30° атофида бўлиши керак.

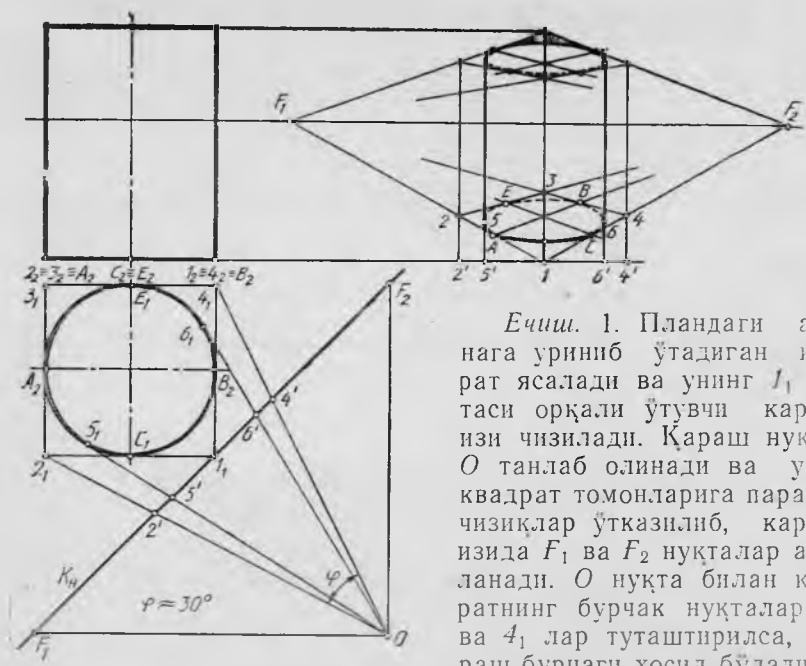
215-шакл.

1. O нуқтадан жисмнинг планидаги энг четки нуқталари орқали иккита чизиқ ўтказилади ва I_1 нуқтадан ўтказилган картина изи билан кесишаётган нуқталар $2'$ ва $3'$ деб белгиланади. O дан пландаги $I_1 2_1$ ва $I_1 3_1$ томонларга параллел чизиқлар ўтказиб, картина изида F_1 ва F_2 нуқталар аниқланади.

2. Горизонт чизиғи танлаб олинади ва фасаднинг ўнг томонига ёки чизманинг бўш жойига картина изи нуқталари билан кўчириб ўтилади. F_1 , F_2 нуқталар горизонт чизиғига олиб ўтилади. Картина изи параллелепипеднинг I қирраси орқали ўтгани учун бу қирра перспективада ўзининг ҳақиқий узунлигида тасвирланади. Шунинг учун параллелепипеднинг бу қирраси фасаддаги қиррасига тенг қилиб чизилади ва $I-I$ нуқталар F_1 ва F_2 билан туташтирилади. $2'$, $3'$ нуқталардан вертикал чизиқлар чизилса, параллелепипеднинг перспективаси ясалади.

3. Параллелепипеднинг кўринмас томонларини перспективада аниқлаш мақсадида 2 ва 3 нуқталар F_1 ва F_2 лар билан туташтирилади.

Мисол. Тўғри доиравий цилиндрнинг перспективаси ясалсин (216-шакл).

216- шакл.

Ечиш. 1. Пландаги айланага уриниб ўтадиган квадрат ясалади ва унинг I_1 нуқтаси орқали ўтувчи картина изи чизилади. Қараш нуқтаси O танлаб олинади ва ундан квадрат томонларига параллел чизиқлар ўтказилиб, картина изида F_1 ва F_2 нуқталар аниқланади. O нуқта билан квадратнинг бурчак нуқталари 2_1 ва 4_1 лар туташтирилса, қараш бурчаги ҳосил бўлади. Бу қараш бурчаги тахминан 30° бўлиши керак.

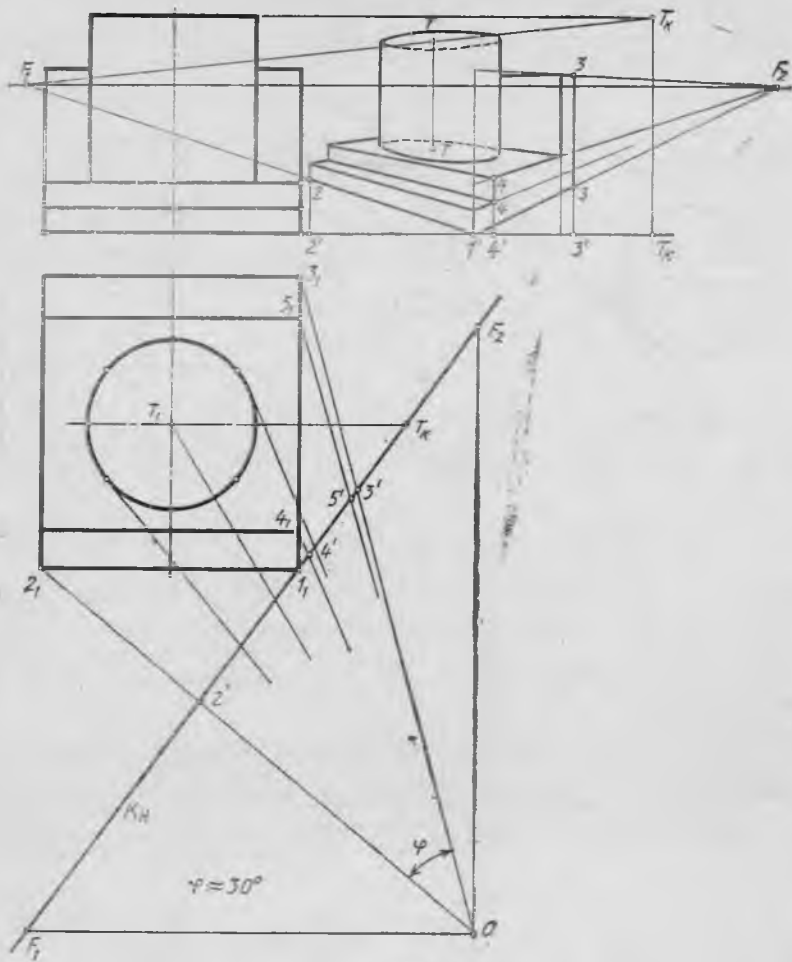
2. Горизонт чизиғи ўтказилади ва картина изи фасаднинг ўнг томонига барча нуқталари билан кўчириб ўтилади.

3. Цилиндрнинг перспективаси ясалади. Бунинг учун олдин призманинг I нуқтаси орқали тасвирланаётган қирра фасаддаги қиррага тенг қилиб чизилади ва бу қирранинг остки ва устки нуқталари F_1 ва F_2 лар билан туташтирилади. $2'$ ва $4'$ нуқталардан вертикал чизиқлар чизиб, призманинг перспективаси ясалади. Призма асосларининг диагоналлари ўтказилса, квадратнинг маркази ҳосил бўлади. Перспективадаги квадрат марказларини F_1 ва F_2 лар билан туташтирилса, квадрат томонларида тўрттадан нуқталар ҳосил бўлади.

4. Квадрат томонларида ҳосил қилинган нуқталар эллипс қилиб туташтирилади. Планда айланага O нуқта орқали уринма чизиқ ўтказилади ва унинг картина изи билан кесилган $5'$, $6'$ нуқталари перспективага олиб ўтилади. Перспективада 5 ва 6 нуқталардан вертикал чизиқлар чизилса, цилиндрнинг икки четки ясовчиларининг перспектив тасвири ҳосил бўлади. Бу цилиндрнинг четки ясовчилари асосларининг перспективаси (эллипс)га уриниб ўтади.

Цилиндрнинг перспективасини яашда унинг ясовчилари тўғри чизиқ кесмаси деб қабул қилиниб, ҳар бир кесманинг перспективаси ясалади. Кесмаларнинг остки ва устки нуқталари кетма-кет раван туташтирилса, цилиндрнинг перспективаси ясалади

218- шакл.

4. Цилиндр асоси текислигининг перспективасини яшаш учун $1'$ дан чизилган вертикал чизиққа шу текислик баландлиги фасаддан ўлчаб қўйилиб, F_2 билан туташтирилганда мазкур чизиқ $4''$ дан чизилган вертикал чизиқни $4''$ нуқтада кесади. $4''$ нуқта F_1 билан туташтирилса, цилиндр ости текислигининг чегараси аниқланади.

5. Цилиндр орқасидаги девор баландлиги фасаддан $1'$ дан вертикал чизилган чизиққа олиб ўтилади ва F_2 билан туташтирилади. Шунда у $5'$ дан вертикал чизилган чизиқни кесиб ўтади ва 5 нуқтанинг перспективадаги ўрни топилади. 5 нуқта F_1 билан туташтирилса, деворнинг олдинги текислиги ҳосил бўлади. Энди $3'$ дан вертикал чизиқ ўтказиб, перспективада де-

вор қалинлиги топилади. Цилиндр остки текислигининг диагоналлари ўтказилса, цилиндр ўқи маркази ҳосил бўлади.

6. Цилиндрнинг перспективаси ясалади. Бунда 216, 217-шакллардаги усуллардан бири қўлланилиши мумкин.

12.5. Перспективада соялар

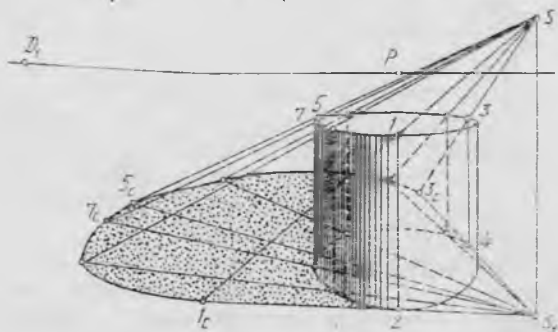
Перспективада соялар сунъий ва табиий ёруғлик манбадан келаётган ёруғлик нурлари ёрдамида ҳосил бўлади. Ёруғлик манбаи машъала, шам, электр лампочкадан иборат бўлса, бундай манба сунъий ёруғлик манбаи, қуёш, ой кабилар бўлса, табиий ёруғлик манбаи дейилади.

Ёруғлик манбаидан келаётган нурларни бирор нарса тўсиб турса, текисликнинг ўша нарса тўсиб қолган жойлари ёритилмайди. Натижада соя ҳосил бўлади. Бу соя нарсанинг шаклига мос келиб, у нарсдан тушувчи соя ҳисобланади. Нарсага уриниб ўтаётган ёруғлик нурлари нарсда ярим соя (нарсанинг ёритилган ва соядаги томонлари чегараси) ҳосил қилади. Нарса сатҳига тик тушувчи ёруғлик нурлари нарсда ялтироқ жойни ҳосил қилади. Нарсанинг ўзидаги соясига атрофдаги нарсалардан қайтаётган ёруғлик нурлари нарсда шуъла (рефлекс) ҳосил қилади (219-шакл).

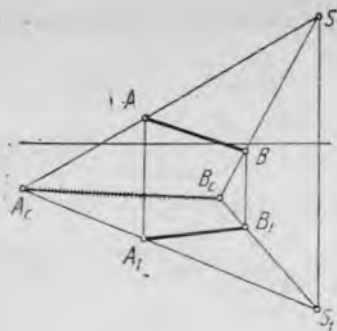
Нарсадан тушувчи соя чегарасини аниқлашда ёруғлик манбаи, нарса асоси жойлашган текислик (сирт) ва ёруғлик манбаининг нарса текислигидаги асоси маълум бўлиши керак. Қуйидаги сунъий ёруғлик манбаи S ва унинг асоси S_1 лар орқали нарсдан тушувчи ва унинг ўзидаги сояларни яшаш куриб чиқилади.

Мисол. AB туғри чизик кесмасидан тушувчи соя ясалсин (220-шакл, а).

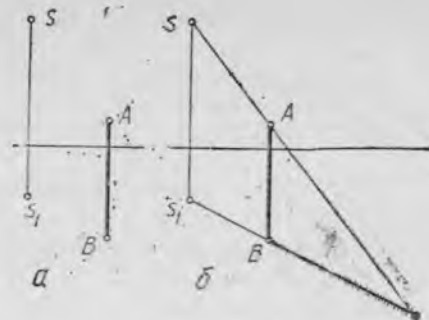
Ечиш. Ёруғлик манбаи сунъий, AB кесманинг B учи ва ёруғлик манбаининг асоси S_1 лар битта текисликда ётганлиги учун, нарсдан тушувчи сояни яшашда SA ва S_1B туташтирилиб, уларнинг ўзаро кесилишидан A_c аниқланади. BA_c кесмадан тушувчи соя ҳисобланади (220-шакл, б).

219-шакл.

220- шакл.

221- шакл.

Мисол. Умумий вазиятдаги туғри чизиқ кесмасидан тушаётган соя ясалсин (221- шакл).

Ечиш. Кесманинг A_1B_1 проекцияси ва ёруғлик манбаининг асоси S_1 битта текисликка тегишли бўлгани учун S_1A , ва B_1 билан туташтирилиб, давом эттирилади ва SA , SB чизиқлар билан кесиштирилади. Натижада AB дан тушаётган соя (A, B, C) пайдо бўлади.

Мисол. Призмадан тушувчи ва унинг ўзидаги соялар ясалсин (222- шакл).

Ечиш. S_1 дан призма асосига уринма қилиб чизиқлар ўтказилса, призманинг ёритилган ва соя қисми аниқланади. Шундан кейин S орқали призманинг A , K ва C нуқталари орқали ёруғлик нурлари ўтказилиб, бу нуқталардан тушаётган соялар (A_c , K_c , C_c) топилади. A_c ва B_c , A_c ва C_c ҳамда C_c ва K_c лар туташтирилса, призмадан тушаётган соя ясалади. Перспективада $A_c C_c$ соя давом эттирилса, F_2 да, $C_c K_c$ соя давом эттирилса, F_1 да кесишади. Чунки призма қирралари AC ва $A_c C_c$, KC ва $K_c C_c$ лар ўзаро параллел.

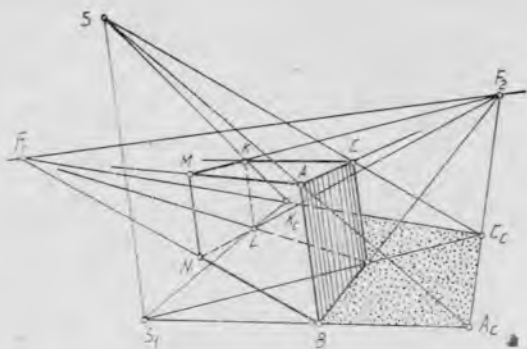
Мисол. Цилиндрдан тушувчи ва унинг ўзидаги соялари ясалсин (223- шакл).

Ечиш. 1. S_1 дан цилиндр асосига уринма тарзда ёруғлик нурларининг проекциялари ўтказилади. Шунда цилиндрни ёруғ ва соя қисмларга ажратувчи 12 ва 34 ясовчилари ҳосил бўлади. S орқали 1 ва 3 нуқталардан ёруғлик нурлари ўтказилса, 1 ва 3 лар топилади.

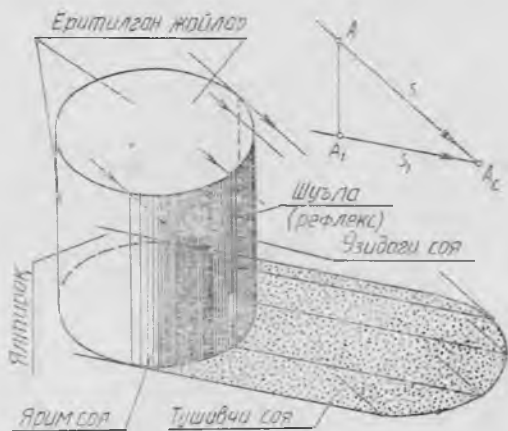
2. S дан цилиндрнинг юқори асосига уринма тарзда ёруғлик нури ўтказилади ва 5 нуқтанинг сояси 5_c топилади. Цилиндрнинг четки ясовчиси 78 дан тушаётган соя аниқланади.

3. Барча топилган нуқталар ўзаро раван туташтирилади. Шунда цилиндрдан тушаётган соя ҳосил бўлади. Цилиндрнинг ўзидаги сояси ҳам белгилаб қўйилади.

Энди табиий ёруғликдан жисмнинг ўзида ҳосил бўладиган соя ва ундан тушадиган сояларнинг ясалиши билан танишиб чиқамиз. Бундай ёритишда ёруғлик манбаининг асоси горизонт

222- шакл.

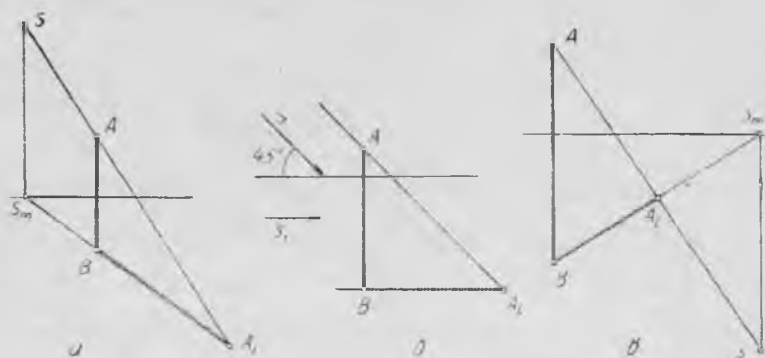
223- шакл.

чизиғида ётади ёки нурлар йўналишининг асоси горизонт чизиғига параллел олинади, у вақтда нурларнинг йўналиши 45° бурчакда бўлади.

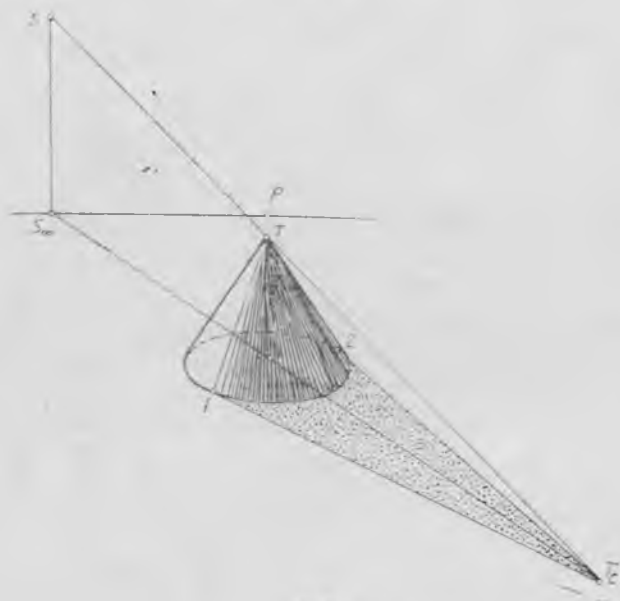
Мисол. AB кесмадан тушаётган соя ясалсин (224- шакл, $a, б, в$).

Ечиш. Ёруғлик манбаининг асоси горизонт чизиғида олинган. Демак, кесмага ёруғлик унинг орқа томонидан тушмоқда. Бундай вазиятда кесманинг сояси унинг олди томонига тушади (224- шакл, a). Ёруғлик нурининг йўналиши горизонт чизиғига нисбатан 45° бурчакда, нурнинг асоси горизонт чизиғига параллел олинган. Демак, тўғри чизиқдан соя фақат горизонт чизиғига параллел тушади (224- шакл, $б$). Ёруғлик манбаи S горизонт чизиғидан пастда олинган бўлиб, унинг асоси S_1 горизонт чизиғида тасвирланган. Бундай ҳолатда нарсалар олд томони-

224- шакл.

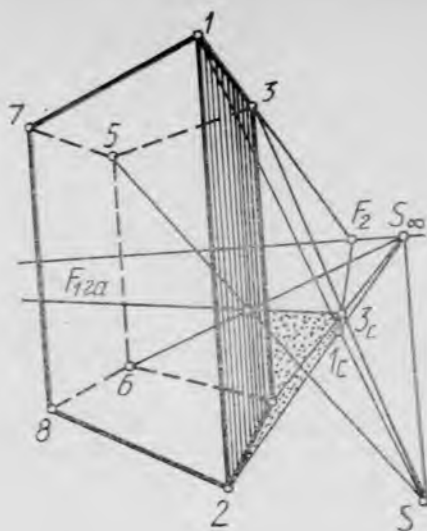

225- шакл.

дан ёритилади. Улардан тушадиган соялар нарсаларнинг орқа томонида бўлади (224- шакл, в).

Мисол. Призмадан тушаётган ва унинг ўзидаги соялар ясалсин (225- шакл).

Ечиш. Бу мисолда ёруғлик манбаи F_1 ва F_2 лар оралиғида олинса, призманинг олд томони ёруғда бўлиб, ундан тушаётган соя кўринмайди (агар ёруғлик манбаи S горизонт чизигидан пастда олинса) ёки призманинг ёритилган томони кўринмай, ундан соя олд томонга тушади (агар ёритиш манбаи S горизонтдан юқорида олинса). Шунга кўра, бу ерда ёритиш манбаи S ни F_2 дан ўнгроқда ва горизонтдан пастда танлаб олинади, S_1

226- шакл.

эса горизонт чизигида булади. S_1 дан призма асосига уринма ўтказилса, унинг 12 ва 56 қирралари орқали ёруғлик нури ўтади. Призманинг $1, 3, 5$ нуқталари S билан туташтирилса, мазкур чизиқлар S_12, S_14 ва S_16 лар билан кесшиб, $1_c, 3_c, 5_c$ ларни ҳосил қилади. 1_c соя давом эттирилса, F_2 билан, $3_c, 5_c$ давом эттирилса F_1 билан кеспишади.

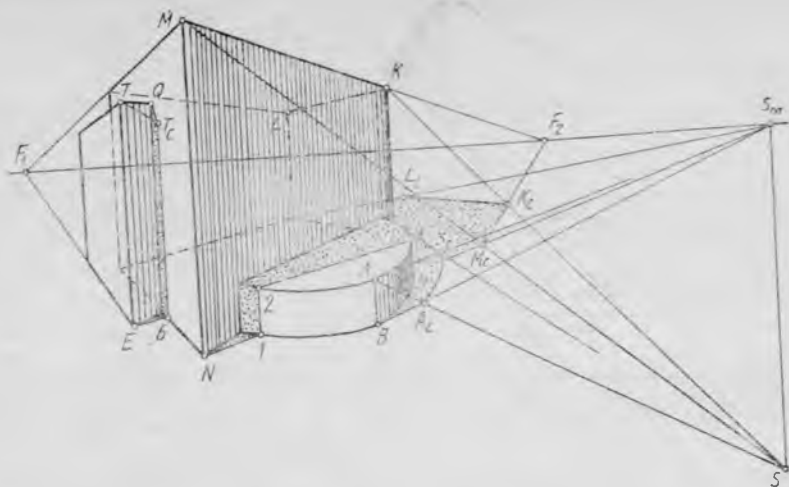
Мисол. Конусдан тушаётган ва унинг ўзидаги соялар ясалсин. (226- шакл).

Ечиш. Конус асоси O ни S_1 билан, учи T ни S билан туташтириб, сояси T_c топилади ва T_c дан конус асосига уринма ўтказилади. Шунда конусдан тушаётган соя ясалади. Конуснинг ўзидаги соясини топиш учун 1 ва 2 нуқталар конус учи T билан туташтирилади.

Мисол. Призматик ва ярим цилиндрлик сиртлардан ташкил топган объектдан тушувчи ва унинг ўзидаги соялари ясалсин (227- шакл).

Ечиш. 1. Ярим цилиндрдан тушувчи ва унинг ўзидаги сояларини аниқлаш мақсадида S_1 дан цилиндр асосига уринма ўтказилади. Ҳосил бўлган цилиндрнинг AB ясовчисидан тушаётган соя BA_c топилади. S дан цилиндрнинг юқори асосига уринма ўтказилади ва 3 нуқтадан тушаётган соя аниқланади. Ярим цилиндрнинг девор қирраси билан кесишаётган нуқтаси C дан ҳам тушаётган соя топилиб, аниқланган нуқта соялари ўзаро раво туташтирилади.

2. Призманинг ярим цилиндр тегиб турган MN қиррасидан тушаётган соя цилиндрнинг 12 ясовчиси орқали ўтиб, цилиндрнинг устки асосини 24 да кесмоқда. K нуқтадан тушаётган соя топилиб, F_1 билан туташтирилса, призманинг L нуқтасидан тушаётган соя L_c ясалади.

227- шакл.

3. E нуқтани S_1 билан туташтирувчи чизиқ призма асосини b нуқтада кесадн. b нуқтадан вертикал чизиқ чизилса, TS чизиқда T топилади ва у Q билан туташтирилади. Натижада объектнинг чап томонидаги призмадан тушастган сояси аниқланади.

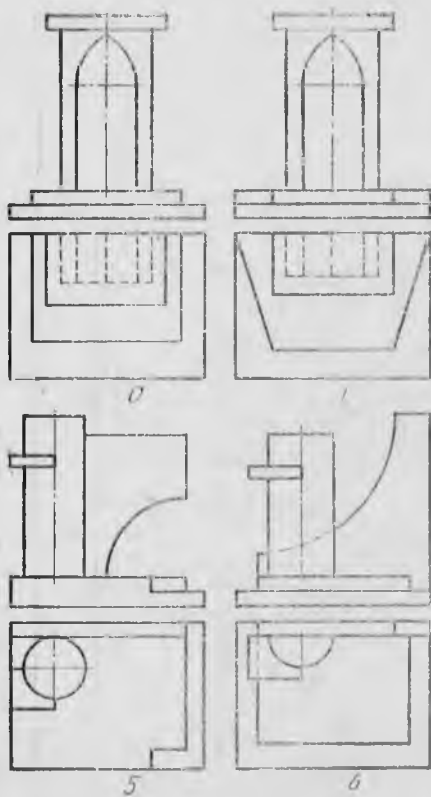
Савол ва машқлар

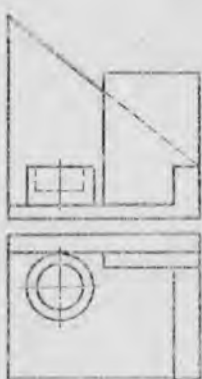
1. Архитекторлар усулида тасвир яшаш элементлари нималардан ташкил топган?
2. Архитекторлар усулида тўғри чизиқларнинг горизонт чизигидаги кесишиш нуқталари қандай аниқланади?
3. Перспективада қандай тасвир яшаш усулларини биласиз?
4. Ёруғлик манбаларининг қандай хилларини биласиз?
5. Перспективада қандай соялар ясалади?
6. 228- шакл, 0—9 ларда берилган вариантлардан бири кучириб чизилсин. Чизмага биноан объектнинг перспективаси архитекторлар усулида ясалсин. Перспектив тасвирда объектдан тушувчи ва унинг ўзидаги соялар ясалсин.

9- график иш. Архитектурага онд объектнинг план ва фасадига биноан унинг перспективаси ясалсин. Объектнинг ортогонал проекцияси ва перспективасида соялар тасвирлансин.

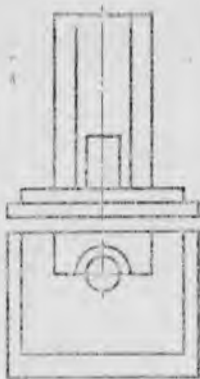
1. Вариантга биноан объектнинг плани ва фасади кучириб чизилади. Картина изи, қараш нуқтаси O ва картина изидаги F_1 , F_2 нуқталар белгиланади (229- шакл).

2. Горизонт чизиги ўтказилади ва картина изи нуқталари билан биргаликда фасаднинг асос чизигига олиб ўтилади. F_1 ва F_2 лар горизонт чизигида белгиланади. I нуқта F_1 ва F_2 лар билан туташтирилса, объект асосининг йўналиши ҳосил бўлади.

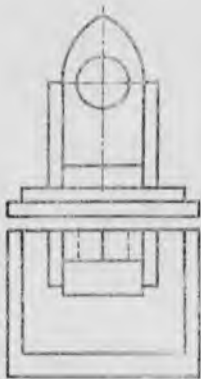

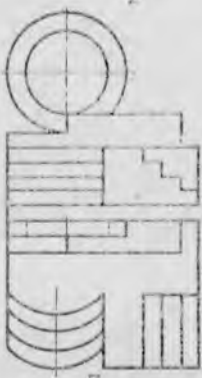
2

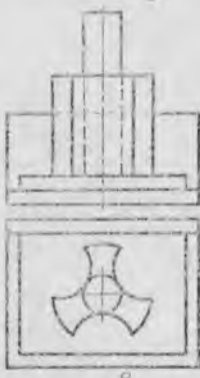
3

4

7

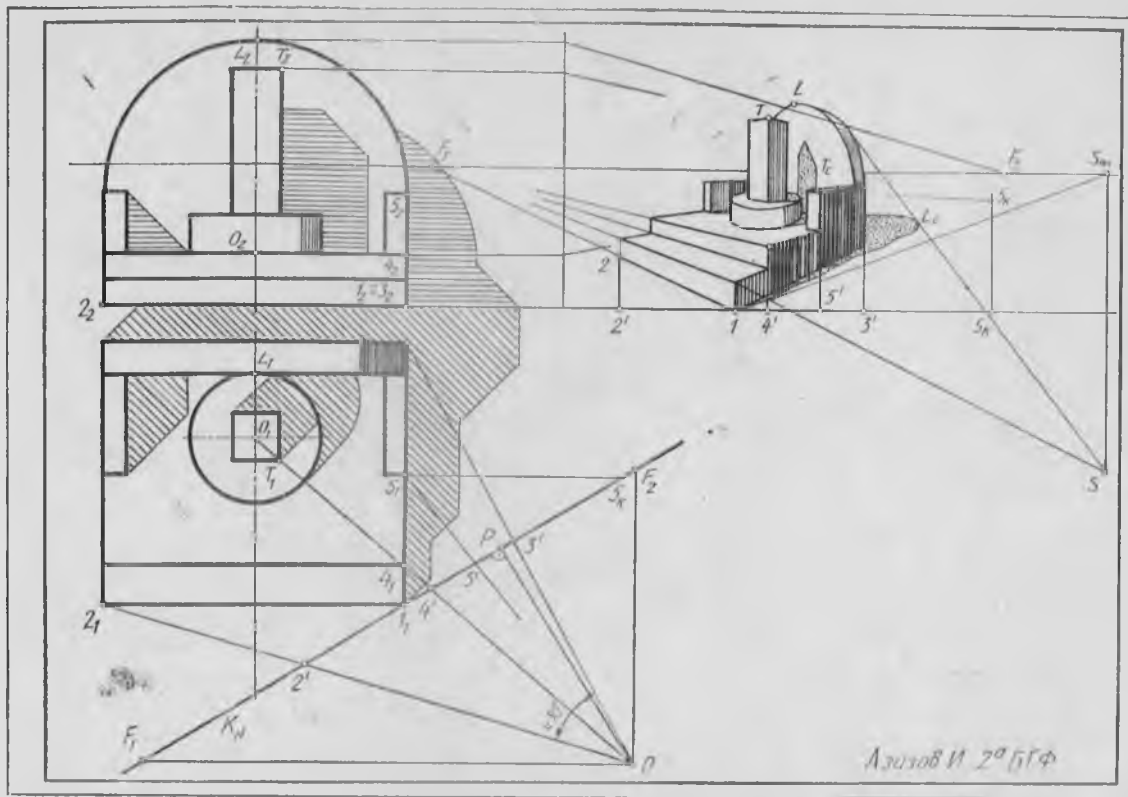

8

9

228- шакл.

229- шагл.

Бу асос $2'$ ва $3'$ нуқталардан чизилган вертикал чизиқ билан чегараланади. Картина изи зинанинг 1 қирраси орқали ўтганлиги учун, бу қирра перспективада ўзининг ҳақиқий баландлигида тасвирланади. Шунга қўра, бу қирранинг баландлиги фасаддан олиб ўтилади ва у F_1 , F_2 лар билан туташтирилади. $4'$ дан вертикал чизиқ чизиб, зинапоянинг перспективасини яшаш мумкин.

3. Цилиндр асоси текислигини перспективада яшаш учун 1 нуқтадан чизилган вертикал чизиққа ўша текислик баландлиги фасаддан ўлчаб қўйилади ва F_2 билан туташтирилади. Шунда $4'$ дан чизилган вертикал чизиқда 4 нуқтанинг перспективаси аниқланади. 4 ни F_1 ва F_2 лар билан туташтириб, цилиндр асоси текислигининг йўналиши ҳосил қилинади. Шу тартибда объектнинг қолган қисмлари перспективаси ясалади. Барча яшашлар чизманинг ўзида яққол кўрсатилган (229-шакл).

4. Объектнинг плани ва фасадидан фойдаланилган ҳолда ортогонал проекцияларда соялар яшаш усули татбиқ қилиниб, унинг соялари чизилади. Ортогонал проекцияда соялар яшашда 170-шаклдан фойдаланиш мумкин.

5. Объектнинг перспективасида ўзидаги ва ундан тушувчи соялар ясалади. Перспективада соялар яшашда 227-шаклга мурожаат қилиш мумкин.

МУНДАРИЖА

Суз боши	3
Умумий маълумот	4
Чизма геометриядан график ишларни чизишга онд методик курсат- малар	8
1. Нуқтанинг проекциялари	8
1.1. Октантлар	11
2. Тўғри чизиқнинг проекциялари	14
2.1. Умумий вазиятдаги тўғри чизиқ кесмасини таҳлил қилиш	17
2.2. Тўғри чизиқнинг излари	25
3. Текислик	26
3.1. Текисликнинг махсус чизиқлари	28
3.2. Тўғри чизиқ орқали текислик ўтказиш	31
3.3. Текисликнинг изларини аниқлаш	32
4. Тўғри чизиқ ва текислик	36
4.1. Тўғри чизиқнинг махсус текислик билан кесишган нуқтасини аниқлаш	36
4.2. Умумий вазиятдаги текислик билан махсус текисликнинг ўзаро кесишиш чизигини аниқлаш	36
4.3. Тўғри чизиқнинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиш нуқтасини аниқлаш	37
4.4. Тўғри чизиқнинг текисликка перпендикулярлиги	38
4.5. Тўғри чизиқнинг текисликка параллеллиги	43
4.6. Икки текисликнинг ўзаро параллеллиги	43
4.7. Умумий вазиятдаги текисликларнинг ўзаро кесишиши	47
4.8. Иккита текисликнинг ўзаро перпендикулярлиги	49
5. Эпюрни қайта тузиш усуллари	54
5.1. Айлантириш усули	54
5.2. Текис параллел ҳаракат усули	60
5.3. Проекциялар текисликларини алмаштириш усули	64
6.1. Сиртларнинг проекцияловчи текисликлар билан кесишиши	71
6. Сиртларнинг қиёфаларини эпюрда тасвирлаш	73
6.2. Тўғри чизиқнинг сиртлар билан кесишиши	80
6.3. Сиртнинг умумий вазиятдаги текислик билан кесишиши	85
7. Сиртларнинг ўзаро кесишиш чизигини аниқлаш	97
8. Сиртларни текисликка ёйиш	122
9. Аксонометрик проекциялар	132
9.1. Аксонометрик проекцияларда соялар	135
10. Ортогонал проекцияларда соялар	141
11. Сон билан белгиланган проекциялар	146
12. Перспектив тасвирлар яшаш	156
12.1. Перспектив масштаблар	157
12.2. Сиртларнинг перспективаси	159
12.3. Интерьер перспективаси	167
12.4. Архитекторлар усулида перспектив тасвирлар яшаш	167

ИКРОМ РАҲМОНОВ
ЧИЗМА ГЕОМЕТРИЯДАН
ГРАФИК ИШЛАР

Уқув қўлланма

Тошкент «Ўқитувчи» 1996

Муҳаррир Ш. Аъзамов
Расмлар муҳаррири Ф. Некҳадамбоев
Техник муҳаррир Т. Золотилова
Мусаҳҳиҳ М. Олимова

ИБ 6573

Теринга берилди 21.12.95. Босишга руҳсат этилди 08.07.96. Бичими 60×90¹/₁₆.
Тип. қоғози. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 11.5. Шартли кр.-отт. 11,625.
Нашр т. 10.52. 2000 нусхада. Буюртма 2373.

«Ўқитувчи» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 11-28-94.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг 1-босмахонасида бо-
силди, 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

Р 33

Раҳмонов И.

Чизма геометриядан график ишлар: Пед.
ин-тларининг талабалари учун ўқув қўлл.—Т.:
Ўқитувчи, 1996.—184 б.

ББК 22.151.3я73